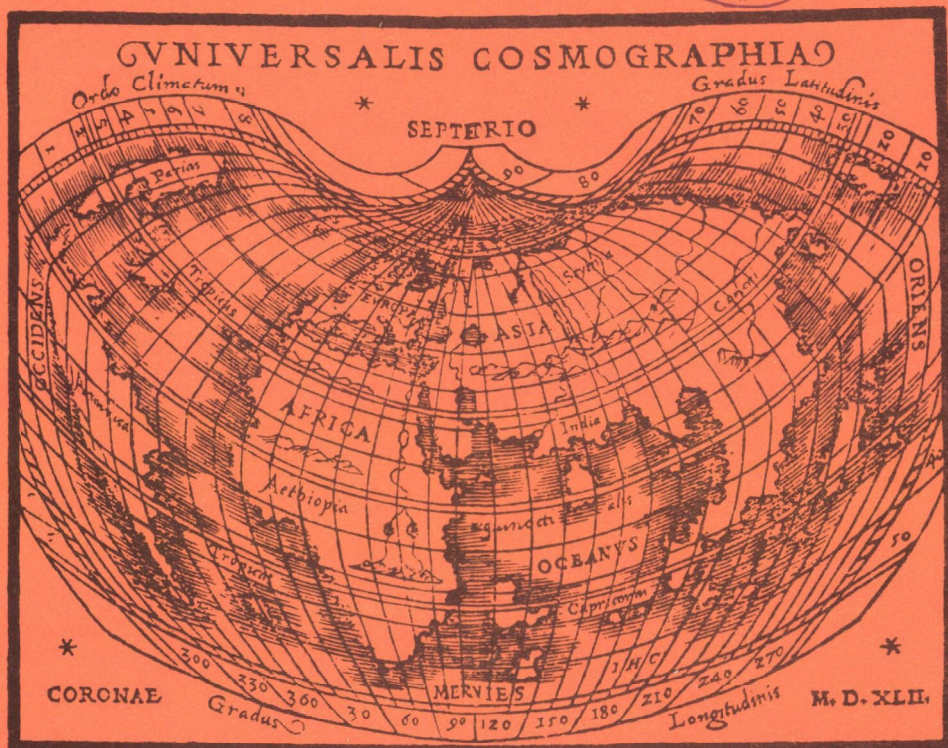

57779

57779

VILÁGTÖRTÉNET

1993. tavasz – nyár

Wotiles

VILÁGTÖRTÉNET

Új folyam

1993. tavasz–nyár

Egyetemes történeti folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
Főszerkesztő: Incze Miklós
A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOMJEGYZÉK

Történetírás a magyar kisebbségek és szórványok körében

*Előadások a Magyar Történészek Világszövetsége konferenciáján
1992. augusztus 18.*

Szarka László: A kisebbségi történelem a magyar történetírásban	3
Pál Tibor: A vajdasági magyar történetírás jellegzetességei napjainkig	7
Mészáros Sándor: Hozzászólás Pál Tibor előadásához.....	14
Zsiga Tibor: Vélelmek és tények Burgenland történelemírásában	16
Várdy Béla: Az angol nyelvű magyar történetírás helyzete Amerikában az 1990-es évek elején	25
K. Lengyel Zsolt: Hungarológia a harmincéves müncheni Ungarisches Institutban	35
 Vadász Sándor: Svéd diplomáciai jelentések Magyarországról (1918–1920)	 39

SZEMLE

Churchill újra él – de él-e? (H. Haraszi Éva)	70
Paul Kennedy: Preparing for the Twenty-first Century (Ism.: H. Haraszi Éva)	73
A Brit Kommunista Párt és 1956 (Ism.: Jemnitz János)	74
Il 1. maggio tra passato e futuro (Ism.: Jemnitz János)	76
Gmine wiejska i jej samorząd (Ism.: Tagányi Zoltán)	77

A címlapon Honterus világtérképe Amerika ábrázolásával.
(J. Honterus, Rudimenta Cosmographiae. Brassó, 1542. – OSzK. RMK. II. 28.)

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap Előfizetési és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon,
valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 200,- Ft, példányonkénti eladási ára: 100,- Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó: MTA Kutatás- és Szerveztelemző Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

9320958 AKAPRINT Nyomdaipari Kft. Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

A KISEBBSÉGI TÖRTÉNELEM A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁSBAN

A sokat markoló cím, amely a témakijelölés óta makacsul rám hagyományozódott, akár a versíró számára a rím- és ritmuskényszer, lehetne inspiráció forrása is. De ebben a körben bizony inkább teher, amelynek súlya alól csakis a címben szereplő fogalmak *közös* végiggondolásának *közös* igénye szabadíthatna meg mindannyiunkat. Magam mentse- géül tehát egyedül annak a régóta esedékes tisztázó véleménycserének a szükségességét hozhatom fel, amelynek időszerűségét, előkészítettségét vagy hasznát éppenséggel még évekig lehet vitatni, de meglehet, közben mi, magyar történészek is felelősekké válhatunk a 72 éve meghúzott – tudjuk miként és miért éppen így megjelölt határvonalak negatív szellemi utóhatásainak feldolgozatlanságáért, a 20. század végi magyar kérdés aktuális és korszerű megfogalmazódásának pontatlanságaiért, illetve késlekedéséért.

Nincs szó persze egyetemleges mulasztásokról, hiszen az elmúlt évtizedekben Magyarországon, Erdélyben, a többi szomszédállamban, Nyugat-Európában és a tengerentúlon minden ideológiai kaloda, kelepce, csapda és öncsalás ellenére is születtek maradandó értékű, nemzetközi elismerést arató történeti feldolgozások, amelyek összegéből gondos historiográfiai elemzéssel akár a magyar történetírás magyar kisebbségekről kialakított képét is rekonstruálni lehet. Csakhogy a kezdetben hárommilliónál is több, a legutolsó hivatalos népszámlálási adatok szerint immár viszont csupán 2 770 000 főt számláló Kárpát-medencei kisebbségi magyarság története *összességében* véve igen haloványan jelenik meg a 20. századi magyar történelemírásban. Ennek a kétségtelen ténynek az okait próbálom az alábbiakban rövidre fogva vitára bocsátani.

„Történelmi tapasztalat dolgában »nagyhatalom« vagyunk” – írta Száraz György *A történelem birtokbavétele* című esszéjében. Azt már mi tehetjük hozzá, hogy e tapasztalatok igazán megnyugtató feldolgozásában, tisztázásában önámítás nélkül, legfeljebb a „fejlődő világ” kategóriájába sorolhatjuk magunkat. Lehet, hogy a két világháború közti belpolitikai fejlemények tekintetében vagy a magyar ötvenes évek tisztázásában, gazdaságtörténetünk kardinális problémáinak feltárásában akár már középhatalomnak is számíthatunk, de például a történeti Magyarország soknemzetiségű jellegét elhomályosítani törekvő korabeli magyar nacionalizmus zsákutcájának feldolgozásában vagy a hárommilliónyi kisebbségi magyar történelmi tapasztalatának birtokbavételét illetően igen súlyos a lemaradás.

Ennek egyik alapvető okául a magyar kisebbségekkel kapcsolatos hivatalos magyar politikai magatartás, a két világháború közti magyar irredenta, a magyar revízió témaköreinek szaktudományos eszközökkel valójában szinte teljességgel feldolgozatlan történetét említem. S persze idetartozik az elmúlt negyvenéves periódus, az állampárti internacionalizmus erkölcsi-politikai útvesztőjének, a magyar kisebbségeket évtizedeken át a testvérpártok kénye-kedvének kiszolgáló koncepciónak szakszerű feltárása is.

Tudomásul kell ugyanis vennünk, hogy a magyar kisebbségek létrejöttére, illetve 1945 utáni újbóli kialakítására adott magyarországi kormányzati válaszok hitelt érdemlő történeti megítélése nélkül nemcsak a magyar kisebbségi külpolitikáról, hanem a magyar–magyar kapcsolatrendszer tényleges erővonalairól sem lehet valós történeti képünk. Pél-

daként csupán a két világháború közti revíziós magyar külpolitikai törekvések nemzetközi kontextusának vagy a Bethlen által hirdetett békés revízió realitásának problémájára, vagy például a több nekifutás után is lezáratlannak tűnő *integrális kontra etnikai revízió*-vitára gondolok.

Az állampárti idők belügyi és belügyi ügynek tekintett kisebbségi kérdéskomplexumból pedig talán elég a tehetetlenség nyílt bevallása helyett hangoztatott „hídszerrep”-elmélet meddőségének, kudarcсорozatának feltáratlanságára utalnunk. A mindenkori hivatalos Magyarország magyar kisebbségekkel kapcsolatos álláspontjának feldolgozatlanságából adódó mulasztások politikai mögötte is jelzi, hogy a kisebbségi magyar múlt globális feltárásiában és a 20. századi magyar történelemben való arányos elhelyezésében a *kisebbségi kérdés* ciklikusan újra és újra robbanásveszéllyel fenyegető politikai töltetű témakör marad. Ez a tény az előbbinél is általánosabb és nehezebben leküzdhető akadályt jelent.

Gondoljuk csak meg, hogy a nyolcvanas évek kétségkívül legrepresentatívabb teljesítménye, a háromkötetes Erdély története – amely, kár lenne tagadni, a magyar tudományos közélet efemer igényén túl valójában politikai fogantatású és fogadtatású összefoglaló munkaként készült el – éppen a romániai magyar kisebbség 20. századi történelmében összesűrűsödő véleménykülönbségek előre kiszámítható kedvezőtlen politikai kihatásai miatt csupán egyfajta appendix formájában adja közre a kisebbség történelmének vázlatát. Nem is beszélve egyik-másik alapvetően tisztességes szándékkal készült kommunista szintéziskíséret műfajtévesztéséről, pl. *A magyar kommunisták és a nemzetiségi kérdés* című munka zárófejezetének pártközpontú optimizmusáról.

Ezeknél a szakmán kívüli okoknál már csak a történetírás fenségterületén mutatkozó mulasztások tűnnek súlyosabbnak és rendszerváltozásokkal, választási győzelmekkel nehezen helyrehozhatóknak. Nem szeretnék hiánylistákat összeállítani, hiszen a hiányok ma egyként nyomasztanak bennünket, akik a magyar kisebbségek 20. századi történelmével így vagy úgy, magányosan vagy tízegynéhány szerencsés kollégánkkal együtt intézményes keretek közt megpróbálunk módszeresen foglalkozni. Nincs ma egyetlen e tárgykörben készült szakszerű forráskiadványunk, segédkönyvünk, kronológiánk, befejezett lexikonunk, bibliográfiánk, adatbankunk, könyvtárunk, központi – egy-egy kisebbség egészére kiterjedő – múzeumunk vagy levéltárunk.

Ennek a helyzetnek a megváltoztatására három jól elkülöníthető stratégia kínálkozik: lehetőség van a szorgos, kis lépésekre, a koordinált aprómunka az egyik esély. Az intézményi bázis ugyancsak fokozatos, de következetes kiépítése és azt követően átfogó feltáró munkálatok beindítása a második, kétségkívül több sikert ígérő, de Kárpátalján, Szlovákiában, Burgenlandban, Horvátországban vagy Szlovéniában más-más okok miatt, de jelenleg megvalósíthatatlan, Erdélyben pedig az eddigi tapasztalatok szerint bizony szintén igen lassan és akadályoztatva megvalósítható alternatíva. A harmadik a legegyszerűbb, de bizonyára a legkevesebb reményre feljogosító „megoldás”: a csodavárás. Én ez utóbbi kategóriába sorolom a magyarországi központú vagy innen irányított és finanszírozott kisebbségi tudományosság elképzelését is, tudván tudva persze, hogy jelentékeny támogatás nélkül az első két lehetőség esélye sem nagyobb, mint a lottó-telitalálatban reménykedve gyárat alapító újjáállalkozó sikere.

Ami a háromféle megoldás bármelyikét esélyessé teheti, az a nyilván mindegyikben fellelhető reális és szükséges elemek optimális ötvözése. Ezzel persze a megfoghatatlan általánosságok szintjére tereltünk egy mindannyiunk által keservesen és naponta megta-

pasztalt problémát, amelyet nyugodtan nevezhetünk a kisebbségi magyar kulturális önszerveződés alapdilemmájának is.

Térjünk inkább vissza a szűkebb szakmai okokhoz: miért nincs, és hogyan lehetne hatékonyan beemelni a magyar kisebbségek hét évtizedes múltját a magyar történeti köztudatba? Mert, hogy erre nagy szükség van, abban talán mindenki egyetért, hiszen ez egyebek mellett azzal az alapvető haszonnal járna, hogy a magyar nemzeti öntudat sokszor és joggal emlegetett zavarait, fogyatékoságait a kelet-közép-európai magyar nemzeti önismeret történeti gyökerű nyavalyáit a történetírás, történelemoktatás eszközeivel megpróbálhatnánk legalábbis a gyógyulás irányába terelgetni.

Alighanem itt érkezett el az ideje annak, hogy az akár aprómunkában, akár intézményfejlesztésben, akár csodavárásban gondolkodó kisebbségi magyar tudományosságunk jeleznie kell ebbéli igényeit, kívánságait. Mint ahogy a Költészet napján minden évben megjelenő Szép versek című antológiában immár évek óta ott szerepelnek a mai magyar kisebbségi lírikusok művei, ugyanilyen, sőt még ennél is nagyobb természetességgel kellene, hogy a magyar történeti bibliográfiákban, évkönyvekben, folyóiratokban rendszeresen jelen legyen a kisebbségek és szórványok magyar történetírása. Ennek az igénynek viszont hangot kell adni, a folyóiratok, évkönyvek, szakmai kötetek, kutatási tervek szerkesztőit, felelőseit meg kell keresni, mint ahogy azt annak idején az erdélyi és szlovákiai magyar költők tették indulatosan az említett antológia vagy akár a Hét évszázad magyar versei című közismert válogatás újrakiadásának esetében. E téren egyébiránt máris rengeteg a kezdeményezés; az elmúlt években áttörés tapasztalható a korábbi kölcsönös elszigeteltséghez képest, de még mindig jórészt egyéni, alkalmi akciókról van szó.

Az igénybejelentésen túl természetesen gondos szakmai egyeztető munkára is szükség lenne: nagy szerencsénk, hogy minden komputerizáció, minden gépesített adatfeldolgozás ellenére ez a szakma továbbra is alapvetően individualista műfaj marad: ez azt jelenti, hogy bőven számolva, tehát mind a tíz Széchenyi-kutató, vagy mind a 10 Jászai-szakember, de még a talán 20–30-ra tehető történeti turkológusunk is az ilyen jó tanácsokat osztogató referátumok nélkül is már évek, évtizedek óta együtt dolgozik, amennyire az szükséges. Mi több, ez a fajta személyes ismeretségen alapuló együttműködés a szakma internacionális jellegének megfelelően a nemzeti történetírás kereteit is minden irányban túllépi. Ezzel együtt az olyan, csakis jelentős intézményi háttérrel elkészíthető munkálatokban, mint az éves bibliográfiák, átfogó forráskiadványok, szakmai lexikonok stb. nélkülözhetetlennek látszik az eddiginél hathatósabb összefogás. (Jó lenne hinni, hogy a mi kicsinyke Világszövetségünk akár segíteni is tudna az ilyen munkálatokban, az elmúlt két év visszhangtalansága és pénztelensége, eszköztelensége mindazonáltal kellő alázatra és önmérsékletre int ebbéli hinni akarásunkban.)

*

Ha belegondolunk abba, hogy *A magyar történetírás új útjai* című 1931-es antológiában Mályusz Elemér a maga pozitivistikus népiségtörténeti eszményének rövid vázlatában a kisebbségi magyarság társadalomtörténetének megalapozását az egyébként napjainkban teljessé váló pénzhiány miatt igen csak lassan készülő dűlőnév-regiszterek teljességére kívánta alapozni, fentebb említett néhány ötletünk, vitára bocsátott észrevételünk talán nem minősíthető maximalista igényjegyzéknek. Ez a jegyzék persze tetszés szerint tovább folytatható. Mert hiszen nem beszéltünk a magyar történelem kisebbségi magyar iskolákban való oktatásáról, az egyetemes 20. századi magyar történelem-

tankönyv hiányáról (az ez évben Magyarországon napvilágot látott tankönyvkísérletek e tekintetben legfeljebb bátortalan próbálkozásokként minősíthetők). Mint ahogyan szó sem esett, de talán a többi hozzászólásban vagy a vitában beszélni lehet még a romániai, szlovákiai, vajdasági, burgenlandi kisebbségtörténeti szintéziskísérletekről. Nyolcadmagammal fél éve dolgozunk a csehszlovákiai magyar kisebbség 1919–1989 közötti történelmének 20 ívre tervezett összefoglalásán, s lépten-nyomon megtapasztaljuk, milyen reménytelen vállalkozás számottevő szakmai előzmények, segédletek, részmonográfiák és persze szakmai viták nélkül egy legalább tíz évig standardmunkának számító szöveget összeállítani.

Mert – és ez legyen a szándékoltan rövidre és szálkásra vett vitaindító utolsó siráma – a történetírás, kivált a jelenkor-történetírás bizony fölöttébb romlandó műfaj. Ezen csak az elmélyült forráskritika, az állandó önkontroll és a kritikus szakmai közeg segíthet hatékonyan. De mi van, ha nincsenek hozzáférhető források, ha önkontrollunk nem mindig – és ha jórészt rajtunk kívül álló okok miatt nem kizárólag – szakmai kritériumok szerint működik, s mi a teendő, ha a kritika sem a szakma felől, hanem a túlpartról, az ilyen-olyan politikai törekvések, ideológiai áramlatok nemzeti, hatalmi érzékenységek felől éri az embert, legtöbb esetben is szelid és gyors halált helyezve kilátásba.

Nos, akkor valóban kevés választása marad a kisebbségi magyar történetírónak, történetkutatónak, történelemtanárnak: vagy fájdalmas, otthon és itthon egyaránt ambivalens megítélés alá eső döntéssel visszacsatolja magát az anyanemzethez, vagy újból és sokadszorra ismét berendezkedik a túlélésre. Úgy érzem azonban, ezek az évek, hónapok, napok most másként teszik fel a kérdést mindannyiunk számára: ahogy tegnap Csoóri Sándor fogalmazott: erőink koncentrációjára lenne nekünk is szükségünk, s ha ilyen módon közelítünk az előttünk tornyosuló irdatlan szakmai feladatokhoz, előbb-utóbb talán még a megfelelő eszközökre is sikerül szert tennünk.

Engedjék meg, hogy ezt a talán túlzottan emotívan hangszerelt, de szándékában mégis higgadt vitára ösztönözni akaró vitaindítót kedvenc Tisza István-idézetemmel fejezzem be.

*„.....Keserves hús esztendőn keresztül gyötört
az a gondolat, hogy ez a monarchia s benne a
magyar nemzet pusztulásra van kárhozthatva,
mert az Úristen el akarja veszteni azt, akinek
elveszi az esztét. Az utolsó néhány évben kezdett
jobbira fordulni a dolog, mind újabb és újabb
örvendetes események keltették új életre a
reményt, hogy a világtörténelem nem tér még napi-
rendre felettünk.”*

(Tisza István Berzeviczy Albertnek 1914. aug. 27-én)

R. E. ZS. L. K-44b 12/10 a: 65

PÁL TIBOR

A VAJDASÁGI MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁS JELLEGZETESSÉGEI NAPJAINKIG

A kezdetek

A kiegyezés eredményeként Magyarországon helyreállt egy bizonyos mértékű politikai nyugalom. A politikai stabilitás kiváltotta gazdasági fejlődés hatására mozgásba jött a művelődési élet is, melynek fejlődési tempója vidéken lassabb volt, mint a központban. Ennek oka elsősorban a közöny és a pénzhiány volt. Ugyanis a jómódú polgáriasodó megyei középrétegek, amelyek között viszonylag még kevés volt a diplomás értelmiségi abban az időben, nem tartották elsőrangú fontosságúnak a vidéki tudományosság, ill. művelődés fejlesztésére való adakozást.¹ Azonban, mint minden ilyen helyzetben, akadnak vállalkozó szellemű és kitartó emberek, kiknek köszönhetően nem sokkal az országos Történelmi Társulat létrehozása után a Délvidéken is alakulhattak hasonló társulások. Elsőnek a *Dél-Magyarországi Történelmi és Régészeti Társulat* alakult meg 1872-ben, amely 1885-ben összeolvadt az 1878-ban alakult *Dél-Magyarországi Múzeum Társulattal*, minek folytán a neve *Dél-Magyarországi Történelmi és Régészeti Múzeumtársulatra* változott. Székhelye Temesváron volt.² E társulat a kezdetben tevékenységét kiterjesztette az egész Délvidékre, amelyet aztán a 80-as évektől Torontál és Temes vármegyék területére szűkített. Ennek oka az volt, hogy mintegy tízéves huzavona után, 1883-ban megalakult Zombor székhellyel *Bács-Bodrog Vármegye Történelmi Társulata*.³

Miként a bánátiak, úgy a bácskaiak is elfogadták az alakuláskor azt az elvet, hogy az ilyen nemű társulatoknak nem annyira tudományos készültségűeknek, mint inkább tudományos törekvűeknek kell lenni. Fő céljaik közé az anyaggyűjtésnek, a források és műemlékek felkutatásának, valamint a helytörténet feldolgozásának, ápolásának és népszerűsítésének kell tartozni.⁴ Effajta törekvéseiket igazolja a kiadványaikban a *Történelmi és Régészeti Értesítőben* és az *Évkönyvekben* megjelent írások sora, valamint a megye és a helységek múltjának monografikus feldolgozása. Ez utóbbiakban főként a bácskaiak tűntek ki, ugyanis három ilyen nemű, komoly, magyar nyelvű művet készítettek el, éspedig: a *Dudás-féle Bács-Bodrog vármegye monográfiája* I–II. (1896),⁵ az *Iványi István által írt Szabadka szabad királyi város története* I–II. (1886–1892)⁶ és *Érd-újhelyi Menyhért: Újvidék története* (1894).⁷ Itt hozzá kell még fűzni azt, hogy az 1909-ben megjelent Borovszky-féle vármegyei monográfia rendkívül sokat támaszkodott e művekre, kiváltképpen A Dudás-féle monográfiára, miközben annak megírásában a Történelmi Társulat 11 tagja is részt vett.⁸

Ami az e vidéki történészek szemléletét illeti, rájuk is kihatott a központban a „nagyok” között folyó történelemszemléleti „viaskodás”, amely az ún. nemzeti historicizmus és pozitivizmus mint alapvető irányzatok között folyt. Néhány kivételtől eltekintve,⁹ már a feladatkörük természetéből is kiindulva, többségük a pozitivizmus felé hajlott, mégpedig annak német változatát részesítették előnyben az angol–francia változattal szemben.¹⁰

A fent már említett nevekhez csak egypárat fűznék még, akik kitűntek társulatbeli tevékenységükkel, mint pl. az 1848/49-es magyar–szerb viszonyok kitűnő ismerője *Thim József*,¹¹ továbbá a Nagy-Becskerek múltjával foglalkozó *Szentiványi Ferenc*,¹² valamint a dél-magyarországi, azaz a korábbi határőrvidéki területek és ettől délebbi szláv területek magyar–szerb kapcsolataival foglalkozó *Poznán Jolán*.¹³

E rész befejezőjeként pedig annak igazolására, hogy a Délvidékről is kerültek el országos szinten ismertté vált történészek, tudományos dolgozók, kettőjüket emelném ki: a zombori főgimnázium éléről a budapesti egyetemre távozó *Margalits Edér*¹⁴ és az ugyanoda kerülő törökbecsei *Szentkláray Jenő*.¹⁵

A két világháború között

Az 1918 után merőben megváltozott helyzet új feladatok elé állította a vajdasági magyarságot. Mivel 1918 előtt a kulturális irányvétel sok esetben az ország központjától függött, így a megváltozott országhatárok a jelentős számú, kisebbségbe került magyarságnak nem kis nehézségeket okoztak a kultúra, tudomány stb. terén. Ez történt a mintegy 400 000-es magyar kisebbséggel is, amely a mai Vajdaság területén rekedt. Ekkor kezdődött az újrakezdés nehéz időszaka. Ugyanis az SZHSZ Királyság és a későbbi Jugoszlávia nemzetiségekkel szembeni diszkriminációs politikája nem tette lehetővé, hogy a két háború között kialakuljon egy olyan magyar értelmiségi kör, azaz történészcsoport, amely folytatni tudta volna az 1918 előtt elkezdett gyümölcsöző kutatómunkát. A 20-as és 30-as években, habár épp a művelődés terén tett engedményeket a jugoszláv állam, a kisebbségeknek egyedüli haladása és sajátosságainak kialakulása csak az irodalom terén ment végbe.¹⁶ Sajnos a történettudomány terén *Löbl Árpád*, ill. álnevein Lőrinc Péter, Láng Árpád, Plamenac Žarko kivételével, s kezdő tapogatózásain kívül nem volt észlelhető komolyabb tevékenység.¹⁷

A második világháború után

A mai vajdasági magyar történetírás az 50-es években kezdett kifejlődni. Habár indulása idején – tekintettel a szocialista átrendeződésre és a jugoszláv állam megújulására – a nemzetiségek, ill. a nemzeti kisebbségek, közöttük a vajdasági magyarok történetét is az integráns jugoszláv történettudományba sorolták, mégis születtek az évek során olyan művek az itteni magyar történészek tollából, amelyek túllépték ezt a keretet, s legalább annyira fűződtek a magyarság egészének a múltjához is.

A háború után jelentkező vajdasági magyar történészek első markáns képviselője a már említett *Löbl Árpád* volt. Tudományos munkássága a kezdeti bolyongások után az 50-es években kezdett erőteljesen kibontakozni, s haláláig, 1983-ig tartott. 1955-ben az akkori *Vajdasági Történelmi Társulat* (Istorijski društvo za Vojvodinu) évi közgyűlésén tartott előadásában felvázolta az újabb kori vajdasági történetírás problémáit és feladatait.¹⁸ Hivatkozva a korábbi eredményekre lándzsát tört a további módszeres kutatások és a Vajdaság történetének komplex megírása mellett. Ezt úgy képzelte el, hogy a marxista módszerekkel elért újabb eredmények épüljenek rá a korábbi polgári történettudomány eredményeire. A magyarok történetének feldolgozását a Vajdaságban együttesen képzelte el a többi itt lévő nemzetiség múltjával.¹⁹ Annak ellenére, hogy munkásságának java

része a munkásmozgalom kialakulására és fejlődésére, továbbá a jugoszláviai népfelszabadító háborúra vonatkozik,²⁰ Löbl Árpád a Vajdaság múltjának szinte minden fontosabb témaköréből jelentetett meg munkát. Habár az osztályszempontú szemlélet dominált nála, nem vetette el a polgári társadalomtudomány eredményeit sem. Ezt különösen a gazdaságtörténeti,²¹ de nem kis mértékben a társadalom, ill. a polgári pártok múltjával foglalkozó művei is igazolják.²²

A Löbl Árpád által megkezdett vajdasági munkásmozgalom (közte az itteni magyarokra vonatkozó rész is) kutatása a 60-as és 70-es években érte el tetőpontját. Ugyanis ebben az időben kezdődtek el az intézmények által koordinált szisztematikus kutatások, melyekben részt vett a *Tartományi Pártbizottság Levéltára*, a *Vajdasági Levéltár*, a *Vajdasági Forradalmi Múzeum* és részben a 70-es években alakult *Vajdasági Történettudományi Intézet* is.

E munkából vállalt és végzett el jelentős részt *Mirnics József*, *Csehák Kálmán*, *Mészáros Sándor* és *Gál György*. A négy történész közül az első három a kutatás és tudományos munka mellett az Újvidéki Bölcsészettudományi Kar tanáraként is kivette részét e munkából,²³ míg a negyedik, Gál György a Tartományi Pedagógiai Intézet tanácsosa volt éveken keresztül.

Ők és szerb kollégáik (A. Radenić, M. Palić, D. Kecić stb.) kitartó munkával kutatást és dolgozták fel szinte a részletekig a vajdasági szocialista, valamint munkásmozgalom történetét a kezdetektől 1918-ig, de egyes kérdésekben ennél távolabb is.²⁴ Ezekben a feldolgozásokban bő teret kapott az itteni magyarság is. Példaként hármuk doktori disszertációját hoznám fel, amelyek megvédésük után önálló kötetekként is napvilágot láttak. Ezek a következők: *Mirnics József: Munkásmozgalom Bácskában a Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulásáig* (1967) – magyar nyelven; *Csehák Kálmán: Munkásmozgalom a Bánátban a Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulásáig, 1868–1890* (1971) – szerb nyelven;²⁵ és *Mészáros Sándor: Munkásmozgalom a Bácskában a Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulásától (1890–1918)* (1975) – szerb nyelven.²⁶ E kezdeti érdeklődési témakör mellett idővel mindhárman kialakítottak egy, mondhatnánk, belső szűkebb kutatási területet. Így pl. *Mirnics József*²⁷ több kisebb-nagyobb cikkben, tanulmányban, sőt monográfiában is feldolgozta Bácska 1941–44 közötti múltját, miként a magyar hatóságok tevékenységét, úgy az ennek területén, de szélesebben is (vajdasági szinten) kibontakozó partizánmozgalmat, amelyben az itteni magyarok is részt vettek. Ennek folytatásaként *Mirnics* az 1974-ben szerb nyelven megjelent monográfiájában²⁸ feldolgozta a bácskai németység helyzetét és szerepét is az említett korszakban. *Csehák Kálmán*²⁹ a már említett munkásmozgalmi témák mellett a századforduló körüli, főként bánáti, de ettől szélesebb területen is végbement gazdasági, kivándorlási és pártpolitikai viszonyokat is kutatja. *Mészáros Sándor*³⁰ sokat foglalkozott a vajdaságiak részvételével az I. világháborúban, az őszirózsás forradalomban és a Tanácsköztársaságban. Kutatásai közé tartoztak a polgárosodás korában vidékünkön felmerülő kérdések is. Az 1980-as években munkássága egy új dimenzióval bővült, amelynek egyben úttörő szerepe is volt: két monográfiája az 1918-tól Jugoszláviában élő magyar kisebbség múltját (politikai, gazdasági, művelődési stb. vonatkozásokat) mutatja be 1918–1941 között.³¹ Sajnos ez idáig mindkettő csak szerb nyelven látott napvilágot. E monográfiák új szelek előrejelzői a vajdasági magyar történetírásban.

Gál György fő kutatási témáját az 1918 utáni jugoszláviai gazdasági helyzet alakulása, továbbá a gyáriparosok és a munkások szakszervezeteinek viszonya jelenti.³² Párttörténeti témákkal és a népfelszabadító mozgalom történetével foglalkoznak még *Dobos János*, *Brindza Károly*, *Urbán János* és *Vég Sándor* munkái is.³³

Új szelek

A szocialista korszakban államilag is elsőbbségben részesített és nagyobb mértékben támogatott munkásmozgalmi és párttörténeti kutatásokkal szemben néhány vajdasági magyar történész a 70-es évektől kezdve más utat választott, minek folytán idővel több követőjük is akadt. Idetartoznak azok, akik akkor még egyéni utakon járva a korábbi korszakokat (középkort, a feudalizmus és polgárosodás korát stb.) választották érdeklődésük középpontjául. Csak néhányukat említsem, mint pl. *Rókay Pétert*, *Hegedűs Antalt* és *Magyar Lászlót*.

Rókay Péter, mint az egyetemes középkor tanára az újvidéki egyetemen, szélesebb körben folytat kutatásokat, amelyek a középkori Németország, továbbá Dél-Olaszország, Albánia és Dubrovnik viszonyait ölelik fel.³⁴ Vizsgálódásain belül jelentős területet ölelnek fel a középkori magyarországi témák,³⁵ s ezzel párhuzamosan kutatja a magyar–szerb kapcsolatokat is, kiváltképpen a szerbek betelepülését Magyarországra.³⁶ Meg kell vallani, hogy az effajta kutatások sem a magyar, sem a szerb újabb kori történettudományban nem kaptak elegendő teret. Emiatt is lenne fölöttébb szükséges az elkövetkezőkben a szorosabb együttműködés a két ország történészei között.

Hegedűs Antal a karlócai levéltár munkatársaként kezdte el tudományos munkásságát, amelyet ma is kitartóan folytat immár mint a Vajdasági Múzeum tudományos szakmunkatársa. Munkássága sok mozzanatban úttörő jellegű a vajdasági magyar, de nem utolsósorban a szerb történészekre nézve is. Fő kutatási területe a dél-magyarországi megyék, elsősorban Bács-Bodrog és Torontál feudális gazdasági helyzete – ezen belül is különösen az agrárviszonyok – a 18. században és a 19. század első felében.³⁷ Munkásságában külön egészet képez II. József korának kutatása a mi vidékünkön,³⁸ továbbá az agrárviszonyok korszerű statisztikai módszerekkel való bemutatása az egész Vajdaság területén.³⁹ Eddig kifejtett munkájával nagymértékben pótolta azokat az űrket e vidék múltjával kapcsolatban, amelyek az 1918 után megszakadt kutatások nyomán keletkeztek. Magyar László, a szabadkai levéltár munkatársa városa múltjának polgári kori eseményeit dolgozta fel.⁴⁰

Itt érkeztem el a beszámolóim elején említett kezdeti törekvésekhez és eredményekhez, melyek nyomán elkészült néhány bácskai város monográfia. Néhány évtizedes megtorpanás után az utóbbi évtizedben hasonló törekvések voltak tapasztalhatók vidékünkön, minek során elkészült Szabadka történeti kronológiája, továbbá Zombor és Óbecse monográfiája, Kanizsa monográfiája pedig készülőfélben van. E vállalkozásokban derekas munkát fejtett ki a beszámolómban említett történészek nagy része. Sajnos a már elkészült kéziratok – a jobb időket várva – még nem kerültek nyomdába.

Meg kell még említenem, hogy az Újvidéki Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Intézete – melynek munkájában belső és külső munkatársként részt vettek és vesznek a vajdasági magyar történészek is – az utóbbi évtizedben jelentős koordináló szerepet játszott számos, a beszámolómban megemlített mű elkészülésében. Pillanatnyilag négy téma van az intézet jegyzékén, melyek kötődnek a magyarság múltjához is. E té

mák, amelyeken az intézet munkatársai dolgoznak a következők: 1. *Bácska szabad királyi városai és mezővárosai az 1828-as országos összeírás alapján* (feldolgozza Györe Zoltán); 2. *Kossuth Lajos Duna-konföderációs tervszövege és a délszláv népek* (feldolgozza Pál Tibor); 3. *A vajdasági magyarság 1941–46 között* (feldolgozza Kaszás Alekszandar) és 4. *Katonai közigazgatás a Vajdaságban 1944/45-ben* (feldolgozza Mészáros Sándor).

Összefoglalva: az itt elmondottakhoz még annyit fűznék hozzá, hogy a vajdasági magyar történészek szerepét és munkásságuk jelentőségét abban látom, hogy jelentős mértékben járulhatnak, és kell, hogy hozzájáruljanak a magyar és délszláv, elsősorban a szerb történészekkel való kapcsolatfelvételhez és együttműködéshez. A jelen pillanatot figyelembe véve sajnos ez a jövőre fog tartozni, pedig „közös dolgainkat” egyszer már helyükre kellene tennünk.

Jegyzetek

- 1 *Káich Katalin*: Bács-Bodrog Vármegye Történelmi Társulata (1883–1918). Újvidék, 1980, 22.
- 2 Révai Nagy Lexikona, V. köt., Budapest, 1912, 404.
- 3 *Káich Katalin*: i. m. 16.
- 4 Uo. 8.
- 5 *Dudás Gyula* (1861–1911), aki 1890–99 között titkára is volt a társulatnak a következő fontosabb műveket írta: A zentai csata. (1885), A magyarországi szerbek szereplésének története 1526–1711. (1886), A magyarországi szabad hajdúk története. (1886), A zentai ütközet és Szeged visszavétele 1686-ban. (1886), Az oktatásügy múltja és jelene. (1901) stb.
- 6 *Iványi István* (1845–1917) további jelentős munkái: Bács-Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helynévtára, I–V. (1889, 1895, 1906–1907), A Csajkás-kerület 1750–1782. (1888), Baja város történetéhez. (1886), Bodrog 1093–1717. (1891), Bunyevác nemességünk. (1896), Martonos község története. (1896), Bács. (1898), Bács II 1092–1864. (1900), Vármegyénk állapota 1763 előtt. (1900) stb.
- 7 *Érdújhelyi Menyhért* (1860–?) fontosabb írásai: A pétervárad apátság. (1891), Pétervárad hadászati jelentősége. (1892), Péter és Bánk. (1893), A kalocsai érsekség a renaissance korában. (1899), A bácskai Tiszavidék a török háborúk után. (1900) stb.
- 8 A Bács-Bodrog Vármegyei Történelmi Társulat következő tagjai vettek részt a Borovszky-féle monográfia megírásában: Bellosics Bálint, Érdújhelyi Menyhért, Evetovics János, Gubitz Kálmán, Iványi István, Kovács Huszka Ferenc, dr. Patai Sándor, dr. Rácz Soma, Trencsény Károly és Zsoldos Benő. *Káich Katalin*: i. m. 120.
- 9 A bácskai történészek közül Grosschmid Gábor képviselte a konzervatív irányt. *Káich Katalin*: i. m. 78–79. A bánáti történészek közül Poznán Jolán és Szentkláray Jenő egyes munkái íródtak ebben a szellemben. *Lőrinc Péter*: Bánát magyar nyelvű polgári társadalom-tudománya a századforduló idején, 1880–1918. Újvidék, 1973, 190–196.
- 10 *Káich Katalin*: i. m., 26–27.
- 11 *Thim József* (1863–1959) művei: A szerbek története a legrégibb kortól 1848-ig, I–III. Nagy-Becskerek, 1892., Az 1848–49-iki szerb felkelés. Budapest, 1894., A magyarországi 1848–49-iki szerb felkelés története, I–II. Budapest, 1940.
- 12 *Szentiványi Ferenc*: Nagy-Becskerek fejlődése és jelentősége. Budapest, 1910, Torontál vármegye vándorlási mozgalmáról. Budapest, 1911.
- 13 *Poznán Jolán*: Magyarok és a Balkán-szlávok. Pancsova, 1903, A magyar történelem vezéreszméke szerinti tanítása. Pancsova, 1904.
- 14 *Margalits Ede* (1849–1940) a Történelmi Társulat alapító tagja, titkára és az Évkönyvek szerkesztője. Jelentősebb munkái: Történelmi repertórium. (1885), Bácsmegyére vonatkozó okmányok. (1886), Horvát történelmi repertórium. Budapest, 1900, Szerb történelmi repertórium, I. Budapest, 1918. stb.
- 15 *Szentkláray Jenő* (1843–1925) csanádi apát-kanonok, majd 1869-től a temesvári főgimnázium tanára. Alapító tagja és titkára volt a Dél-magyarországi Történelmi és Régészeti Társulatnak. 1882 óta tagja volt a MTA-nak, 1883-tól a budapesti egyetem tanára. Művei: Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből. Temesvár, 1882, A dunai hajóhadak története. Budapest, 1886, A csanádi egyházmegye története, I. Temesvár, 1898, A szerb monostoregyházak történeti emlékei Dél-Magyarországon. Budapest, 1908, Mercy Claudius Florimund gróf kormányzata a Temesi Bánságban. Budapest, 1909. stb.

- 16 Idevonatkozó művek: *Bori Imre*: A jugoszlávai magyar irodalom rövid története. Újvidék, 1975, *Šandor Mesaroš*: Položaj Mađara u Vojvodini 1918–1929. Novi Sad, 1981, *Šandor Mesaroš*: Mađari u Vojvodini 1929–1941. Novi Sad, 1989.
- 17 *Lóbl Árpád* (1898–1983). Kovacsán született. Egyetemi tanulmányait Budapesten kezdte. Részt vett az első világháborúban, a másodikat pedig Németországban fogolyként élte át. 1947–59 az újvidéki Pedagógiai Főiskola tanára. Innen a Bölcsészettudományi Kar Hungarológiai Tanszékére kerül, ahol a magyar nemzet történetét és szociológiát adott elő. Háború előtt megjelent munkái: A magyar jobbágyság kialakulása. (1939) és Erdély múltja és jelene.
- 18 *Arpad Lebl*: Problemi i zadaci novije istoriografije u Vojvodini. In: Zbornik Matice Srpske, serija društvenih nauka II, Novi Sad, 1955.
- 19 Ahogyan foglalkozott magyar múlttal, úgy érdekelte a szerb, szlovák, román és ruszin múlt is. Pl. A kuručkor. (1947), Szerbek és magyarok a múltban. Novi Szád, 1955, Revolucija u Vojvodini 1848–49. Novi Sad, 1960, Iz istorije Mađara. (a mohácsi csatától 1848/49-ig) In: Godišnjak društva istoričara, Novi Sad, 1974, Srpsko-rumunska saradnja za vreme koalicije 1906–1909. (1971), Rusini od 1890–1918. In: Godišnjak, Novi Sad, 1977, Mađari i nacionalno pitanje (1919–1940). In: Istraživanja, 10, Novi Sad, 1983. stb.
- 20 A következők: *Uő.*: Tőkérendszer és a munkásosztály (1951), A vajdasági nagybirtok és harc a földért. (1955), A nagy póri pör. (1949), A vajdasági munkásmozgalom szocialista szakasza 1890–1919. (1953) stb.
- 21 Idetartoznak: *Uő.*: Beočinska kaja. (1959), Žetelački štrajkovi u Vojvodini 1897–1906. (1949), Zemaljska centralna kreditna zadruga (OKH) i Vojvodina. (1968) stb.
- 22 *Uő.*: Slovačka narodna stranka i Vojvodina (1895–1918). (1973). Srpska slobodoumna stranka (1887–1918). (1973); Bácskai polgári politikai elmélet 1880–1920. (1976), Građanske političke stranke u Vojvodini 1887–1914. (1979) stb.
- 23 *Mirnic József* Jugoszlávia történetét (1918-tól) szerb nyelven, míg *Csehák Kálmán* a nemzetközi munkásmozgalom történetét adta elő (magyarul), valamint arhivistikát (szerbül) tanított. Mészáros Sándor a történészhallgatóknak Jugoszlávia történetét 1918-tól adja elő magyar nyelven, míg a magyar tanszék hallgatóinak a magyar nemzet történetéből tart előadásokat.
- 24 *A. Radenić–K. Čehak–Š. Mesaroš*: Radnički pokret u Vojvodini do kraja prvog svetskog rata. Novi Sad, 1984.
- 25 Eredetiben: *Kalman Čehak*: Radnički pokret u Banatu do osnivanja Socijaldemokratske partije Ugarske 1868–1890. Novi Sad, 1971.
- 26 Eredetiben: *Šandor Mesaroš*: Radnički pokret u Bačkoj od formiranja Socijaldemokratske partije Ugarske (1890–1918). Novi Sad, 1975.
- 27 *Mirnic József* jelentősebb művei: Sistem fašističke okupacije u Bačkoj i Baranji. (1963), Sistem prekog suđenja na mađarskoj okupacionoj teritoriji 1941. (1967), Sistem jedinstvenog rukovodstva mađarskog okupatora protiv narodnooslobodilačkog pokreta u Bačkoj. (1968), A bácskai németek a Magyarországi Németek Népi Szövetsége kereteiben. (1973), Vojvodina u sistemu odnosa unutar narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije u Jugoslaviji 1943. (1979) stb.
- 28 *Uő.*: Nemci u Bačkoj u drugom svetskom ratu. Novi Sad, 1974.
- 29 *Csehák Kálmán* jelentősebb művei: Neki aspekti i rezultati industrijalizacije Vojvodine do 1914. godine. (1974), Pokreti agrarnog proletarijata u Vojvodini u godinama prelaska iz XIX u XX vek u svetlu izgradivanja radničko-seljačkog saveza. (1977), Pokreti agrarnog proletarijata i seljaštva u Vojvodini početkom XX. veka (1979), Izgradnja komunikacija u Banatu u poslednjoj deceniji XIX i prvoj deceniji XX veka. (1980), Nacionalni i socijalni sastav banatskog stanovništva krajem XIX i početkom XX veka. (1983), Političke borbe u Bačkoj i Banatu u vreme vladavine koalicije 1906–1909. Novi Sad, 1987 (monográfia) stb.
- 30 *Mészáros Sándor* jelentősebb művei: Évszázadok viharában. Temerin története 1941-ig. Temerin, 1969, A Tanácsköztársaság és a vajdaságiak. Újvidék, 1974, Prvi svetski rat i građanska revolucija (Iz istorije Mađara). In: Godišnjak (1974), Učešće Vojvodana u revolucionarnim događajima u Mađarskoj (1918–1919). In: Godišnjak (1982) stb.
- 31 Mészáros Sándor monográfiái a 16. lábjegyzetből.
- 32 *Gál György* fontosabb munkái: Jugoslovenski i srednjoevropski sindikat železara. (1973), Uredba o kartelima i njen uticaj na rad kartelisanih fabrika u Kraljevini Jugoslaviji. (1975), Neka pitanja stava sovjetske republike Mađarske prema Kraljevini SHS i jugoslovenskom radničkom pokretu. (1971) stb.
- 33 *Dobos János*: Antifašistički pokret u Senti 1941. (1967); *Brindza Károly* Topolya munkásmozgalmával és II. világháború alatti történetével („Mondd el helyettem elvtárs”), míg *Urbán János* az a dai munkásmozgalom múltjával foglalkozott (Tűzsziget). *Šandor Vég*: Priprema ustanka i partizanski odredi u Banatu 1942. godine. (1967) stb.

- 34 *Rókey Péter* munkái: Skripta iz opšte istorije srednjeg veka. (1971), Iz srednjevekovne istorije Novog Sada. Szabadka és Korvin Kristóf halála. (1980), Istraživanja hronike Bernolda iz Konstanca. (1990), Albanija u odnosima Dubrovnika i Ankone u srednjem veku (kézirat).
- 35 Monográfia: *Uő.*: Salamon és Póla. Újvidék, 1990.
- 36 *Uő.*: Prilog poznavanju Srba u Ugarskoj u XV veku. (1972); A szerbek betelepülése Magyarországra a XV. században. (1991) stb.
- 37 *Hegedűs Antal* fontosabb művei: Bánáti új földesurak és jobbágyaik 1782-ben. (1978), Predstavka Jožefa Hajnocija o Banatu iz 1778. (1978), Vajdaság mezőgazdasága a 19. sz. első felének szakirodalmában. (1979), A bácskai jobbágyság a török hódoltság végén 1660–1680. (1981), Bácskai és bánáti jobbágylevelek. (1984), Agrarni odnosi u Torontalskoj županiji u Banatu 1779–1848. (1987 – monográfia), Sombor u revoluciji 1848/49. (1988) stb.
- 38 *Uő.*: Josif II i refeudalizacija Banata. (1980), Putovanje Josifa II u Banatu 1768. godine. (1986) stb.
- 39 *Antal Hegediš–Katarina Čobanović*: Demografska i agrarna statistika Vojvodine 1767–1867, Novi Sad, 1991. (monográfia).
- 40 *Magyar László*: Cselédügyi viszonyok Szabadkán (1850–1918). (1980). Ezenkívül számos cikket jelentett meg Szabadka múltjából különböző folyóiratokban, hetilapokban és napilapokban (7 Nap, Magyar Szó stb.).

HOZZÁSZÓLÁS PÁL TIBOR ELŐADÁSÁHOZ

Pál Tibor kollégám beszámolója átfogó képet adott a jugoszláviai magyar történetírás eddigi eredményeiről. A teljesség igényével készült, azért beszámolómban csak néhány kérdést vetnék fel, illetve azokról a munkákról beszélnék, amelyeken már dolgozunk. Kollégám megemlítette, hogy a jugoszláviai magyarság politikai, gazdasági és kultúrtörténetére vonatkozó kétkötetes munkám a mai napig sem jelent meg magyar nyelven. Az első kötet címe: „A magyarok helyzete a Vajdaságban 1918 és 1929 között”, 1981-ben jelent meg az Újvidéki Bölcsészeti Kar Történelmi Intézetének kiadásában. Az akkori vajdasági tudományos érdekközösség úgyszólván soron kívül biztosította a szükséges anyagi eszközöket. A második kötet: „Magyarok a Vajdaságban 1929 és 1941 között” cím alatt 1984-ben hagyta el a nyomdát, kiadója ezúttal is az Újvidéki Bölcsészeti Kar Történelmi Intézete volt, s a már említett vajdasági tudományos érdekközösség ez alkalommal sem késlekedett és megszavazta a nyomtatás költségeit. Az újvidéki Fórum Könyvkiadó Vállalat beiktatta tervébe munkám magyar nyelvű megjelentetését. Sajnos azonban az első kötet publikálása után egyik vajdasági magyar történész tudománytalan támadást indított ellenem. Nacionalizmussal, sovinizmussal vádolt, szememre vetette, hogy nem domborítom ki eléggé Tito politikai egyéniségét. Politikai vihart akart a kolléga felkavarni, s ezáltal politikai érdemeket szerezni, ezért a belgrádi Politika című napilapban szerette volna megjelentetni „bírálatát”, de az újvidéki Dnevniknek és a Magyar Szónak is küldött belőle. Mivel az egész bírálat szinte csöpögött a rosszindulattól, egyik lap sem jelentette meg; végül is a vajdasági pedagógusok havi szaklapja közölte írását. A soron következő vitánk nagy méltatlankodást váltott ki, az olvasók túlnyomó többsége élesen elítélte a bíráló eljárását. Mivel állítólag az egész kampány mögött egy azóta már régen letűnt vajdasági, ugyancsak magyar nemzetiségű párttalmasság állt, az újvidéki Fórum elállt munkám magyar nyelvű publikálásától, sőt az első kötet magyar nyelvű fordítása is gyanús körülmények között eltűnt. Újabbban a Fórum hajlandónak mutatkozott munkám magyar nyelvű megjelentetésére, de – úgy látszik – a jelenlegi politikai légkör erre nem kedvező. A Fórumnak az anyagiakra vonatkozó kérelmét az illetékesek ugyanis azzal a indokolással utasították el, hogy egy címszóra kétszer nem adhatnak pénzt. Lehetőség van azonban munkám magyarországi megjelentetésére, persze el kellene készíteni a magyar nyelvű kéziratot, rövidítéseket eszközölni, kihagyni egyes részeket stb. Pillanatnyilag más munkafeladataim miatt ezt egyelőre nincs módomban elvégezni, remélem azonban, hogy munkám egyszer mégiscsak megjelenik magyar nyelven is.

Az Újvidéki Bölcsészeti Kar Történelmi Intézetének oktatási és tudományos tanácsa két évvel ezelőtt jóváhagyta az általam benyújtott témát, amelynek címe: „Katonai közigazgatás a Vajdaságban 1944. október 17-e és 1945. február 15-e között”. A téma elsődleges problémaköre a vajdasági magyarságot és a németeket ért szörnyű megtorlásnak a fellelhető dokumentumok alapján való ismertetése. Ezekkel a tragikus és fájó eseményekkel eddig főleg az írók és a publicisták foglalkoztak, könyveik kétségtelenül felbecsülhetetlen értékű előmunkák. Itt elsősorban Cseres Tibornak „Vérbosszú Bácskában” és Matuska Mártonnak „A megtorlás napja” című munkáira gondolok, valamint Illés Sándornak a témakörre vonatkozó írásaira. Készülő monográfiámat 1994-ben, a tragi

kus események 50. évfordulóján szeretnék megjelentetni. Magyarországi anyagi támogatásra is számítunk, pontosabban főleg erre, mert nálunk ezek a kérdések még ma is majdnem tabutémának számítanak. Erre a legjobb példa az, hogy a szerb képviselőház egyik legutóbbi ülésén, amikor a VMDK képviselői: Páll Sándor és Csubela Ferenc a múltnak e fájó eseményeiről beszéltek, a képviselők többségénél ez éles tiltakozást váltott ki. Persze, ha a mai hivatalos Szerbia zöld fényt adna a múlt e fájó eseményeinek objektív feldolgozására, akkor hozzá kellene nyúlni ahhoz a tragikus történelmi igazsághoz is, hogy Szerbiában 1944–45-ben szörnyű öngenocídium játszódott le, amelynek egyes Belgrádban megjelent publicisztikai munkák adatai szerint – mert erről a kérdéstről a szerb történészek ma is mélyen hallgatnak – körülbelül 150 ezer áldozata volt, vagyis jóval több, mint amennyi szerb hazafit a német megszállók, a Horthy-hadsereg és a Délkelet-Szerbiát megszálló bolgárok kivégeztek 1944 és 45 között.

Mindenképpen fontos megemlítenünk, hogy magiszter Kaszás Alekszandar, az Újvidéki Bölcsészeti Kar Történelmi Intézetének munkatársa doktori disszertációján dolgozik, amelynek címe: „Magyarok a Vajdaságban 1941 és 1946 között”. Munkaközösségünk engem jelölt ki mentornak. Kaszás disszertációjában feldolgozza a bácskai magyarság politikai és gazdasági helyzetét a Horthy-időszakban. Továbbá a bánási magyar lakosság körülményeit a német megszállás alatt. Külön figyelmet fordít arra, hogy a bácskai magyar lakosság soraiból azok száma, akik részt vettek a szerbség elleni 1941. és 1942. évi atrocitásokban – az összlétszámukhoz viszonyítva – csekély volt, tehát az 1942. évi januári hideg napok utáni 1944. őszi még hidegebb hetek célja pusztán a bosszú volt. Munkájában bőven foglalkozik azzal is, hogy az egypártrendszer idején – a kezdettől fogva – a politikai kettősség volt a jellemző. Egyrészt a testvériség-egység jelszavát hangoztatták, az agrárreform során a magyar földnélkülieknek is juttattak némi földet, másrészt azonban a délvidéki magyarság jó részének kitelepítése állandóan napirenden volt egészen a párizsi békekötésig. Külön kitér majd arra is, hogy a Csehszlovák Kommunista Párt milyen kitartó diplomáciai nyomást gyakorolt a jugoszláv kommunista vezetőségre az irányban, hogy a magyarok kitelepítését végrehajtsák.

A disszertáció feldolgozási időhatára 1946. január vége, amikor meghozták az akkori Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság első alkotmányát. A későbbi időszak feldolgozása a fiatal történészek feladata lesz. Az Újvidéki Bölcsészeti Kar Történelmi Intézete három fiatal munkatársának eddigi munkaeredményei alapján remélhetjük, hogy a jugoszláviai magyar kisebbségi történetírás folytonossága nem szakad meg, s újabb eredményeket hoz.

VÉLELMEK ÉS TÉNYEK BURGENLAND TÖRTÉNELEMÍRÁSÁBAN

Burgenland az Osztrák Köztársaság legfiatalabb tartománya az ország keleti részén. Lét-rejőtte arra az időre tekint vissza, amikor a Párizs környéki békeszerződésekkel a korabeli Magyarország nyugati megyéiből, Moson, Sopron, Vas megyékből feltétel nélkül átcsatolni rendelték 4320 km²-t és 340 000 magyar állampolgárt.¹ Magyarországhoz hasonlóan az első világháborút követően Ausztria is nagy területi és lakossági veszteséget szenvedett. Jelentős területei kerültek Csehszlovákiához, Olaszországhoz és a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz, de többek között ennek ellensúlyozására az antant hatalmak „megajándékozták” egy új, addig nem létező tartománnyal, Burgenlanddal, amely Magyarország nyugati megyéiből alakult. Burgenland lett a meglévő hét tartomány mellett a nyolcadik az 1918-ban megalakult Osztrák Köztársaságban.

Természetesnek kell tekintenünk, hogy minden ország, nemzet, közösség kutatja múltját, eredetét, hogy minél tárgyyszerűbben írhasa meg saját történetét. Ez a folyamat kezdődött és folyik napjainkban Burgenland osztrák tartományban. Történelemkutatásuk különösen az 1980-as években élénkült meg, és ehhez kapcsolódóan a történelemírás is. Ez természetes, hisz bizonyos történelmi távlat kell az események megítéléséhez. Csak bizonyos idő eltelte teszi lehetővé egyes fontos állami dokumentumok hozzáférhetőségét. Az 1980-as években jelent meg a tartomány történetét az ókortól napjainkig feldolgozó összegzés (August Ernst: Geschichte des Burgenland. Wien, 1987.) és több történelmi tanulmányt magában foglaló gyűjteményes kötet. (Burgenland in seiner pannonischen Umwelt. Eisenstadt, 1984.) A zömében német nemzetiségű burgenlandi történetkutatók és feldolgozók törekszenek az objektivitásra, az események, az összefüggések pontos feltárására. Ezzel szemben egy-két esetben az is tetten érhető, hogy nem tudnak megszabadulni a korábban az osztrák propagandát, agitációt szolgáló nézetektől, amelyek gyakran nem a tárgyi igazságot tartalmazzák. Ezeket a megállapításokat esetenként kritika nélkül átveszik, sőt munkájukban mint történelmi igazságot szerepeltetik.

Ezekben a kifogásolt megállapításokban két korabeli eseményt kell felelevenítenünk. Egyik az a folyamat, ahogy a nyugat-magyarországi területek Ausztria részévé váltak, a másik pedig a Sopronban és környékén lezajlott népszavazás megítélése.

Az első kérdésben az osztrák történészek azt állítják, hogy az első világháborút lezáró békeszerződéssel Nyugat-Magyarország lakossága „visszatért” Ausztriához. Néha más megfogalmazást használnak, szerintük „visszacsatolták” ahhoz az országhoz, ahonnan néhány évszázaddal előbb elszakították.

A második kérdéskörben a Sopronban és környékén végrehajtott népszavazásról – amely tudvalévőleg nagyarányú magyar sikert hozott – minden esetben az eredményt megkérdőjelező, elítélő vélemény van. A legsúlyosabb megállapítás, amelyet többségben az osztrák érzelmi átlagemberek mondanak, hogy „nagy csalás” volt. De az osztrák történészek munkáiban is megtalálhatjuk ennek az enyhébb változatát, amikor azt írják, hogy a népszavazás „kétséges körülmények” között zajlott le.²

E felvetések után vizsgáljuk meg azok valódi tartalmát. Először is; az első világháborút követően Moson, Sopron, Vas megyék lakossága az osztrák állításnak megfelelően

tényleg „visszatért”-e, vagy „visszacsatolták” Ausztriához, ahonnan elszakították őket, vagy netán más folyamat zajlott le?

A kérdés megválaszolásához rövid történelmi visszapillantást kell tennünk. Az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés felvetette a határmegállapítás szükségességét is. A tárgyalások során ebben a kérdésben nem volt különösebb vita, mert mindkét ország évszázadok óta természetes és elfogadott határvonalnak tekintette északon a Lajta folyót, középső részén a Rozália-hegység gerincét, délen pedig a Lapincs folyó vonalát. Ennek megfelelően is rögzítették azt. Az első világháború befejezésig Magyarország és Ausztria között nem volt határvita. A két ország közötti új határ megvonásának szükségességét a nagynémet eszmét vallók vetették fel az új nemzetgyűlésben 1918 októberében. Ők minden német ajkút Nagy-Németországban akartak egyesíteni. Felvetésük némi vita után alkotmányos törvénnyé vált. A nemzetgyűlés 1918. november 22-én döntött Ausztria állam- és kormányformájáról, melynek 5.§-a kimondta, hogy Magyarország „... Német-Ausztriával közvetlenül határos zárt német terület a német–osztrák államba bekebelezendő.” A megfogalmazásban az elérendő célon kívül figyelmet érdemel a megvalósítási módszer is, a „bekebelezendő” meghatározás. Tehát nem a lakosság akaratának a figyelembevételével kívántak igényüknek érvényt szerezni.

Az osztrák béke delegáció, amelyet dr. Karl Renner osztrák kancellár, szociáldemokrata politikus vezetett, 1919. június 2-án vette át az előzetes békefeltételeket. Ebben a magyar–osztrák határt az 1867-es állapotnak megfelelően rögzítették az antant hatalmak. Ugyanakkor nagy területeket csatoltak el Ausztriától Olaszországhoz, a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz és Csehszlovákiához. Az osztrák béke delegációnak módjában állt reagálni az előzetes feltételekre. Az akkori divatos fogalomra – Wilson amerikai elnök által hirdetett népek, nemzetek önrendelkezésére – való hivatkozással népszavazást kértek minden elcsatolni kívánt területre. Magyar–osztrák határkérdésben is új indítványt tettek. Ez a jegyzék a 311-es számot kapta. Renner kancellár jegyzékében Nyugat-Magyarországból 5379 km²-nyi területet kért. (Lásd a 24. old.) Indoklása szerint az igényelt terület az 1600-as évekig Ausztria része volt, ott német nyelvű többség él, és Bécs, illetve Ausztria élelmiszerral való ellátásához okvetlenül szükséges. A Renner-jegyzék fontos tartalmi eleme volt, hogy az igényelt területet csak népszavazás útján – a lakosság véleményének kikérésével – kívánták Ausztriával egyesíteni.

A békekonferenciához előterjesztett jegyzékből csak a Nyugat-Magyarország német nemzetiségű túlsúlya volt az igaz. Az 1910-es népszámlálás szerint – amelyet még nem befolyásolt politikai szempont – a későbbiekben Ausztriához csatolt területen a németek aránya 75 %, a horvátoké 15 %, a magyaroké pedig 9 % volt, a fennmaradó 1 % egyéb nemzetiséghez tartozott.

Nem felelt meg a valóságnak, hogy az igényelt nyugat-magyarországi terület az 1600-as évekig Ausztriához tartozott. Ez a terület Magyarország nyugati védővonalát képezte. A magyar királyok az adományozás során kötelezték a főurakat várak létesítésére. Ezért alakult ki a Fraknótól Lékán át Németújvárig húzódó egységes és összefüggő várendszerszer. Az elszegényedő magyar királyi udvar az 1400-as évektől egyre gyakrabban adott városokat, birtokokat osztrák főnemeseknek zálogba. De ezeket a 17. századra visszavásárolták. A zálog magánjogi aktus. A zálogban tartó nem szerez tulajdont az adott tárgy felett. Ami Bécs és más területek élelmezését illeti, ez sem felelt meg a valóságnak, mert az osztrák területeket a Dunántúl fele látta el, és az átcsatolások után is élelmezési szerződést kötött a két kormány.

Az osztrák területi követelések megalapozatlanságát az is jelzi, hogy olyan magyar városokat is magának követelt, amelyekben egyértelmű magyar többség volt. Pl.: Magyaróvár 62 %, Kőszeg 61 %, Szentgotthárd 73 %-ban magyarok által volt lakott.³

A békekonferencia az osztrák jegyzékre két engedményt tett. Egyik, hogy jugoszláv-osztrák vonatkozásban a karintiai részen engedélyezte a népszavazást. A másik pedig, hogy Moson, Sopron, Vas megyék németek által többségben lakott területeit feltétel, azaz népszavazás nélkül Ausztriához rendelte csatolni. Ezt a megváltoztatott, Ausztria számára kedvezőbb feltételt 1919. július 20-án közölte a békekonferencia az osztrák delegációval. Az osztrákok nem voltak elégedettek az engedményekkel. Továbbra is szorgalmazták más elcsatolandó területükre is népszavazás kiterjesztését, kivéve Nyugat-Magyarországot. Ezt a területet azonnal birtokba akarták venni, mielőtt még a magyar kormány leülhetett volna a békekonferencia asztalához.

Az osztrák kormánynak 1919. szeptember 10-én Saint-Germainban alá kellett írni a békeszerződést, majd nem sokkal később azt a nemzetgyűlés ratifikálta. Az 1920. október közepéig hatalmon lévő szociáldemokrata kormánynak a magyar kormány többször tett javaslatot az igazságos kétoldalú megegyezésre, a kölcsönösen kialakítandó szabályoknak megfelelő népszavazásra, de ettől mindvégig mereven elzárkózott az osztrák fél.

Az igazságos megegyezésre való magyar törekvésekből kiemelésre érdemes a magyar kormány megbízásából dr. Gratz Gusztáv bécsi magyar követ 1920. február 14-én dr. Karl Renner osztrák kancellárnak átadott jegyzéke. A jegyzékben a magyar kormány megállapította, hogy az új határ kérdése zavart okoz a volt két szövetséges állam között. Nem kívánja vizsgálni, hogy melyik ország érvei erősebbek, igazabbak a terület hovatartozásában. Javasolta, hogy ebben a lakosság döntsön népszavazáson. Előre is kijelentette: bármi is legyen a népszavazás eredménye, azt Magyarország kötelezően elfogadja.⁴

A válasz meglehetősen gyors és elutasító volt. Renner kancellár 1920. február 20-án adta át viszontválaszát. Ebben tovább ment a történelmi tények elferdítésében. A jegyzék szerint az átcsatolandó terület csak a Habsburg-dinasztia révén tartozott Magyarországhoz háromszáz évig. Az osztrák kormány semminemű tárgyalásra nem hajlandó. A nyugat-magyarországi terület jogi értelemben is már Ausztriához tartozik, annak ellenére, hogy még nem vette azt birtokba.

Ennek az osztrák felfogásnak az egyenes folytatása volt, hogy az 1920. október 1-jén elfogadott szövetségi alkotmánytörvény, amelyben nyugat-magyarországi területet szövetséges államnak (Bundesstadt) tekintették, „... amint erre vonatkozó akaratát kifejezésre hozta.”⁵

Mindezek ellenére a nyugat-magyarországi területek Ausztriának való átadásáig, azaz 1921. december 3-ig egyetlen olyan eseményt sem találunk, amelynek során a kérdéses lakosság – kivéve Sopront és környékét – kifejezhette volna hovatartozási szándékát, és azt az eseményeket meghatározók figyelembe vették volna.

Így nem adhatunk helyt az osztrák történetírásban alkalmazott azon megállapításnak, hogy a kérdéses lakosság „visszatért” Ausztriához, hisz akaratát éppen az osztrák álláspont miatt nem nyilváníthatta ki. Álláspontom szerint ebben az esetben „átcsatolás” történt a békeszerződés kényszere alatt. A „visszacsatolás” mint megjelölés pedig történelmietlen, az előzőekben kifejtett történelmi tényekkel ellentétes. Az idevonatkozó részletes tényeket nagyon alaposan, meggyőzően kifejtette a magyar béke delegáció a békekonferenciához előterjesztett jegyzékeiben.⁶

Ezek után térjünk át 1921. december 14–16. között Sopronban és a környező nyolc községben lefolytatott népszavazás megítélésére. Igaz-e az az osztrák állítás, hogy ott „nagy család” történt, vagy legalábbis „kétséges körülmények” között zajlott le?

Mindkét állítással szemben nagyon nehéz érvelni, mert a pusztá kijelentésen túl más nem tartalmaznak. A kijelentéshez nem fűznek semmilyen indoklást vagy bizonyító tény. Így csak találgatásokba bocsájtkozhatunk. Mi is lehet az a körülmény, amit vizsgálni kell? Mint lényeges körülmény jöhet számításba: a népszavazás lehetőségének létrejötte, a szavazás szabályai, a lebonyolító szervezet összetétele, a szavazás módja, a szemben álló felek magatartása. Természetesen lehetséges más szempontok elemzése is, de az osztrák állítások nem irányulnak konkrét tényezőkre.

A lehetséges felvetésből vizsgálva a népszavazás létrejöttének körülményeit, azt látjuk, hogy a szociáldemokrata kormányokat követő keresztényszocialisták (Mayr- és Schober-kormányok) sem járultak hozzá a népszavazáshoz mindaddig, amíg egy kényszerítő körülmény létre nem jött. Ez pedig nem volt más, mint a terület Ausztriának történő átadása során kezdetben elszórt, majd egyre szervezettebb formát öltő magyar felkelés volt. Sőt, 1921. október 4-én egy önálló állam, a Lajtabánság jött létre az Ausztriának ítélt területen. Ausztria nem volt abban a helyzetben, hogy a magyar felkelőkkel szemben fegyveres fellépést alkalmazzon, az antanthatalmak pedig nem akartak ilyen lépést, bízva diplomáciájuk eredményességében. Ez vezetett oda, hogy Johan Schober kancellár és külügyminiszter kénytelen volt tárgyalni Bethlen István miniszterelnökkel és Bánffy Miklós külügyminiszterrel Velencében. Megállapodásuk eredményét jegyzőkönyvben rögzítették. A jegyzőkönyvi megállapodás leglényegesebb részei a következők voltak: Magyarország három héten belül leszereli az átadásra ítélt területen lévő magyar felkelőket, Ausztria pedig vállalata, hogy hozzájárul Sopronban és a környező nyolc községben a népszavazáshoz, továbbá, ha az eseményekkel együtt folyó magyar–osztrák határmegállapításban számára elfogadhatatlan magyar igény merülne fel, azt a Népszövetség tanácsa elé viszik és annak döntését elfogadják.⁷

A magyar kormány a velencei jegyzőkönyvnek megfelelően, majdnem belső testvérharc, polgárháború árán, de elérte, hogy a magyar felkelők elhagyták Nyugat-Magyarország területét. Ezzel szemben Ausztria minden lehetséges módon halogatta a népszavazás feltételeinek megteremtését. A megállapodás szerint a népszavazást a terület osztrák birtokbavételét követő nyolc napon belül kell megtartani. Ezért indokolatlanul elhúzták az átvételt. Míg 1921 augusztusában két nap alatt kívánták a területet birtokba venni – amelyet a felkelés megghiúsított –, addig erre 23 napra (1921. november 10-től december 3-ig) volt szükségük. Az indokolatlan időhúzás ellen felszólalt a Velencében kötött megállapodás végrehajtásáért felelős, Sopronban állomásozó Szövetségek közti Tábornoki Bizottság, valamint a magyar kormány is. Az időhúzás a népszavazás elodázására irányult.

A népszavazás szervezetére és szabályaira mindkét érdekelt kormánytól a Szövetségek közti Tábornoki Bizottság javaslatot kért. Természetesen a két vélemény nem egyezett meg. Ezekben a kérdésekben a békekonferencia állandóan ülésező testülete, a Nagykövetségi Konferencia döntött. Döntésüket 1921. november 16-án tették közzé, amely jobban megfelelt az osztrák, mint a magyar javaslatnak. Létrehozták a Központi Népszavazási Bizottságot a tábornoki bizottságban is képviselt – francia, angol, olasz – tisztekből, valamint az érdekelt magyar és osztrák képviselők közül. Hasonló összetételűek voltak a kerületekben működő szavazatszedő bizottságok. Meghatározták a szavazásra jogosultak körét, a szavazás lefolyásának módját. Ezeket mindkét fél kisebb módosítások után elfo-

gadta. A legtöbb vitát a szavazásra jogosultak körének megállapítása, vagyis a választói lajstromok véglegesítése okozta. Mind a magyar, mind az osztrák fél több kifogást tett, de ezeket a népszavazási bizottság megnyugtatóan elbírálta.

A népszavazási szabályzat szerint tilos volt a nyílt propaganda. Ezt nyilvánvalóan mindkét fél – ahogy tudta – kijátszotta. Viszont olyan erőszakos, külső segítségre épülő propaganda nem volt magyar részről, amely a Központi Népszavazási Bizottság beavatkozását igényelte volna. Ezzel szemben egy Steinacker nevű osztrák személyt az antant-képviselők eltávolítottak a területéről. Házkutatás során olyan bizonyítékokra bukkantak, mely szerint a Bánátból Steinacker német nemzetiségű diákokat toborzott pénzért, hogy Sopronban magyarok ellen felhasználható erőszakosságokat kövessenek el.

A magyar kormány bizonyította és a bizottság elé tárta, hogy a berlini osztrák követség ott élő kommunistákat toborozott és küldött Sopronba agitációs megbízatással. Ilyen személyeket a bizottság alárendeltségében lévő karhatalmi erők el is fogtak.

Osztrák felvetésre a Szövetségekőzi Tábornoki Bizottság alárendeltségében álló karhatalmi erőt, amely magyar katonákból és csendőrökből szerveződött, 1921. december 10-én kivonták Sopronból. Helyette olasz, francia, angol csapatok jelentek meg. Az osztrákok a magyarok eltávolítását azzal indokolták, hogy erőszakot alkalmaznak. Arról viszont nem tettek említést, hogy a népszavazási terület osztrák oldalán karintiai, tiroli, steier csapatokat helyeztek el. Sőt a népszavazást megelőző napon és napján is több agyúlövést adtak le megfélemlítésként.

Amikor az osztrák hatóságok sehogy sem tudták megghiúsítani a népszavazás teljesítését, a Nagykövetek Tanácsához fordultak négynapos haladékat kérve. A Nagykövetek Tanácsa a kért halasztást nem ellenezte. Annak teljesítését a Szövetségekőzi Tábornoki Bizottságra bízta. Az erről szóló értesítés december 13-án délután érkezett meg Sopronba. Mivel a bizottság minden előkészületet megtett a szavazásra, valamint nem látott indokot a halasztásra, az előre kitűzött napokon, december 14-én, 15-én és 16-án a szavazás teljesítését rendelte el. Erre az osztrák kormány táviratilag visszarendelte minden bizottságból megbízottait, hogy ezzel lehetetlenné tegye a szavazás végrehajtását, illetve annak eredményét később kétségessé tehesse.⁸

A Sopronban és környékén végrehajtott népszavazás nagyarányú magyar sikert hozott. (Lásd az 1. sz. mellékletet.) A Magyarország melletti szavazati arányban szerepet játszott az osztrákok önhatalmú kivonulása. Bizonyára sok osztrákbarát szavazó elbizonytalanodott az osztrák jelenlét hiánya miatt.

Az eddigiekben nem találtunk okot arra, hogy a hivatkozott osztrák kijelentéseknek mi lehetett az alapja. Ha túllépünk a szavazás konkrét vizsgálatán, talán néhány magyarázó gondolatot megtehetünk. Ezek közé sorolhatjuk a sértett osztrák önbecsülést. Már a terület átvétele előtt kijelölték Sopront (Ödenburg néven) Burgenland tartományi székhelyévé. Tehát elvesztették tartományi székhelyüket. Sopron és a népszavazásba bevont községek lakossága mintegy 55%-ban német anyanyelvű volt.⁹ Sokak számára nem volt elképzelhető, hogy a német anyanyelvűek Magyarországra szavazhattak. Az így gondolkodók viszont elfelejtették, hogy mintegy egy évvel korábban, 1920. október 10-én a Dél-Karintiában megtartott népszavazáson, ahol a szavazók több mint kétharmada volt szlovén és egyharmada német nemzetiségű, a szavazatok 59,04%-a Ausztriára esett.¹⁰ Tehát természetesnek vették, hogy a szlovének nem a nemzetiségüknek megfelelően adták le a szavazatokat, de egy német anyanyelvű szerintük nem tehetette meg, hogy nem Ausztriára szavazott. Sopron és környéke lakosságának Magyarországhoz való ragaszkodása arra indította a magyar nemzetgyűlést, hogy a népszavazás egyéves évfordulójára

A soproni népszavazás eredményei szavazókerületenként

Szavazókerület	Szavazásra jogosultak összes száma	Leadott érvényes szavazatok száma		Az érvényes szavazatok közül esett			
				általában		% -okban	
		mindössze	%	Magyaro.	Ausztr.	Magyaro.	Ausztr.
<i>I. Sopron</i>							
I. ker.	2 639	2 279	86,3	2 021	258	88,7	11,3
II. ker.	2 312	2 073	89,7	1 540	533	74,3	25,7
III. ker.	2 400	2 038	84,9	905	1133	44,4	55,6
IV. ker.	2 201	1 893	86,0	1 104	789	58,3	41,7
V. ker.	2 587	2 377	91,8	1 816	560	76,4	23,6
VI. ker. város	1 523	1 386	91,0	1 101	285	79,4	20,6
VI. ker. Brennberg	790	706	89,4	152	554	21,5	78,5
VII. ker.	1 650	1 433	86,2	1 308	125	91,3	8,7
VIII. ker.	3 062	2 762	90,4	2 384	378	86,1	13,9
Együtt	19 164	16 947	88,4	12 327	4620	72,8	27,2
<i>II. Községek</i>							
Ágfalva	1 175	830	71,6	148	682	18,3	81,7
Balf	655	578	88,3	229	349	39,6	60,4
Fertőboz	349	331	94,8	257	74	77,6	22,4
Fertőrákos	1 525	1 337	87,7	525	812	39,3	60,7
Harka	680	572	84,1	55	517	9,6	90,4
Kópháza	941	793	84,3	550	243	69,4	30,6
Nagyecsk	1 041	1 031	99,0	1 026	5	99,5	0,5
Sopronbátfalva	1 539	1 142	74,5	217	925	18,9	81,1
Együtt	7 905	6 614	83,8	3 007	3607	45,5	54,5
Főösszeg	27 069	23 561	87,8	15 334	8227	65,1	34,9

Érvénytelen szavazatok száma: 502

Forrás: Villani Frigyes dr.: Bizalmas! Jelentés a soproni népszavazásról és a magyar-osztrák határmegállapításról.

az 1922. évi XXIX. számú törvénycikkben emléket állított helytállásuknak. A törvény felhatalmazást adott arra, hogy Sopron város címerében viselhesse a „Civitas Fidelissima” feliratot.

A politikai és érzelmi okok mellett a népszavazás illetén való megítélésében szerepet játszhat gyakorlati szempont is. A népszavazási terület Magyarországon maradása furcsa földrajzi tényezőként hozta létre Burgenlandot. Alakja egy „darázsra” emlékeztet. Soprontól nyugatra, Siegraben-nél (Szikránál) mintegy 5 km-es sávra szűkül. Az északi és déli rész között a vasúti összeköttetés lehetetlen. Ezzel a körülménnyel számolva a „velencei jegyzőkönyv”-ben a magyar kormány hozzájárult ahhoz, hogy az osztrák személy- és teherfuvarozásra a tartományi részek közötti összeköttetesként a soproni vasútvonalakat igénybe vehessék. Ez a vasútforgalom azóta fennáll.

A tények kifejtése után feltehető az a kérdés is, hogy az elmondottak csupán elméleti kérdések tisztázását szolgálják-e, vagy annál többet jelentenek. Igen, az elmondottak jelentősége több, mint történelmi hitelesség. Ezt a burgenlandi magyarok körében járva

lehet érzékelni. Elmondják, nehéz a kisebbségi sors, de még nehezebb, ha azokat valótlán tények, vélelmek terhelik.

Elmondásuk szerint ugyancsak nehéz volt magyarságukat megvallani, amikor Magyarországon kommunista hatalom volt, amikor a „vasfüggöny” választotta el az országot tőlük. Amikor Magyarországgal kapcsolatos nézetek, álláspontok kedvező irányba változnak, megemelkedik a magukat magyarnak vallók aránya is. Ezt lehetett tapasztalni az 1991. évi osztrák népszámlálás alkalmával is. A Magyarországon bekövetkezett rendszerváltás elismerést hozott országunknak belföldön és külföldön egyaránt. Az 1991. évi osztrák népszámlálással együtt készült belső elemzésük szerint az előző, 1981. évi népszámláláshoz viszonyítva négyeszeresére emelkedett azok aránya, akik nyíltan vállalják magyarságukat. (Lásd a 2. sz. mellékletet.) Ez az arány jelentős, hisz a századforduló óta azt tapasztaljuk, hogy az e területen élő magyarok száma folyamatosan csökkent. Az utolsó évtizedekre alig értékelhető arányúvá zsugorodott.

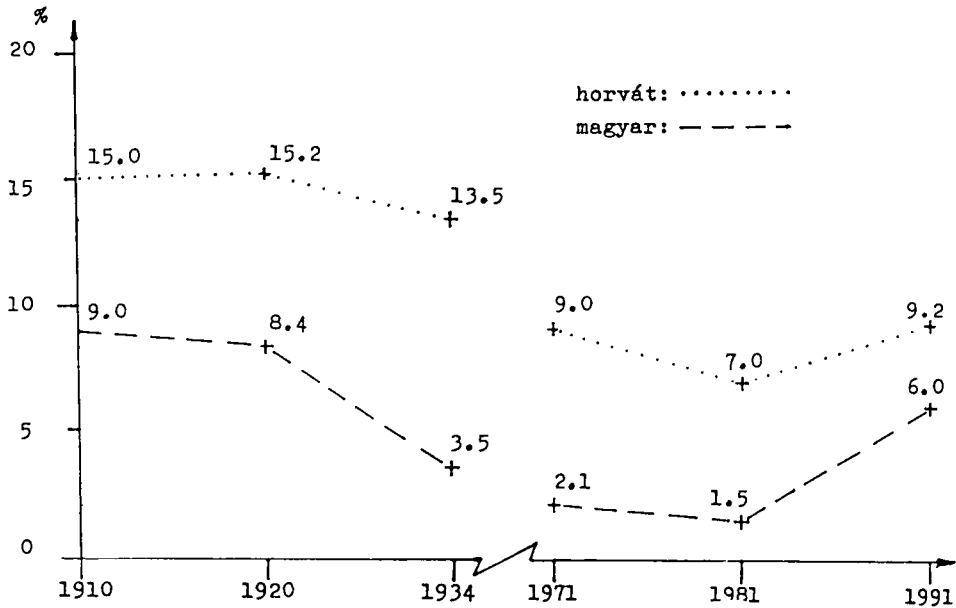
Ennek tükrében, úgy vélem, Burgenland történetírásában Moson, Sopron, Vas megyék részeinek Ausztriához való kerülését egy nemzetközi jogi aktusnak kell tekinteni, amelyet a korabeli kényszer szült. Ezt nem lehet történelmi előzményekkel igazolni és igazságosnak tekinteni. A Sopron és környéki népszavazáson nem történt olyan esemény, amely bármely hamis állítást igazolna. Sőt, ha a kétkedők 1922–23-ban figyelemmel kísérik a magyar–osztrák határmegállapítást, még nagyobb helytállást tapasztalhatnak a volt magyar állampolgároknál. Míg a soproniak és a környékeliek semleges környezetben – nemzetközi katonaság felügyelete mellett – nyilváníthatták ki akarataikat, addig az osztrák birtokbavétel után, osztrák impérium alatt több község tett Magyarország mellett tanúbizonyságot és került vissza Magyarországhoz a népszövetségi tanács döntése alapján. Jobban ismerjük a Sopron és a környéki falvak nevét. Éppen ezért megérdemlik a tanúságtévők, hogy itt most felsoroljuk őket: Olmód, Kis- és Nagynarda, Alsó- és Felsőcsatár, Német- és Magyarkeresztes, Horvátlovó, Pornóapáti, Szentpéterfa községeket, melyek az átszatolás után visszatértek Magyarországhoz. A határmegállapítási események is azt igazolják, hogy Sopronnak és környékének Magyarországhoz való ragaszkodása egyértelmű volt, nem kell és nem is lehet manipulációt fellelni abban.

Jegyzetek

- 1 *Ernst, August*: Geschichte des Burgenland. Wien, 1987. 191.
- 2 *Ernst, August*: Geschichte des Burgenland. Wien, 1987. 198. – *Schlag, Gerard*: Die Grenzziehung Österreich–Ungarn 1922/23 In: Burgenlandische Forschungen. (Eisenstadt) 1984. VII.
- 3 Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása I. rész Bp. 1912. 24–71.
- 4 Papers and Documents Relating to the Foreign Relations of Hungary Vol. I. Bp. 1939. No. 127. 150–152.
- 5 Bundesgesetzblatt für die Republik Österreich No. 2. 12. 1 bek.
- 6 A magyar béketárgyalások I. köt. Kiad. M. Kir. Külügyminisztérium, Bp. 1920. 455–459.
- 7 *Villani Frigyes*: Bizalmas! Jelentés a soproni népszavazásról és a magyar–osztrák határ megállapításról. 21.
- 8 *Villani*: i. m. 24.
- 9 Magyar Statisztikai Közlemények 69. köt. Bp. 1924. 36–39., 160.
- 10 *Kerekes Lajos*: Ausztria hatvan éve. 1918–1978. Bp. 1984. 69–71.

**A horvát és a magyar népesség aránya az egykori Nyugat-Magyarország,
illetve Burgenland területén**

Burgenland nemzetiségi összetétele, 1991

Nyelvcsoport	Német		Horvát		Magyar		Összesen	
járás	összes	%	összes	%	összes	%	összes	%
Neusiedl am See (Nezsider)	45 667	87,9	2 320	4,5	3 985	7,7	51 971	100,0
Eisenstadt/Rust (Kismarton-Ruszt)	11 571	86,9	873	6,6	874	6,6	13 318	100,0
Eisenstadt-Umg. (Kismarton)	23 318	69,9	9 314	27,6	729	2,2	33 361	100,0
Mattersburg (Nagymarton)	33 764	92,6	1 776	4,9	942	2,6	36 481	100,0
Oberpullendorf (Felsőpulya)	28 961	80,0	5 133	14,2	2 104	5,8	36 199	100,0
Oberwart (Felsőőr)	45 741	84,1	2 113	3,9	6 556	12,0	54 410	100,0
Güssing (Németújvár)	25 154	86,2	3 335	11,4	675	2,3	29 164	100,0
Jennersdorf (Gyanafalva)	17 438	95,9	136	0,7	611	3,4	18 185	100,0
Burgenland	231 615	84,8	24 999	9,2	16 475	6,0	273 089	100,0

Forrás: Amt der Bgld. Landesregierung Abt. IV. (Statistik): Sprachgruppen und Sprachkenntnisse im Burgenland Eisenstadt, im Mai 1991.

3. sz. melléklet

OSZTRÁK TERÜLETI IGÉNYEK
NYUGAT-MAGYARORSZÁGON
1919-1921

VÁRDY BÉLA*

AZ ANGOL NYELVŰ MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁS HELYZETE AMERIKÁBAN AZ 1990-ES ÉVEK ELEJÉN

Észrevételek az Amerikai Történelmi Társulat
Guide to Historical Literature című kézikönyve 1931-es,
1961-es és 1993-as kiadása alapján

A magyar történetírás helyzete Amerikában a második világháború előtt

A második világháborút követő időszakig az amerikai történetírás alig-alig foglalkozott valamit Magyarországgal és a magyarsággal. A magyar múlttal foglalkozó amerikai születésű tudományos munkák szinte nem is léteztek. Sőt, abban az időben az Egyesült Államokban még az egész ún. „Kelet-Európa-tudomány” is gyermekcipőben járt. Egy-két emigráns orosz tudós kivételével (M. Florinsky, M. Karpovich, G. Vernadsky) még az orosz történelemről is alig esett szó.

A háborút követő időkben is csak lassan, különböző stratégiai és társadalmi tényezők összejátszása következtében indult meg az idevonatkozó kutatás. Ezek között a tényezők között volt: (1) A második világháború alatt alapított és az ún. hidegháború következtében a háború után is tovább élő nyelvprogramok jelenléte egyes nagyobb tudományos központokban (Indiana University, Bloomington; Monterey, CA; Washington, D. C.), mely programok célja az ún. kis nyelvek és kis kultúrák stratégiai célokból való tanítása volt; (2) a hidegháború hatásaként keletkezett „Kelet-Európai Tanulmányi Központok” föllállítása több jeles egyetem keretében (Columbia, Harvard, Indiana, Stanford stb.), mely Amerikában először vezetett a szovjet érdekszférába utalt országokkal és népekkel kapcsolatos széles skálájú kutatáshoz; (3) a szovjet szputnyik 1957-es föllövése, illetve az annak hatásaként megszületett Nemzetvédelmi közoktatási törvény [National Defence Education Act – NDEA], mely hirtelen addig nem látott összegeket bocsátott a Kelet-Európa-tudomány, s azon belül a magyarságtudomány szolgálatába; (4) ezen nemzetvédelmi törvény következtében megszületett urali [finnugor], illetve ural-altáji egyetemi tanulmányi program létrejötte (Columbia, Indiana, Colorado egyetemek), melyek különösen jó irányba terelték az amerikai magyarságkutatás sorsát; (5) az 1960-as években megindult ún. „etnikai forradalom”, mely hirtelen elfogadottá tette az addig nem sokra tartott kis népek múltjával és jelenével való tudományos foglalkozást; (6) valamint az ugyanazon évtizedben föllángolt ún. „Habsburg-kutatás”, mely részben nagyhatalmi feszültségtől való szabadulási óhajból, részben pedig a „régibékevilág” utáni vágyból népszerűsítette a volt Habsburg-országokkal kapcsolatos kutatást.¹

Angliában a helyzet valamivel „jobb” volt – ha ezt a „jobb” szót föltételeesen értelmezzük. Ott ugyanis már a századforduló idején és a két világháború közti időszakban

* A szerző angolul „Steven Béla Várdy” név alatt ír és publikál.

is születtek Magyarországgal és a magyarsággal kapcsolatos munkák. Ezen munkák jelentősebb része azonban a magyarságot nem a legjobb színben tüntette föl. A század első felének angol születésű magyar vonatkozású történelmi irodalmát ugyanis – a harmincas években megindult C. A. Macartney kivételével² – elsősorban az erősen magyarellenes politikai publicisztika képviselte, méghozzá olyan nemzetközi hírv szerzők tollából, mint Robert W. Seton-Watson,³ H. Wickham Steed⁴ és követőik. Mint ezt Jeszenszky Géza *Az elveszett presztízs* (1986) című munkájában kimutatta, ezen közismert publicisták munkáinak hatását képtelen volt ellensúlyozni a naivan magyarpárti vagy bután magyar sovíniszta elveket hirdető Louis Felberman [Felberman Lajos],⁵ C. M. Knatchbull-Hugessen,⁶ Percy Alden,⁷ W. B. Forster Bovill⁸ és hozzájuk hasonlók munkássága. S ugyanez vonatkozik a Seton-Watson-féle művek ellen készült angol nyelvű magyar írásokra is, oly, különben jeles, egyének tollából, mint gróf Apponyi Albert,⁹ gróf Mailáth József,¹⁰ Ajtay József,¹¹ valamint az angol származású magyar egyetemi tanár, Yolland Artúr.¹² Jeszenszky meghatározásában, ezek a művek „már terjedelmüket tekintve is alaposan alulmaradtak, az adatok bőségével pedig jórészt csak történelmi érveket, elkoptatott propagandaszólamokat, *ad hominem* címzett (majd mindig alaptalan, sőt hamis) vádak, haragos jelzőket állítottak szembe.”¹³ Az az egypár magyar születésű munka viszont, amely megütötte a szükséges nívót – így például Vámbéry magyar története,¹⁴ Marczali tizenharmadik századi monográfiája¹⁵ vagy Riedl magyar irodalomtörténete¹⁶ – már jellegénél fogva sem volt képes fölvenni a versenyt Seton-Watson és követői publicisztikai munkáival.

Ezek a századforduló után született, erősen magyarellenes művek sok évtizedre – sőt bizonyos szempontból egészen századunk utolsó negyedéig – meghatározói lettek a magyarságról és a magyar történelemről alkotott képnek az egész angol nyelvű világban. És ez természetesen vonatkozott az amerikai történészgárdára is, amely – már amennyire egyáltalán érdekelte Magyarország – elsősorban Seton-Watson és társai műveiből alkotta meg a magyarsággal kapcsolatos képét.

Az Amerikai Történelmi Társulat első bibliográfiai kézikönyve

Az 1884-ben alakult Amerikai Történelmi Társulat [American Historical Association] az 1930-as években készülődött félszázados évfordulójának megünneplésére. A közelgő évforduló alkalmából a Társulat vezetősége elhatározta, hogy *A Guide to Historical Literature* [Történelmi irodalom kézikönyve]¹⁷ címen kiad egy általános, annotált bibliográfiát, mely magában foglalja majd a világ minden országával és népével kapcsolatos jeles történelmi művek egy-egy kis gyűjteményét – mind az illető nemzet nyelvén, mind pedig német, francia és angol nyelven. Természetesen ez annyit jelentett, hogy egy kis nemzet esetében a nemzeti nyelven írt munkák legjelesebbjei közül is csak egypár összefoglaló mű kerülhetett be ebbe a munkába – és még az is inkább csak az érdekesség kedvéért, mivel a legtöbb angol-amerikai történész azokat úgysem tudta használni. Továbbá ez azt is jelentette, hogy az igen ritka magyar témájú angol nyelvű munkák közül elsősorban az általánosan nagyra értékelt, de magyar nemzeti szempontból nem a legmegfelelőbb, sőt inkább ártó művek lettek földicsérve ebben az Amerikai Történelmi Társulat által szentesített munkában, mely az elkövetkezendő évtizedek folyamán sok tízezer egyén gondolkodásmódját befolyásolta.

Ha végignézzük ennek az 1931-ben megjelent műnek Magyarországra vonatkozó részét, akkor a következőt láthatjuk: A tizenegy kategóriába besorolt ötvennyolc mű között

– egy általam nem ismert „Hungarian Nation”¹⁸ című, állítólag Budapesten kiadott folyóiraton kívül – összesen tizenöt angol nyelvű munka szerepel, vagyis a bevett kötetek egynegyede. Ezenkívül van tizenhat magyar, tizenhat német, hét francia és három magyar–latin nyelvű kötet.

A tizenöt angol nyelvű kötet közt szerepel a már fent is említett négy könnyű fajsúlyú magyarbarát mű (Alden, Bovill, Knatchbull-Hugesson, Yolland), valamint Marczali, Riedl és Vámbéry szintén említett tudományos összefoglalása. A fennmaradt nyolc munka között pedig ott van Lóczy Lajos földrajzának egy rövidített, angol nyelvű változata,¹⁹ báró Hédervári Hengemüller László Rákóczi szabadságharc-története,²⁰ gróf Andrássy Gyula alkotmánytörténetének angol verziója,²¹ gróf Károlyi Mihály magyar szempontból nem legszerencsésebb önéletrajza,²² Jászi Oszkár szintén politikailag motivált leírása az 1919–1920-as forradalmakról és ellenforradalmakról,²³ gróf Teleki Pál rövid, de tudományos hangnemben megírt összefoglalója²⁴ és végül Seton-Watson két magyar szempontból erősen negatív és meghatározó műve: az 1908-ban megjelent *Racial Problems in Hungary* [Faji problémák Magyarországon], valamint az 1916-ban kiadott *German, Slav, and Magyar. A Study in the Origins of the Great War* [Germán, szláv és magyar. A nagy háború okainak tanulmányozása].²⁵

A főnti kontextusban a két utolsó műnek sokkal nagyobb hatása volt, mint a többi tizenháromnak együttvéve. Nemcsak azért mert Seton-Watsonnak akkor már oly nemzetközi híre volt, hisz szinte mindenki őt idézte, hanem azért is, mert a főnti kézikönyvben még a legjelesebb magyar születésű munkák mellett is megjegyezték, hogy azok erősen a magyar nacionalizmus hatása alatt íródtak. Így például, a különben még Angliában is nagy becsben tartott Marczali Henrik *Magyarország történetét* is úgy értékelték, hogy az „erősen pátriotikus hangvételű” [„strongly patriotic in tone.”]²⁶

Mindent egybevetve tehát a *Guide to Historical Literature* 1931-es kiadása az angol nyelvű történetiszgárda és nagyközönség részére mindenekelőtt az egyre inkább magyarellenes és szlávbarát Seton-Watson könyveire tereli a figyelmet. Azokat értékelte a legelfogadhatóbb útmutatóként Magyarország múltjával és jelenével kapcsolatban.

Az Amerikai Történelmi Társulat második bibliográfiai kézikönyve

A *Guide to Historical Literature* első kiadása pontosan három évtizeden keresztül uralta az amerikai és az angol nyelvű történettudományt, de sok esetben még azt követően is befolyásolta a Magyarországról valamit tudni akaró tanult nagyközönség gondolkodásmódját, beleértve az egyre nagyobb számú egyetemi diákságot is. Ez alatt a három évtized alatt azonban – s különösen az 1950-es években – igen sok változás történt az amerikai történettudomány berekeiben. Akkor került Amerikába egy sereg Magyarországon végzett szakember, akkor született meg a már fent jelzett amerikai *Ostforschung*, akkor indult meg egyetemi pályáján az Amerikában végzett fiatal magyarok első csoportja, és akkor születtek az első angol nyelvű tudományos munkák is ezeknek a magyar szakembereknek a tollából. S mindez nem csak a magyarságkutatásra, hanem a történettudomány színe minden ágára vonatkozott.

Ezek a változások persze azt követelték, hogy az 1931-ben megszületett munkát minél előbb egy újabb kézikönyvvel cseréljék föl, amely magában foglalná a második világháború után föllángolt újabb kutatások eredményeit is. Így született meg pontosan három évtized elmúltával, 1961-ben a *Guide to Historical Literature* második kiadása, amely éppen a főnti változások következtében tulajdonképpen egy teljesen új műnek sikerült.

A második kiadás magyar részlegének harmincnolc angol nyelvű munkája között például az első kiadásban felsorolt tizenöt angol nyelvű munka közül már egy sem szerepel – beleértve még Seton-Watson nagyra tartott műveit is, valamint Marczali jeles tizen-nyolcadik századi kötetét, amelynek kihagyása számomra érthetetlen. (Persze a környező országok részlegeiben azért még mindig ott maradtak Seton-Watson könyvei.)

Ezt az általános őrségváltást elsősorban a már említett tudományos föllendülésnek, illetve az azzal járó személyi változásoknak köszönhetjük. Az ötvenes és hatvanas évek fordulóján a különböző amerikai tudományos intézetekben működő magyar szakemberek ugyanis akkor már odafigyeltek, hogy e korszak meghatározó kézikönyvébe lehetőleg ne kerüljön sem bután sovíniszta magyar munka, sem pedig kifejezetten politikailag motivált magyarelles írás. És itt név szerint is meg kell említenem a magyar részleg szerzőit, úgymint Bárány Györgyöt, Bakó Elemért és Wágner Ferencet, akik közös munkával kiűrtették Augiasz istállóját és ezáltal óriási nívóemelkedést eszközöltek e fontos kézikönyvben.²⁷

Ez a nívóemelkedés lényeges terjedelememelkedéssel járt együtt, ugyanis az első kiadás ötvennyolc műve helyett a második kiadás magyar részlege már 182 munkát tartalmaz, amelyből 112 magyar, tizenhét német, hét francia, öt magyar–latin, három olasz, és harmincnolc angol nyelvű – az utóbbiból kettő folyóirat. Ez annyit jelent, hogy a felsorolt munkák száma megháromszorozódott, az angol nyelvű művek száma pedig két és félszeresére emelkedett.

Ugyancsak érdekes, hogy míg az 1931-es kiadás tizenöt angol nyelvű műve közül nyolcat hazai, kettőt emigráns, öt művet pedig idegen szerző írt, addig az 1961-es kiadás harminchat munkája közül csak nyolcat írt hazai magyar. A fennmaradt harminc munka közül tizenkettő külföldi magyar szerző vagy intézmény (Magyar Nemzeti Bizottmány, Szabad Európa Rádió magyar részlege), tizenhat pedig idegen szerző, illetve intézmény tollából származik (ENSZ). Vagyis, 1961-re már a hazai szerzők domináns szerepe elmúlt, és a vezető pozíciót a külföldi idegenek és külföldi magyar szerzők vették át.

Az idegen szerzők viszonylatában ugyancsak figyelemre méltó Carlyle A. Macartney egyedülálló szerepe. A tizenhat idegen szerző, illetve intézmény által írt és kiadott munka közül ugyanis Macartney nyolc kötetrel, vagyis a művek felével szerepel.²⁸ A fennmaradt nyolc munka közül kettő az ugyancsak magyarbarátnak ismert német történész, Zarek Ottó tollából származik.²⁹

A hazai szerzők között szerepel Eckhart Ferenc, Lukinich Imre és Radisich Elemér rövid történelmi összefoglalásaikkal,³⁰ valamint Mályusz Elemér, Gál István, Kornis Gyula és Nagy Imre egy-egy monográfiával.³¹ (Ebben a választékban csak az a feltűnő, hogy a később oly nagy népszerűségnek örvendő, 1941-ben megjelent Kosáry-féle szinézis kimaradt.)³²

A külföldi magyar szerzők két csoportba oszthatók: emigráns államférfiakra, politikusokra és azok intézményeire (Horthy Miklós, Kállay Miklós, Kovács Imre, Nagy Ferenc, Szabad Európa Magyar Bizottsága, Magyar Nemzeti Bizottmány),³³ valamint emigráns írókra és tudósokra (Bakó Elemér, Borsody István, Deák Ferenc, Újváry Dezső, Fejtő Ferenc, Kálnoki-Bedő Sándor, Torzsay-Biber György, Mikes György).³⁴ Ebben a kiadásban tehát még hiányoznak azok a már külföldön nevelkedett és tanult magyar származású szakemberek, akik a *Guide* megjelenés alatt levő kiadásában már vezető szerepet játszanak.

Az Amerikai Történelmi Társulat harmadik bibliográfiai kézikönyve

A *Guide* első két kiadása között jelentős változások történtek. Azonban a második és a most megjelenés alatt levő harmadik kiadás között még nagyobbak a különbségek. Ez alkalommal ugyanis szinte csak kizárólag angol nyelvű művet lehetett betenni, amelyeket az első világháború által elválasztott két kronologikus periódusba kellett besztani.

A mi szempontunkból nézve ezen változások közül különösen az elsőnek van nagy jelentősége. Ez a határozat ugyanis azt jelentette, hogy a *Guide* szerkesztői úgy vélték, hogy az elmúlt három évtized folyamán az angol nyelvű történetírás már annyira fölfelődött, illetve a hazaiak is annyi angol nyelvű munkát adtak ki, hogy egy ilyen általános bibliográfiai munkában ma már nyugodtan eltekinthetnek mind az anyanyelvi, mind pedig a nagy nyugati nyelveken (francia, német, olasz) megjelent történeti irodalomtól.

A *Guide* ezen harmadik kiadásban Magyarország kerekén 150 tétellel szerepel, három kivételével mind angol nyelvű. E három tétel között van a Kogutowitz Manó-féle magyar történelmi atlasz, a négykötetes magyar történeti kronológia, valamint a Hóman-Szekfü-féle *Magyar történet*, illetve azzal kapcsolatban az egyelőre csonkán maradt „tíz kötetes” *Magyarország története*.³⁵ A 150 tétel közül tizenhárom idegen szerző, harminckilenc hazai magyar szerző, kilencvenöt külföldi magyar szerző, egy kisebbségi szerző, kettő pedig külföldi és hazai szerzők közös műve. Itt tehát a külföldi magyar szerzők már egyértelműen átvették a vezető szerepet, hisz a bennfoglalt művek majdnem kétharmada az ő tolluk alól került ki. Ez pedig nagyrészt annak a már korábban fölvezetett folyamatnak az eredménye, mely az 1960-as évek óta kitermelt egy igen aktív magyar születésű vagy magyar származású, legtöbb esetben külföldön végzet tudósgárdát. Ennek a gárdának a tagjai óriási többségben már csak a világ első nyelvén – angolul – dolgozzák föl és tárják a világ elé a magyar múlt és jelen egyes eredményeit.

Persze vannak közöttük mások is, akik már magyar végzettséggel és magyar életlémmel a hátuk mögött kerültek ki. Ez különösen vonatkozik azon kilenc emlékiróra, illetve a személyi jellegű monográfiák szerzőire, akik elsődlegesen vagy nagyrészt hazai politikai szerepüket vetették papírra.³⁶ A szerzők vagy társszerzők mintegy kilencvenhárom százaléka ugyanis nem memoárró, hanem történész vagy egyéb rokontudomány művelője, akik szintézisekben (26 tétel), monográfiákban (83 tétel), gyűjteményes munkákban (16 tétel), történettudományi segédkönyvekben [bibliográfia, historiográfia, kronológia] (11 tétel) és dokumentumgyűjteményekben (4 tétel) dolgozták föl a magyar múlt egyes periódusait és jelenségeit.

Mivel egyes szerzők több kötetrel is szerepelnek, és mivel egyes kötetek több társszerző közös művei, így a 150 tétel szerzőinek száma összesen 137. Ezekből negyvenöt hazai, tizenegy külföldi, egy kisebbségi (Janics Kálmán) és nyolcvan pedig külföldi magyar. A hazaiak közül mintegy fél tucat (Apponyi Albert, Hóman Bálint, Kogutowicz Manó, Marczali Henrik, Szekfü Gyula, Thúróczy János), a külföldiek közül kettő (C. A. Macartney, John F. Montgomery), a külföldi magyarok közül pedig négy (Horthy Miklós, Jászi Oszkár, Kállay Miklós, Károlyi Mihály) – tehát összesen tizenkét szerző munkája képviseli elsősorban az 1945 előtti korszakot és történetírást. A többiek munkássága vagy teljesen, vagy pedig jelentős részben a második világháború utáni korhoz kötődik. Ez gyakorlatilag annyit jelent, hogy a megmaradt 125 szerző tudományos munkássága szinte kizárólag az 1945 utáni kornak, külföldi magyar viszonylatban pedig elsősorban az elmúlt három évtizednek az eredménye.

A hazai szerzők művei elsősorban monográfiák és természetesen már magyarul megjelent munkák angol fordításai. Mint ilyen, a legtöbbnek megvan mind a gyöngéje, mind az erőssége. Az előbbiek közé tartozik a marxista ideológia és frazeológia itt-ott túltengése, a fordítás olykor nehézkes nyelvezete, s az a tény, hogy nem külföldi olvasókörzés részére íródtak. (Ezen problémák alól elsősorban az a tizennégy kötet a kivétel, amely külföldi szerzőkkel közösen íródott, illetve külföldi kiadók részére külföldi segítséggel átírva jelent meg.) Erősségük, hogy legtöbbjüket jól képzett és kiforrott történész írta, méghozzá hazai talajon. A hazai szerzők legtöbbje egy-egy kötettel vagy egy-egy kötet társszerzőjeként van jelen. Ötüknek azonban két vagy három kötetben is szerepel a neve (Berend, Fügedi, Hanák, Kosáry, Ránki).³⁷

A külföldi nem magyar szerzők között különben még mindig C. A. Macartney dominál, még mindig öt kötetben van jelen, ezek közül négy az 1961-es kiadásban is szerepelt.³⁸ (Ez a jeles angol történész különben az új *Guide* egyéb részein is jelen van több kötetével.) Macartney mellett azonban már új nevek is megjelennek. Így például az angol Bill Lomax és William Shawcross, a német (de egy kis magyar múlttal is rendelkező) Jorg Hoensch, az izraeli (s talán szintén magyar múltú) Nathaniel Katzburg, valamint az amerikai John Cadzow, Patrick Kelleher, Gunther Rothenberg, Thomas Sakmyster és James Sweeney.

A fentiek alapján láthatjuk, hogy a hazai és a külföldi szerzők művei igen jelentős részt képezik az új *Guide*-ba besorolt angol nyelvű munkáknak. Azonban mennyiségben még együttvéve sem érnek föl a külföldi magyar szerzők műveinek összességével. S ez pedig részben a háború utáni kivándorlási hullámoknak, s részben pedig annak a már többször jelzett jelenségnek az eredménye, mely az elmúlt három évtized alatt több magyar származású tudósgenerációt termelt ki az angolul beszélő világban. A nyolcvan magyar vagy magyar származású külföldi szakember soraiban az utóbbiak – tehát a már külföldön születettek, felnőttek vagy legalábbis ott végzetek – képezik a legnagyobb tömböt. Ezek megállapíthatóan ötvenhárman vannak.³⁹ A fennmaradt huszonhét személy közül nyolc a már előbb említett memoáírók közül kerül ki,⁴⁰ tizenkilenc pedig már mint képzett szakember ültette át önmagát az angolszász világ valamelyik pontjára.⁴¹ A hazaiakhoz hasonlóan külföldi magyar vagy magyar származású szerzők jelentős része szintén csak egy kötetben szerepel. Azonban majdnem felének két vagy több kötetben is ott van a neve.⁴²

Talán még csak annyit, hogy a külföldi magyar vagy magyar származású szakemberek írásainak is van mind gyöngéje, mind erőssége. Az előbbiek közé tartozik az, hogy – főleg az első időben, vagyis az 1960-as években – nehezebben jutottak az eredeti forrásokhoz, tehát itt-ott improvizálniuk kellett. (Eredeti forrásokat sokszor másodkézből használtak.) Úgyszintén megfigyelhető az a tény, hogy – szemben a hazaiakkal, akik általában már csak tudományosan kiforrott, sokadik munkájukat fordították le angolra – a külföldiek esetében sokkal több az első, s olykor kissé kiforratlan munka. A pozitív oldalon viszont ezek a művek jobban hozzá vannak igazítva az angolszász gondolkodásmódhoz, ideológiailag kevésbé elkötelezettek, és ebből kifolyólag jobban odafigyelnek a tradicionális értelemben vett objektivitásra. (Sallutius: „Sine ira et studio”. Leopold von Ranke: „Wie es eigentlich gewesen war”). Ugyanakkor persze a nyelvezetük is jobb, mivel általában kevesebb hungarizmust, illetve kevesebb „hunglich” nyelvet és nyelvtani konstrukciót tartalmaznak.

Általános észrevételek

E tanulmányban felsorolt sok statisztikai adat persze mitsem mond az új *Guide*-ba foglalt kötetek minőségéről. Azok értékelésére egy ilyen rövid előadás keretében nem is vállalkozhatunk. Így tehát jelenleg csupán egypár általános észrevételre szorítkozhatunk, részben megismételve és összegezve azokat a tényeket, amelyek ezt a harmadik kiadású *Guide*-ot az elődei fölé emeli:

Elsősorban ismételten ki kell hangsúlyoznunk azt a tényt, hogy az Amerikai Történelmi Társulat által kiadott kézikönyvek között ez az első, amely szinte kizárólag csak angol nyelvű munkákat tartalmaz. Ennek következtében ez az első ilyen kézikönyv, amely gyakorlatilag mindenki számára elérhető és megérthető anyagot nyújt Magyarországgal kapcsolatban.

Szintén kihangsúlyozandó, hogy ez az első kiadás, amelyben számszerűleg a magyar születésű vagy magyar származású külföldi szerzők vették át a vezető szerepet. A viszonylag kevés számú idegennel együtt több mint kétszer annyian vannak, mint a hazaiak. Ha pedig a kötetek számát vesszük figyelembe, akkor az idegenekkel együtt a felsorolt tételek közel háromnegyede az ő tollukból származik. De még ezen fölül is, ezek a külföldi magyarok a hazaiak angol nyelvű kiadványainak is több mint egyharmadába belefolytak (39 közül 14 kötetbe).

Minőség tekintetében tehát a *Guide* ezen harmadik kiadása – az angol nyelvű munkák területén – természetesen magasan az első kiadás fölött áll, és minden bizonnyal fölér a második kiadás színvonalához.

Az érdekesség kedvéért talán az is megemlítené, hogy az egyetlen angol nyelvű magyar munka, amely már az első kiadásban is szerepelt, Marczali Henrik 1910-ben megjelent *Hungary in the Eighteenth Century* [Magyarország a tizennyolcadik században] című kötete. A második és a harmadik kiadás között különben nagyobb az átfedés, mint az első és második kiadás között volt, mivel Macartney négy munkáján kívül még négy másik szerző is szerepel mindkét kötetben (Fejtő Ferenc, Horthy Miklós, Kállay Miklós és Nagy Ferenc). A benne foglalt munkák mintegy kilencven százaléka (135 kötet) azonban az elmúlt három évtized hazai és külföldi tudományos eredményeit képviseli; s azon belül pedig elsősorban a magyar születésű vagy származású külföldi szakemberek erőfeszítéseit.

Visszanézve az elmúlt három évtized imént fölvezetett eredményeire, tulajdonképpen mindannyian igen büszkék lehetünk. Ezen idő alatt ugyanis mind a hazai, mind a külföldi magyar szakemberek sokat tettek a magyar múlt angol nyelvű ismertetése terén, s mindkét csoport igen sok nehézséggel küzdve vitte ezt véghez. A hazaiak az uralkodó ideológia és a tradicionális bürokrácia kijátszásával küzdöttek, a külföldiek pedig a korábban eluralkodott magyarellenes hangulat árnyékában, illetve egy olyan helyzetben, amely igen nehezítette a magyarságtudományi művek publikálását. Ugyanis, szemben a korábbi hazai helyzettel, a nyugati világban már évtizedekkel ezelőtt is elsősorban a kapitalista piac határozta meg, hogy mit adnak ki, illetve mi marad kiadatlanul. (A közelmúltban különben a hazai kollégák is megtanulták, hogy mit jelent a piac könyörtelen törvénye alatt élni és működni.) Ebben a vonatkozásban elmulthatatlan érdeme van a román származású Stephen Fischer-Galați, valamint a magyar Király Béla történész kollégáinknak, akiknek működése nélkül ma sokkal sívárabban nézne ki az angol nyelvű magyarságkutatás és magyar történettudomány helyzete a nagyvilágban. A *Guide*-ba foglalt 150 tétel közül ugyanis közel egyharmada (41 kötet) az ő közreműködésükkel ke-

rült a Columbia University Press impresszumával. Ezzel kapcsolatban talán még csak annyit, hogy ha a készülő *Guide* 150 helyett 300 tételt tartalmazna, akkor ez az arány még sokkal magasabb lenne. S talán itt azt is meg kell jegyznem, hogy az elmúlt három évtized eredményei alapján egyáltalán nem lett volna nehéz még egy 300 tételes magyar részleget is betölteni angol nyelvű tudományos munkákkal.

Kár, hogy a hazai tudományos világ – vagy talán inkább a hazai nagyközönség – nemigen vesz tudomást erről a nagy erőfeszítésről, amit a magyar származású külföldi szakemberek odakint véghezvittek. S talán még ennél is szomorúbb az, hogy ezeket az eredményeket a következő nemzedék már nemigen fogja tudni megismételni – egyszerűen azért, mert a humanisztika és a társadalomtudományok mai helyzetében már nem lesz „következő nemzedék”. A tehetséges magyar származású és alapjában humanisztikai beállítottságú fiatalok ugyanis ma már nem a történelmet és a rokontudományok tanulmányozását választják életcélul, hanem az anyagilag sokkal többet ígérő reáltudományokat és üzleti pályákat.

Jegyzetek

- 1 Ezzel kapcsolatban a sok idevonatkozó tanulmányom közül fölhívom a figyelmet a következő három írásra: *Hungarian Studies at American and Canadian Universities*. In: *The Canadian-American Review of Hungarian Studies*, 2. köt., 2. sz., 1975. ősz, 91–121; Az amerikai magyarságtudomány kifejlődése, nehézségei és feladatai. In: *Valóság*, 1977. augusztus, 49–62; Az észak-amerikai magyarságtudomány mai helyzete. In: *Hungarológiai oktatás régen és ma*. Szerk. *M. Róna Judit*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1983, 165–173.
- 2 *Carlyle A. Macartney*: *The Magyars in the Ninth Century*. Cambridge, 1930; *Hungary*. London, 1934; *Hungary and her Successors: The Treaty of Trianon and its Consequences, 1919–1937*. Oxford, 1937; *Studies in the Early Hungarian Historical Sources*. Vols. 1–5. Budapest, 1938–1941; vols. 5–7. Oxford, 1951.
- 3 *Robert W. Seton-Watson [Scotus Viator]*: *The Future of Austria–Hungary*. London, 1907; *Political Persecution in Hungary*. London, 1908; *Racial Problems in Hungary*. London, 1908; *Corruption and Reform in Hungary*. London, 1911; *The Southern Slav Question*. London, 1911; *Absolutism in Croatia*. London, 1912; *German, Slav, and Magyar. A Study in the Origins of the Great War*. London, 1916.
- 4 *H. Wickham Steed*: *The Habsburg Monarchy*. London, 1913; *Through Thirty Years, 1892–1922*. London, 1925.
- 5 *Louis Felberman*: *Hungary and its People*. London, 1892.
- 6 *C. M. Kanichbull–Hugessen*: *The Political Evolution of the Hungarian Nation*. 2 köt. London, 1908.
- 7 *Percy Alden*, ed.: *Hungary of To-Day*. Written by members of the Hungarian Government. London, 1909.
- 8 *W. B. Forster Bovil*: *Hungary and the Hungarians*. Edinburgh & New York, 1908.
- 9 *Apponyi Albert gróf*: *The Juridical Nature of the Relationship between Austria and Hungary*. London, 1904; *A Brief Sketch of the Hungarian Constitution and the Relations between Austria and Hungary*. Budapest, 1908.
- 10 *Count Joseph Mailáth*: *A Vindication of Hungary. A Reply to Scotus Viator and Other Writers*. London, 1908.
- 11 *[Ajtay József]*: *The Hungarian Question. From a Historical, Economic, and Ethnographical Point of View*. London, 1908.
- 12 *Arthur B. Yolland*: *The Hungarian Diet of 1905*. London, 1905; *The Constitutional Struggle of the Magyars. An Answer to „Scotus Viator” and Co*. London, 1907; valamint *Hungary*. [Nations' Histories Series]. London & New York, 1917.
- 13 *Jeszenszky Géza*: *Az elveszett presztízs. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában, 1894–1918*. Budapest, 1986, 76.
- 14 *Arminius Vámbéry*: *Hungary*. [The Story of the Nations Series]. London & New York, 1886.
- 15 *Henry Marczali*: *Hungary in the Eighteenth Century. With an introductory essay on the earlier history of Hungary by Harold W. V. Temperley*. Cambridge, 1910.
- 16 *Frederick Riedl*: *History of Hungarian Literature*. London & New York, 1906.

- 17 A Guide of Historical Literature. Szerk. G. M. Dutcher, H. R. Shipman, S. B. Fay, A. H. Shearer, és W. H. Allison. New York, The Macmillan Company, 1931. (Ezentúl: Guide – 1931)
- 18 Hungarian Nation. Budapest, 1920–?. Cf. Guide – 1931, 828.
- 19 Louis Lóczy, ed.: Geographical, Economic, and Social Survey of Hungary. Budapest, 1919.
- 20 Freiherr Ladislaus Hengemüller von Hengervár: Hungary's Fight for National Existence, or the History of the Great Uprising Led by Francis Rákóczi II, 1703–1711. London, 1913.
- 21 Count Julius Andrássy: Development of Hungarian Constitutional Liberty. Ford. C. A. Ginver & I. Ginever. London, 1908.
- 22 Count Michael Károlyi: Fighting the World. The Struggle for Peace. Ford. E. W. Dicks. London & New York, 1925.
- 23 Oscar Jászi: Revolution and Counter-Revolution in Hungary. Ford. E. W. Dicks. London, 1923.
- 24 Count Paul Teleki: Evolution of Hungary and its Place in European History. New York, 1923.
- 25 Lásd a 3. sz. jegyzetet.
- 26 Guide – 1931, 825.
- 27 The American Historical Associations Guide to Historical Literature. Szerk. George Frederick Howe, Gray Cowan Boyce, Thomas Robert Shannon Broughton, Howard Francis Cline, Sidney Bradshaw Fay, Michael Kraus, Ear Hampton Pritchard, Boyd Carlisle Shafer. New York, The Macmillan Company, 1961, 596–603. (Ezentúl: Guide – 1961)
- 28 Carlyle A. Macartney: The Medieval Hungarian Historians. Cambridge, 1953; Studies on the Earliest Hungarian Historical Sources. 7. köt. Budapest & Oxford, 1938–1951; The Social Revolution in Austria. Cambridge, 1926; The Magyars in the Ninth Century. Cambridge, 1930; Hungary. London, 1934; National States and National Minorities. London, 1934; Hungary and her Successors: The Treaty of Trianon and its Consequences, 1919–1937. London & New York, 1937; October Fifteenth: A History of Modern Hungary, 1929–1945. 2. köt. Edinburgh, 1956.
- 29 Otto Zarek: Kossuth. London, 1937; The History of Hungary. London, 1939.
- 30 Ferenc Eckhart: A Short History of the Hungarian People. London, 1931; Lukinich Imre: A History of Hungary in Biographical Sketches. London & Budapest, 1937; Radisich Elemér, ed.: Hungary: Pictorial History of a Thousand Years. Budapest, 1944.
- 31 Stephen Gál, ed.: Hungary and the Anglo-Saxon World. Budapest, 1944; Mályusz, Elemér: The Fugitive Bolsheviks. London, 1931; Kornis, Julius: Education in Hungary. New York, 1932; Imre Nagy: On Communism: In Defense of the New Course. New York, 1957.
- 32 Domokos G. Kosáry: A History of Hungary. Cleveland & New York, The Benjamin Franklin Bibliophile Society, 1941.
- 33 Nicholas Horthy: Memoirs. New York, 1957; Miklós Kállay: Hungarian Premier: A Personal Account of a Nation's Struggle in the Second World War. New York, 1954; Imre Kovács: Facts about Hungary. New York, 1958; Ferenc Nagy: The Struggle Behind the Iron Curtain. New York, 1948.
- 34 Elemér Bakó: Selected References to the Hungarian Revolution of 1956. In: The Hungarian Revolution of 1956. New York, 1958, 90–100; Stephen Borsody: Modern Hungarian Historiography. In: The Journal of Modern History, 24. köt., 1952. dec., 398–405; Francis Deák & Dezső Újváry, eds.: Papers and Documents Relating to the Foreign Relations of Hungary, 1. köt. New York, 1939; François Fejtő: Behind the Rape of Hungary. New York, 1957; George Mikes: The Hungarian Revolution. London, 1957; Alexander Kálnoki-Bedő & George Torzsay-Biber, eds.: Legal Sources and Bibliography. New York, 1956.
- 35 A magyar nyelvű munkák: Hóman Bálint & Szekfű Gyula: Magyar történet. 5 kötet. 8. kiadás. Szerk. Glatz Ferenc. Budapest: Maecenas Kiadó, 1990. Kugotowicz Manó: Teljes földrajzi és történelmi atlasz. 5. kiadás. Budapest, Magyar Földrajzi Intézet, 1911. Magyarország történeti kronológiája. 4 kötet. Főszerkesztő: Benda Kálmán; szerkesztők: Glatz Ferenc, Péter Katalin, Solymosi László és Somogyi Éva. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981.
- 36 A memoárirók: Apponyi Albert, Horthy Miklós, Jászi Oszkár, Kállay Miklós, Károlyi Mihály, Kopácsi Sándor, Mindszenty József, Nagy Ferenc, és Szent-Miklósy István. Ezekhez csatlakozik még az amerikai John F. Montgomery, valamint egy-egy kötet a különben tudós kategóriában levő és több könyvvel szereplő Kertész István és Váli Ferenc.
- 37 Az angol nyelvű munkák harminchét hazai szerzője vagy társszerzője a következők: Apponyi Albert, Bartha Antal, Berend Iván, Bibó István, Bónis György, Csapodi Csaba, Csapodiné Gárdonyi Klára, Dienes István, Fehér Géza, Fodor István, Frank Tibor, Fügedi Erik, Gerevich Lajos, Hanák Péter, Juhász Gyula, Kampis Antal, Kis János, L. Nagy Zsuzsa, Kosáry Domokos, Lackó Miklós, Lukács Lajos, Makk Ferenc, Marczali Henrik, Moravcsik Gyula, Ormos Mária, Perjés Géza, Pölöskei Ferenc, Puskás Julianna, Ránki György, Szabad György, Szabolcsi Bence, Szinai Miklós, Szücs László, Tardy Lajos, Thúröczy

János, Tilkovszky Lóránt, Varga Domokos. A magyar nyelvű munkák nyolc szerzője, illetve társszerzője a következők: Benda Kálmán, Glatz Ferenc, Hóman Bálint, Kogutowicz Manó, Péter Katalin, Solymosi László, Somogyi Éva és Szekfű Gyula.

- 38 *Carlyle A. Macartney* régebbi munkái, amelyek az 1961-es kiadásban is megjelentek: *The Magyars in the Ninth Century*. Cambridge, 1930; *The Medieval Hungarian Historians*. Cambridge, 1953; *Hungary and her Successors. The Treaty of Trianon and its Consequences, 1919–1937*. London & New York, 1937. 2. kiad. New York, 1968; *October Fifteenth: A History of Modern Hungary, 1919–1945*. Edinburgh, 1956. 2. kiad. 1961. Macartney újabb munkája: *Hungary: a Short History*. Chicago, Aldine Publishing Co., 1962.
- 39 Amennyire ez megállapítható, a külföldön végzett, illetve tanulmányait külföldön befejező magyar vagy magyar származású ötvenhárom szerző, illetve társszerző a következők: Bak János, Bárány György, Batkay William, Béky-Halász [Halász de Beky] Iván, Birnbaum Marianna, Bödy Pál, Braham Randolph, Czizgány Lóránt, Deák György, Deák István, Decsy János, Deme László, Domonkos László, Dreisziger Nándor, Éltes Lajos, Epstein Raab Irene, Felkay András, Fenyő Mária, Gáti Károly, Handler Andrew, Held József, Hollós Marida, Kovrig Bence [Bennett], Lotze Barbara, János András Csaba, Kabdebó Tamás, Király Béla, Komjáthy Antal, Komlós János, Kosztolnyik Zoltán, Ludányi András, Márton Kati, McCagg William, Mócsy István, Molnár Miklós, Nagy Károly, Nagy-Talavera Miklós, Pastor Péter, Radványi János, Rady Martyn, Sanders Iván, Sozan Mihály, Spira Tamás, Sugár Péter, Telek J., Tőkés Rudolf, Vágó Raphael, Várdy Béla [Seven], Várdy-Huszár Ágnes, Vermes Gábor, Völgyes Iván, Völgyes Nancy, Zimmer Pál.
- 40 A nyolc külföldön írt memoár szerzői: Horthy Miklós, Jászi Oszkár, Kállay Miklós, Károlyi Mihály, Kópcsai Sándor, Mindszenty József, Nagy Ferenc, Szent-Miklós István. Ezekhez csatlakozik még Kertész István és Váli Ferenc egy-egy kötetével.
- 41 Amennyire meg lehet állapítani, az otthon végzett tizenkilenc külföldi magyar szerző a következők: Aczél Tamás, Bakó Elemér, Bodolai Zoltán, Borsody István, Endrey Antal, Fejtő Ferenc, Gábiel Asztrik, Grosschmid Géza, Ignótus Pál, Illyés Elemér, Kertész István, Lukács János, Maday Béla, Sinor Dénes, Sisa István, Sólyom-Fekete Vilmos, Széplaki József, Váli Ferenc, Wagner Ferenc.
- 42 Két vagy több kötetben szerepel a neve a következő szerzőknek: Bakó Elemér, Birnbaum Marianna, Bödy Pál, Braham Randolph, Deák István, Dreisziger Nándor, Held József, Horthy Miklós, Király Béla, Komlós János, Kovrig Bence [Bennett], Kosztolnyik Zoltán, Molnár Miklós, Pastor Péter, Spira Tamás, Váli Ferenc, Várdy Béla [Steven], Várdy-Huszár Ágnes és Völgyes Iván.

K. LENGYEL ZSOLT

HUNGAROLÓGIA A HARMINCÉVES MÜNCHENI UNGARISCHES INSTITUTBAN

Mérleg és kitekintés 1962–1992

1. Célok és felépítés

Az *Ungarisches Institut München* [UIM] politikai pártoktól és más csoportosulásoktól független, bejegyzett egyesület 1962 decemberében a magyar tudományosság és kultúra ápolására, fejlesztésére és a gyakorlatban való hasznosítására létesült. A kezdeti évek után a bonni szövetségi költségvetésből kikerülve, a hetvenes évek elejétől bajor minisztériumi támogatással viszonylag biztos, ám túlságosan szűk téren tevékenykedik. A hatvanas években létező, majd fokozatosan leépülő három státusos állás helyett jelenleg csak szabadfoglalkozású munkatársaknak nyújt honoráriumért megbízatásokat. Ők látják el az *Ungarn-Jahrbuch* és a *Studia Hungarica* szerkesztőszéki, valamint a gyűjtemények kezelői és a kiadói feladatokat. E négy részleg mellett az UIM másik szerkezeti alappillére az elnökség és az igazgatóság, amely testületeket egyetemi tanárok alkotják.

A személyi felállásból kiviláglik, hogy – bár indulási éve mást sugall – az UIM nem az ötvenhatos emigráns hullám kulturális létesítménye és eszmei hagyományörzője. Hosszú előtörténetének szereplői korábbi emigránsok; első igazgatója 1945 óta él Bajorországban: Bogyay Tamás történész, művészettörténész. Első pillantásra furcsa, de neki köszönhető, hogy az intézet nem vált emigráns intézménnyé, annak ellenére, hogy a korai vezetőség egyik szárnya a nemzetpolitikai szerepet fontosabbnak tartotta a nyugati tudományos életbe való beilleszkedésnél. Bogyay Tamás a két világháború közötti berlini, elsősorban Robert Gragger nevével fémjelzett *Ungarisches Institut* hagyományát kívánta feléleszteni. Ezért az intézet munkakörét többnyire a német szakközönség és közvélemény felé végzendő tudományos felvilágosításban és tanácsadásban jelölte meg, fő célkitűzésként pedig megfogalmazta a saját könyvtermelés igényét. A graggeri modelltől csupán annyiban tért el, hogy semmilyen értelemben nem állt mögötte magyarországi kormányzati szerv.

Ha visszatekintünk az emigráns és a tudományos vonal szabályzati és koncepcionális vitáira, úgy látszik, nem Bogyay szenvedett személyes vereséget, hanem az intézet nyert, amikor 1968-ban főmunkatársként az elnökségbe visszavonulva, az ellentábort leszerelelő átadta helyét Georg Stadtmüller professzornak. A müncheni egyetem kelet-európai történeti tanszékének alapítója és akkori vezetője az időközben egyre inkább fenyegető anyagi csőd veszélyét német befolyásos körök segítségével elhárította, majd 1969-ben az *Ungarn-Jahrbuch* első kötetével megvetette az örökölt, máig érvényes Bogyay-koncepció alapjait. Az ő tanítványai közül kerültek ki az intézet mai vezetői, Horst Glassl és Ekkehard Völkl történészprofesszorok.

2. Tevékenység

Az UIM legfőbb munkája a berlini előd mintáját követve két kiadványsorozatának szakmai és kiadói gondozásából áll. Az első *Studia Hungarica* bevezetőjében Bogyay Tamás olyan szerzők toborzásába kezdett, akik a magyar nép és az ország iránti rokonszen-

vükben is mindig csak az igazságnak kötelezik el magukat. Öt évvel később az új igazgató az éppen induló *Ungarn-Jahrbuch*hal arra az ürre emlékeztetett, amely a berlini magyar intézet megszűntével keletkezett, és az időrendben első utódlap, a nyelvtudományra szűkített *Ural-Altaische Jahrbücher* évfolyamaival sem töltődött be. Egy új magyarságtudományi szaklapra annál is inkább szükség van, érvelt Stadtmüller, mivel a bécsi Gróf Klebelsberg Kunó Intézet ilyen irányú tevékenysége a harmincas évek elején–közepén szintén folytatás nélkül maradt, s így a hungarológia, különösképpen annak társadalom- és művelődéstörténeti ága, a német nyelvterületen méltánytalanul háttérbe szorult a kelet-európai kutatásokat mindinkább meghatározó szlavisztikához képest.

Az UIM két kiadványa a németországi társadalom- és szellemtudományi Délkelet-Európa-kutatás könyvjegyzékében immár alaptételnek számít. A *Studia Hungarica* 1964 óta kötetlen rendszerességgel, az utóbbi időkben évente legalább egyszer megjelenő, zömmel nyugat-európai szerzőktől származó monográfiák és tanulmánygyűjtemények sorozata. Fő tárgyköre Magyarország és a magyar nép politikai fejlődése, művelődéstörténete, valamint szomszédaihoz fűződő kapcsolatai. 1992 nyaráig 39 kötete látott napvilágot, egy magyar nyelvű kivételtől eltekintve németül, átlagban 250–300 oldalon. Az *Ungarn-Jahrbuch* nemzetközi szaklapként 1969 óta közöl tanulmányokat, tudománytörténeti beszámolókat, közleményeket, könyvismertetéseket és krónikákat nyugat-európai, magyarországi és észak-amerikai történetírók, irodalom-, művészet- és filozófiatörténészek, néprajz-, valamint nyelvtudósok tollából német – kisebb arányban angol és francia – nyelven. 1992 nyaráig 19 kötete jelent meg egyenként 320–350 oldal körüli terjedelemben. A két sorozat fő rendeltetése, hogy hungarológiai alapkutatásoknak nyilvánosságot biztosítson, szakszerű eszmecserékre és vitákra ösztönözve nyugati nyelveken (is) író szakembereket. Öröndetes, hogy az elbeszélő és strukturalista történetírás máshol olykor mesterségesen is szembeállított híveit egyaránt szerzői között találjuk.

Az UIM munkatársainak erejét továbbá a gyűjtemények kötik le. A *könyvtár* betűrendben és tárgykörökben katalogizált könyv- és sajtóállománya 1992-ben hozzávetőlegesen 12 000 könyvészeti egység, illetve 45 rendszeresen befutó folyóirat. Az intézeti kiadványok szerkesztőin kívül elsősorban azok a kutatók és egyetemisták használják, akiknek Münchenben van szükségük a magyar társadalom- és művelődéstörténet alapanyagaira.

A gyűjtemények második – és értékesebb – csoportjához tartozó *Magyar Emigráns Sajtó Archívuma* abból a sajtódokumentációból nőtt ki, amelyet Pálincás László, a firenzei egyetem *Instituto Ungherese* vezetője 1963–1964-ben ajándékozott az UIM-nek. Az 1945 utáni anyagokat tartalmazza. 1989-ben 81 különböző, betűrendben katalogizált, a volt Varsói Szerződés tagállamain kívül – Ausztráliától Venezueláig – megjelenő időszakos nyomdatermékkel gyarapodott a nyugati magyarok legújabbkori történetének ezen el nem hanyagolható forrásanyaga. Noha a hazai rendszerváltás nyomán egy sor emigráns periodika átalakult vagy megszűnt, a sajtóarchívum mennyiség és választék szempontjából továbbra is a legértékesebbek közé sorolható.

Az *Archívum* az UIM gyűjteményeinek harmadik csoportjaként személyi és tematikus fondokra oszlik. Anyagi okok miatt a gyűjtés helyett a megőrzés és feldolgozás a fő feladata. Magánadakozók jóvoltából 1989 végén a *Baranyai-Lőrincz Gusztáv* festőművész, szobrász (1886–1977), *Dénes Tibor* író (1907–1983), *Hamvas Béla* filozófus (1897–1968), *Hennyey Gusztáv* ny. vezérezredes és m. kir. külügyminiszter (1888–1977), *Hevesy Pál* ny. meghatalmazott miniszter és rendkívüli követ (1883–1988), *Mészáros Lázár* honvéd altábornagy, hadügyminiszter (1796–1859), valamint *Ölvedi János* történész, rádiószer-

kesztő (1914–1983) különböző nagyságrendű hagyatékát őrzi rendezetten az UIM; 1991 őszén egy csereegyezmény keretében a Dénes-iratok átkerültek a budapesti Petőfi Irodalmi Múzeumba. A két *tematikus fond* személyi, részben katalogizált gyűjtések révén jött létre: az egyik levéltári anyagok másolatát és sajtókivágatokat tartalmaz a 20. századi transzilvánizmus történetéről, a másik sajtókivágatokat az 1956-os magyar forradalom fogadtatásáról az Egyesült Államokban.

Végül megemlítendő a *Vegyes anyagok* című gyűjteményi részleg, amely egy ideiglenesen rendezett magyar honismereti és művészettörténeti fénykép-, dia-, térkép- és klié-sétárat ölel fel.

3. Távlatok

Harminc év után megszokott közegében bennragadva visszafejlődne az UIM. Ez annál is inkább sajnálatos volna, mivel a magyarországi rendszerváltás és általában a nyugat-keleti enyhülés következtében éppen napjainkban játszhatná első ízben a lehető leghitelesebben indulásakor vállalt integrációs szerepét. Tagadhatatlan, hogy eddigi külkapcsolatai nem ágyazódtak be megfelelően egy olyan német/bajor–magyar tág kapcsolat-rendszerbe, amelyben ötletek, tervek, eredmények, eszmék egyszerre mindkét irányba hatolnak és hatnak.

Ahhoz, hogy legalább két státusos és több megbízott tudományos munkatárssal ebben az értelemben előrelépjen, a kellő anyagi fedezeten kívül egy új feladatkörre van szüksége az UIM-nek, megőrizvén szerkezeti jellegét mint független, de kulturális kormányzatok és egyetemi–tudományos közegek felé egyaránt nyitott egyesület. A részletektől eltekintve elég itt arra utalni, hogy vezetői a hagyományos *évkönyv-könyvsorozat-gyűjtemények* tagoltságának korszerűsítését tűzték ki célul, mégpedig olyan történelmi és politológiai, dokumentációs, illetve sajtóelemző segédszolgálatokkal ellátott kutatási programok útján, amelyeket munkatársai hozzájárulásával magyarországi és németországi intézetek vagy hivatalok közösen alkotnak meg és visznek véghez, lehetőleg kétnyelvűen és fordításban is, könnyen hozzáférhető és gyorsan értékelhető formában is. Emellett az intézet elvállalhatná magyarországi és németországi partnereinek kölcsönös képviselőt, Münchenben fő-, Budapesten mellékletelephellyel.

A kétirányú közvetítés egyik eszmei feltétele az, hogy a közvetítő nyelvileg és tárgyismereteiben mindkét oldalon otthon érezze magát, és hogy ezt az állapotot nem megszüntetendő kényszernek, hanem felelősségvállalásra ösztökélő adottságnak érezze. Az UIM ennek az elvárásnak megfelel, hiszen müncheni létét sosem képzelte ideiglenesnek, mint például az Új Látóhatár vagy Párizsban az Irodalmi Újság. A fizikailag vagy szellemileg hazatérő emigráns elit nélküle kondította meg a nyugati magyar történelem végét, hiszen az intézetet eladdig se képesítése, se eszköztára nem hatalmazhatta fel arra, hogy a magyarországi politikai rendszer megdöntésén fáradozzék. Manapság meg ugyanabból az okból nem lehet elsődleges célja a budapesti kormányzat és ellenzékének felmagasztolása vagy lehurrogása. Tehát továbbra sem óhajt világnézeti vagy pártpolitikai szinten működni, tudva tudván, hogy – a Nyugat-Európában bevett szokás szerint – egy magafajta intézetnek politikai tényezőktől megbízatást csak akkor illik elfogadnia, ha azzal szakszerűen sáfarkodik. A tudomány módszereihez már csak azért is ragaszkodik, mert meggyőződése, hogy jól végzett munkájából mindegyik belhoni fél hasznot húzhat.

Az UIM munkatervének integrációs szellemű kibővítéséhez a másik oldal bizalma legalább annyira elodázhatatlan, mint a magyaré. Sok függ attól, milyen mértékben si-

kerül német partnereit meggyőznie afelől, hogy egy történetíró vagy politológus nyugati magyar létére nem haza-, hanem tárgyszeretből közelít hungarológiai kérdésekhez. A hazabeszélés vádjá a szokottnál könnyebben merül fel külhoniakkal szemben, akikre az egyoldalúság bajnokai ráfoghathják, hogy csakis számításból és nem – tegyük azt – intellektuális igényből választják a második közegükbe való asszimilációnál nehezebb kettős kötődés útját. És a megvádolt magyarságtudósoknak végső soron be kell látniuk, hogy témáik esetenként korántsem olyan fontosak, hogy kívülről ne a származási indíték felől értékelődjenek, másrészt el kell fogadniuk azt a tehertételt, hogy nekik a szakmain túl mindig jut még egy vizsga: az érzelmi. E kettős vizsga feszültsége teljesen fel nem oldható, de enyhülni is csak akkor enyhülhet, ha az újabb és újabb megmértetések az itt vázolt interetnikus tudományművelés keretében zajlanak, úgy, hogy a résztvevők egyazon témában és mérce szerint vizsgáznak eredményről eredményre.

Irodalom

- Bogyay Thomas von*: Subjektiver Bericht über meinen bisherigen Lebesweg [1979]. In: Archiv Ungarisches Institut München. Gépirat.
- Borbándi Gyula*: A magyar emigráció életrajza. Bern, 1985.
- Borbándi Gyula*: Nyugati magyar irodalmi lexikon és bibliográfia. Budapest, 1992.
- „Intézetünk nem emigráns intézmény”. Beszélgetés K. Lengyel Zsolttal, a müncheni Ungarisches Institut tudományos munkatársával. In: Aetas 1988/2. 108–115.
- Jákli István*: Anfang des Anfangs. Ein persönlicher Bericht über den Weg zur Gründung des Ungarischen Instituts München [1985]. In: Archiv Ungarisches Institut München. Gépirat.
- K. Lengyel Zsolt*: Hungarica-Bestände im Ungarischen Institut München. In: 19. ABDOSD-Tagung. Budapest, 11–15. Juni 1990. Referate und Beiträge. Hg. Franz Görner. Berlin, 1990. 52–62.
- K. Lengyel Zsolt*: Magyarságkutatás Münchenben. Adatok és gondolatok az Ungarisches Institut munkájáról. In: Levéltári Szemle 40 (1990) 3: 35–51.
- Nehring Karl*: Hungarológia a Német Szövetségi Köztársaságban. In: Hungarológiai oktatás régen és ma. Szerkesztette M. Róna Judit. Budapest, 1983. 87–91.
- Stadtmüller Georg*: Geleitwort. In: Ungarn-Jahrbuch 1 (1969) 7–10.
- Stadtmüller Georg*: Begegnung mit Ungarns Geschichte. Rückblick auf ein halbes Jahrhundert. München, 1984 (Studia Hungarica 25).
- Tätigkeitsbericht [1966/1967]. Deutsche Zusammenfassung. In: Archiv Ungarisches Institut München. Gépirat.
- Ungarisches Institut München. Bericht 1963–1964. München [1964/1965].

SVÉD DIPLOMÁCIAI JELENTÉSEK MAGYARORSZÁGRÓL (1918–1920)

A stockholmi Külügyi Levéltárban (Riksarkivet Utrikes departementet) őrzött, a budapesti Svéd Konzulátus által küldött három összefoglaló jelentés (1920-árs dossiersystem HP 579,580) tényleges forrásértékének megállapításához néhány magyarázat szükségeltetl:

I. A svéd mentalitás

Az olvasó számára feltehetően túlzásnak tűnik, hogy a kutató a svéd nemzeti karaktert hívja segítségül diplomáciatörténeti dokumentumok elemzéséhez, azonban Svédország esetében ez az eljárás feltétlenül indokolt. Ez a hatalmas kiterjedésű északi ország a múlt század végéig nagyon szegény volt. Ők maguk 1890-től számítják a nagy fordulatot, az ipari forradalom kezdetét, amelynek segítségével Svédország megkezdte felzárkózását az iparilag legfejlettebb nyugat-európai régióhoz. A rá következő két és fél évtizedben, továbbá a világháború éveiben, nem utolsósorban a semleges státusnak köszönhetően, igen jelentős előrehaladás, a társadalom általános gazdagodása következett be. Az ipar imponáló teljesítménye, az országnak a világtermelésben és a világkereskedelemben kivívott előkelő helye ad magyarázatot arra a jelenségre, hogy a svéd polgárban hallatlan fogékonyság alakult ki a gazdasági fejlődés jelenségei iránt. Az ország köztörténetét az egyetemeken minimális óraszámban tanítják, nem játszik különösebb szerepet a hazájuk egykori nagyhatalmi állására való emlékezés sem, annál büszkébbek az egyetemek komputeres adatbankjaira, a 16. századig visszanyúló teljes adatsorokra, így távol áll tőlük a királycentrikus, politikatörténet-centrikus szemlélet. Amikor a Budapesten járt Orvar Löfgren etnográfusnak, a lundi egyetemen működő Európai Etnológiai Intézet vezetőjének a Magyar Nemzet tudósítója feltette a kérdést, milyenek a svédek, a tudós így válaszolt: „Az átlag svéd büszke arra, hogy népe évtizedek óta nagy nemzetközi tekintélynek örvend, büszke jóléti államának vívmányaira, arra, hogy a svéd termékek minősége – melynek a Volvo a szimbóluma – szinte már mítosz szerte a világban. Áruvédjeggyé vált tehát a népnév.”¹ Röviden: a „svéd” elnevezés a csúcstechnológia, a legkiválóbb áruminőség szinonimájává lett. (Más kérdés persze, hogy Svédország jelenlegi gazdasági nehézségei, a recesszió bizonyára megtépázta kissé ezt a rendkívül fejlett és sajátos nemzeti tudatot, ennek a fejleménynek azonban semmiképpen sem lehet visszamenőleges érvényessége.)

A szóban forgó diplomáciai iratok a legadekvátabb módon tükrözik a svéd nemzeti karakter fentebb vázolt jegyeit. Jelen sorok szerzőjének alkalma volt kutatni az e korszakra vonatkozó német és francia eredetű levéltári iratokban. A német, francia, olasz stb. diplomákat elsősorban olyan kérdések foglalkoztatták, mint a magyar tanácskormány vezetőinek tevékenysége, a pártviszonyok, a Magyarországi Tanácsköztársaság kapcsolatai részben Szovjet-Oroszországgal, részben Ausztriával és Bajorországgal. Velük szemben a budapesti svéd konzulátus tagjai a magyar politikai élet eseményeit a gazdaságra gyakorolt hatásuk szempontjából vizsgálták. Ez a svéd diplomaták sajátos nézőpontja, egyben erőssége, pontosan ezért hat revelációként ennek a szövegnek az olvasása.

II. A magyar szakirodalom

Könnyen érthető politikai okokból az elmúlt évtizedek könyvtermésének zömét a Magyarországi Tanácsköztársaság politikatörténetét taglaló művek tették ki. Az összefoglaló munkák közül egyedül Hajdu Tibor monográfiájában² találunk külön fejezetet a gazdaságpolitikáról, az agrárkérdésről, továbbá a szociálpolitikáról, a később jelentkező szerzők nem szenteltek nagy figyelmet ennek a témának, vázlatos megjegyzéseikben Hajdu gondolatmenetét követték. Hajdu felvetett több lényeges kérdést, így a hadigazdálkodás általános megítélését, a munkaintenzitás csökkenését, a széntermelés nehézségeit és azt agrárkérdést, hogy csak a legfontosabbakat említsem. Igyekezett cáfolni a polgári publicisztikának azt az állítását, hogy a Tanácsköztársaság veresége a szocialista gazdaság csődjét jelentette.

A legfeltűnőbb jelenség: a gazdaságtörténeti művek gyér száma. Használható fejtegetéseket találunk Lengyel Gyula írásaiban³ például az 1919-es pénzválságról, rendelkezésre áll egy monográfia a pénzrendszeréről⁴. Egyetlenegy átfogó szemléletű könyv született, Péteri György tollából, ez a kommunista iparirányítási rendszert tárgyalja.⁵ Péteri érdeme, hogy bár érezhető óvatossággal, részletesen taglalta az akkori iparpolitika középponti kérdését, az ipari munkateljesítmények szinte általánosnak mondható és rohamos csökkenését, amelyről a budapesti svéd konzuli jelentések is nagyon konkrét, adatolt fejtegetéseket közölnek.

Megemlíthető még egy forrásközlés 1980-ból, amely „Nagyon bizalmas élelmezési helyzetjelentés. 1919. július 25.” címmel jelent meg.⁶ Az Ágoston Péter és felesége hagyatékában fellelt 25 oldalas összeállítás belső használatra, feltehetően a Kormányzótanács tájékoztatására készült és a készletekre vonatkozó rendkívül pontos adatokkal bizonyította a kommunista rendszer teljes gazdasági kilátástalanságát.

III. A budapesti svéd konzulátus jelentései

Az első rövid helyzetjelentés 1918. december 14-ről datálódik, terjedelme magyar fordításban 5 gépelt oldal. A második, az 1919-re vonatkozó évi jelentés dátuma 1920. február 4., 26 oldalt tesz ki. Végül az 1920-as esztendő adatait tartalmazó éves jelentés 1921. június 11-én készült el. Ez utóbbinak a terjedelme 25 oldal.

Az első jelentésen nincs feltüntetve, hogy kinek szánták. A második címzettje maga a svéd külügyminiszter, Johann Hellner volt. Ez az eljárás nagy valószínűséggel úgy magyarázható meg, hogy a hallatlanul turbulens 1919-es esztendő történéseit („bolsevizmus”, a régi Magyarország katonai-gazdasági szétbomlása stb.) a svéd külügy a lehető leggyorsabban fel akarta dolgozni. Miután Kun Béla kormányát megdöntötték, helyreállították a polgári rendet, a harmadik jelentés esetében már betartották a rendes szolgálati utat, így a budapesti jelentést a konzul közvetlen felettese, Oscar Ewerlöf bécsi svéd követ kapta kézhez.

Az első rövid jelentés inkább eszmeifuttatásnak, mint elemző helyzetértékelésnek tűnik, az országos bajok döntő okát a hadsereg csődjében jelöli meg. Az 1919-es és az 1920-as éves jelentések tartalmi gazdagságának érzékeltetése címszavakban: bolsevizmus, román megszállás, az ország gazdasági élete, termelési viszonyok, a pénzügyek állása, kereskedelem, a demarkációs vonal gazdasági jelentősége, gazdasági kapcsolatok az antant országaival és a semleges államokkal, a pénzügyek és a békeszerződés közötti kapcsolat, élelmezés és mezőgazdasági termelés, ipar, kereskedelem, közlekedés. Péteri

arról ír könyvében, hogy „az első világháború és az 1918–1919. évi magyarországi forradalmak gazdaságtörténetének alig van olyan mozzanata, amelynek vizsgálatát teljesnek mondható és megbízható statisztikai forrásanyag segítené. Különösen áll ez a Tanácsköztársaság fennállásának igen rövid időszakára. A szocializálás témakörében is csak erősen töredékes, az ágazatok és vállalati nagyságrendek szerinti bontást teljesen mellőző források állnak rendelkezésünkre.”⁷⁷ Ezzel tulajdonképpen el is érkeztünk a közölt dokumentumok forrásértékét illető első lényeges következtetéshez: *a nagy gonddal összeállított statisztikai táblázatok*, amelyekből fillérnyi pontossággal megismerhetők egyes termelési értékek, és a gabonafélék terméseredményei sem kerek számokban vannak megadva, s ugyanez mondható el a tőzsdére, a részvénytársaságok működésére vonatkozó, a tizedes értékeket is feltüntető számsorokról, *jelentősen hozzájárulnak a kor-szak gazdasági életéről eddig kialakított igencsak vázlatos kép kiteljesítéséhez.*

Természetesen nem könnyű megjelölni a svéd diplomaták forrásait. Történik hivatkozás a Tanácsköztársaság rendeleteire, Rubinek Gyula földművelésügyi miniszter számításaira, a Pester Lloyd 1920 elején megkezdett, a drágulás mértékét feltüntető cikksorozatára. A világháború időszakát, sőt a békeéveket érintő egyes adatok felhasználása arra enged következtetni, hogy a svéd konzulátus maga is végzett bizonyos összehasonlító számításokat. Természetesen felhasználták az 1919 őszétől hatalomra került kormányok által nyilvánosságra hozott adatokat is.

Az éves jelentések globális megállapításai közül mindössze egyet idézek. „Ha legutolsó éves jelentésemben már úgy határozhattam meg az 1918-as októberi forradalmat mint teljes törést a gazdaság folyamatos fejlődésében, a bolsevizmus bármiféle szerves fejlődés megszűnését jelenti, az erőszak és anarchia időszakát, amikor egy gazdasági rendszert csak papiros határozatokkal építettek fel, a valóságban azonban a termelés majdnem teljes leállása következett be.” Ide kívánczik egy más helyütt olvasható megállapítás, amely szerint 18 milliárd koronára becsülték azt a veszteséget, amelyet az egyes gazdasági üzemek, továbbá az államkincstár a bolsevik uralom alatt elszenvedett.

A forrásérték megjelölésének másik aspektusa nem lehet más, mint annak a módnak a méltánylása, ahogyan *a svéd diplomáciai jelentések bemutatják a régi Magyarország gazdasági szétesésének folyamatát, a megmaradt ország és a leválasztott-leválasztandó részek közötti, történetileg kialakult munkamegosztás megszűnését, az átmeneti állapot minden keserevét s egyben a gazdasági értelemben vett újrakezdés első eredményeit.* Az alakulás–levés időszaka volt ez, amikor Csehszlovákiát még kötőjelesen írták, és itthon már annak is örülni kellett, hogy az eredetileg csupán heti három alkalommal közlekedő személyvonatokat 1920-ban már naponta indíthatták útnak, majd helyreállt a gyorsvonal-összeköttetés az utódállamok fővárosaival. Minden tekintetben átmeneti jellegű volt ez a kor, és az ideiglenes állapotok pontos rögzítésében rejlik ennek a kis forráscsoportnak az egyik legfőbb értéke.

Kiindulópontom a svéd mentalitás volt. A gazdaság primátusának feltétlen elismerése azonban egyáltalán nem jelentett részükről közömbösséget Magyarország szemük láttára lejátszódó történelmi tragédiájá iránt. Ellenkezőleg, szánalommal és segítőkészséggel számoltak be a lakosság szenvedéseiről, különösen a gyermekek nélkülözéseiről, a nemzetközi segélyakciók sikereiről. És ami a legfőbb, optimisták voltak a magyar nemzet jövőjét tekintve. A mezőgazdaságot tekintették – mai kifejezéssel élve – húzóágazatnak, és bíztak a magyar nép munkaszeretetében, találékonyságában. A jelentések derűlátó végkicsengése nem hagy semmilyen kételyt ebben a vonatkozásban. „A jó kezdet ellenére sem könnyű helyreállítani a magyarországi államháztartás egyensúlyát. Ha azonban a

vagyongmegváltás helyes alkalmazásával csökkentik az állam adósságát és tetemesen lejjebb szállítják a kiadásokat, különösen az improduktívakat, és egyidejűleg előrehalad a belső politikai konszolidáció, továbbá létrejön a békés, szabad forgalom a szomszédos országokkal, a magyar lakosság által a legnagyobb erőfeszítéssel viselt, rendkívül súlyos adóterhek meghozzák gyümölcseiket. És akkor Magyarország, amely a háború, a forradalmak és korábbi területének közel 2/3-ának elvesztése következtében gyógyíthatatlannak látszó sebeket kapott, az állami pénzügyek gyógyulásának, valamint a területén még mindig létező gazdag termelési lehetőségek kibontakozásának néz elébe.”

Jegyzetek

- 1 *Vadász Sándor*: Tapasztalatok a svéd nemzettudatról. Világosság, 1988. február. 129.
- 2 *Hajdu Tibor*: A Magyarországi Tanácsköztársaság. Bp. 1969. Lásd még a Hajdu Tibor által írt, a Tanácsköztársaságról szóló fejezeteket: Magyarország története VIII. Bp. 1984. (harmadik kiadás) 191–346.
- 3 *Lengyel Gyula*: Válogatott írásai. Bp. 1965.
- 4 *Ambrus Béla*: A Magyarországi Tanácsköztársaság pénzügyrendszere. Bp. 1979.
- 5 *Péteri György*: A Magyar Tanácsköztársaság iparirányítási rendszere. Bp. 1979.
- 6 *Vadász Sándor*: „Nagyon bizalmas élelmezési helyzetjelentés. 1919. július 25.” Agrártörténeti Szemle, 1980. 3–4. 463–471. Ezt a tanulmányt a szakma agyonhallgatta. Ennek nézetem szerint elsősorban nem személyi okai voltak, hanem az a felismerés, hogy egyetlen logikus következtetés vonható le ebből a helyzetjelentésből: a Tanácsköztársaságot a román támadás esetleges feltartóztatása sem mentette volna meg, hogy tehát belső oka volt bukásának, a gazdaság csődje, nem csupán az ellenséges katonai intervenció.
- 7 *Péteri*: i. m. 94.

Consulat de Suède
à Budapest

Budapest,----18
1918. December 14.

KEGYELMESSÉGED!

Utolsó politikai jelentésemet a forradalom kitörése előtti napon küldtem el. Azóta egyrészt az események oly szédítő gyorsasággal követték egymást, másrészt a postaforgalom annyira késedelmes, hogy minden egyes jelentés elvesztette volna időszerűségét, mire beérkezik. Mivel úgy tűnik, hogy a tegnapi válság után egy ideig talán mégis stabilitás lesz, megkísérlem, hogy röviden vázoljam a pillanatnyi helyzetet.

Az első napok kaotikus állapota sok embert, többnyire fiatal újságírókat dobott a csúcsra, akik a november 1-i összeomlásokkor a fronton voltak, és akiknek fogalmuk sem volt az egyes szakágak elvégzendő ügyeiről. Pontosan abból az elvből indultak ki, hogy mindenünnen el kell távolítani az eddigi embereket. És bár akadtak köztük vállalkozó szelleműek, az egész eljárás mégis minden területen a dilettantizmus irányában hatott. Elsősorban a köztársaság hadügyminiszterének, LINDERNEK a rendelkezése, aki első beszédét így kezdte: „Nem akarok többé katonákat látni”; ily módon egyetlen nap alatt megszüntette a hadsereg minden kötelékét, a fegyelmet, ami tulajdonképpeni kiindulópontja mindazoknak a szenvedéseknek, amelyek egy hónap óta ezt a szerencsétlen országot sújtják. A szomszédos népek: északon a csehek, nyugaton és délnyugaton a románok, délen a szerbek és a szlovének mind nagyobb területeket szállnak meg az antant védelme alatt. Ez utóbbi megállapított ugyan demarkációs vonalakat, azonban a megszálló csapatok ezeket többnyire átlépték. Magyarország második hadügyminisztere, BARTHA behívta az öt legfiatalabb korosztályt, azonban felszólításának csak gyéren és késlekedve tettek eleget. Bár az ország kezdetben ellenállást fejtett ki nagyon drágán toborzott csapataival, végül – jöllehet tiltakozva és a fegyverszünetre való hivatkozással – mindent el kell viselnie. Kiváló ürügyet szolgáltatnak az egyes területek megszállására a folytonos lázongások, rablások és pogromok az ország valamennyi megyéjében. A hazatérő katonák bujtogatják a falusi lakosságot, a földek egyáltalán nincsenek megművelve, a répa és a burgonya a földben van, a kukorica nagyrészt még töretlen. A parasztok szabadon elhordják a szalmát az állataiknak, a fát fűtésre földbirtokosok álléiból és kertjeiből, vagy pedig arra kényszerítik a földesurat, hogy mindezt szállítsa nekik haza. A legtöbb birtokot kirabolták, s amit nem tudtak elvinni, megsemmisítették. Minden falunak van nemzeti tanácsa; az állomásokon a tehervonatokat egyszerűen kifosztják. A falvakban elsősorban a zsidók üzleteit és lakásait rabolják ki. Maradék idejünkben a parasztok véget nem érő tanácskozásokat folytatnak arról, hogyan osszák fel maguk között a községhez tartozó földeket. Ezek az állapotok, amelyeken a kiküldött úgynevezett katonaság csak igen ritkán kíván radikálisan változtatni, kínálja az ürügyet az idegen csapatoknak, hogy megszállják a nyugtalan területeket. El kell ismerni, hogy mindenütt, ahol a csehek és a szerbek a hatalmat a kezükben tartják, teljes mértékben megőrzik a rendet. A románok esetében ezt már nem lehet általánosságban elmondani, mert például Erdélyben ismét fellángolt a régi gyűlölet a három ott lakó faj: a magyarok (székelyek), a németek (szászok) és a románok között. A magyar Alföldön, amely Budapesttől keletre és délkeletre terül el, és kizárólag magyarok lakják, a legrosszabbak a viszonyok. Maga Budapest viszonylag még nyugodt, az itt koncentrálódó 150–200 000 szervezett munkás ez ideig kifogástalanul, nyugodtan viselkedik, de vezetőik nem tartják kezükben a gyeplőt olyan erősen, mint korábban, és a munkásság körében nagyon sok

anarchista aknamunka figyelhető meg, amelyben az Oroszországból hazatért hadifoglyok is részt vesznek. A kormány ezért láthatóan nem kívánja komolyan, hogy az oroszországi hadifoglyokat gyorsan hazaszállítsák, mert attól fél, hogy még több lesz a bolsevista propaganda. Másfelől tavaszra súlyos élelmiszerhiány várható. Az igazi magyar, különösen a paraszt nem hajlik sem a bolsevizmusra, sem a szociáldemokrácia felé, de még a köztársasági eszme sincs a vérében. A mostani zűrzavarban azonban az egyetlen erős szervezettel a szociáldemokraták rendelkeznek, és a Károlyi-párt két frakciója közül csupán a radikálisok tudnak dolgozni velük, míg a mérsékeltbb elemek napról napra veszítenek befolyásukból. Így tegnap BARTHA hadügyminiszternek le kellett mondania a budapesti helyőrség egy részének követelésére. Vele együtt BATTHÁNY gróf belügyminiszternek is távoznia kellett. Ők ketten a mérsékelt irányzat hívei. SZENDE pénzügyminiszter arra törekszik, hogy megszerettesse magát a tömegekkel; korábban egy kereskedői társulás titkára volt, gyakori beszédeiben azt a kijelentést teszi, hogy a világtörténelemben nincs hasonló példa olyan kolosszális adókra és járulékokra, amilyenekkel ő a vagyonos osztályokat fogja megterhelni. Ez arra ösztönöz minden földbirtokost és vagyonos embert az idegen csapatok által megszállt országrészekben, hogy ez utóbbiakat lelkesedéssel fogadják és önmagukat a cseh, szerb vagy román nemzet hívének nyilvánítsák. Hetente többször is elmeséli nekik, hogy amazok tönkre akarják tenni őket. Ezzel szemben állandóan új munkahelyeket teremtenek az egyes minisztériumokban és a pénzzel több mint bőkezűen gazdálkodnak. KÁROLYI miniszterelnök, aki tegnap óta a hadügyi tárcát is birtokolja, és aki ennek vezetésével egy szociáldemokratát bízott meg államtitkári minőségben, még általános rokonszenvnek örvend. Az egyetlen embernek tekintik, aki képes az állam hajóját minden veszélyen át irányítani, ám a valóságban ő csak a kormányt fogja, a hajó oda megy, ahová maga akar, illetve ahová a felszínen nem látható erők űzik. Nincs szándékomban kitérni e jelentésemben az antant politikájára, mindössze azt kívánom megállapítani, hogy 25–30 000 francia, angol vagy amerikai katonából álló, megbízható csapatok bevetésével helyre lehetne állítani a rendet és a nyugalmat Magyarországnak ama részein, amelyeket a szomszéd népek még nem szálltak meg. Sajnálatos rövidlátás az antant részéről, hogy ezt a kis kontingenst nem küldi ide, egyrészt mert az anarchiának a jelenlegi kilátások miatt be kell következnie és mindig további körökre fog kiterjedni, másrészt Magyarország ezáltal elszegényedik és nem lesz abban a helyzetben, hogy eleget tegyen az antant pénzügyi követeléseinek. Meg fog szűnni az is, ami a háború előtt volt: jó piac az antant ipari termékei számára.

Ami a jövő végleges megoldására vonatkozó itteni nézeteket illeti, senkinek nincs illúziója afelől, hogy az ország nagyon megcsonkítva kerül majd ki a békekonferenciáról. A szomszéd népek által meg nem szállt rész a tulajdonképpeni magyar Alföld, amelynek nagyon bizonytalan az időjárása, kizárólag szántóföldje van, ezzel szemben nagyon kevés a fája, a szene, a kőve, semmilyen egyéb bányája nincsen, sem petróleum, sem só, sem földgáz. Olyan országocska lenne, amelyik minden tekintetben importra szorul. Másrészt mégis az északi és a déli szlávok között fekszik, mint Románia, ily módon földrajzilag be van kerítve, ennél fogva természetes lenne, hogy Magyarország összes szomszédaival egy államalakulatot képezzen. Mindenesetre akkor nem lenne már az övé a hegemonia, de legalább gazdaságilag virágozhatna. A magyar polgári körök ezzel a megoldással már nagyon elégedettek lennének, miként örömmel üdvözlőnének minden békés megoldást, amely védelmet nyújt az anarchiával szemben.

Nagyrabecsülésem kifejezésével

(Tintával: „Az agrárreformról legközelebb írok.”)

Alex Fleisch

Consulat de Suède
à Budapest

Budapest, 1920. Február 4.

Évi jelentés 1919.

Kegyelmesség!

Alulírott Főkonzulátus a következőkben alázatosan előterjeszti jelentését Magyarország 1919-es gazdasági fejlődéséről a jelen időpontig.

Ebben az időszakban teljes mértékben a politikai viszonyok uralják a gazdasági életet, a gazdaság eseményeinek folyását a politikai történések olyan változatos fejezetei jellemzik, mint a csehek, a románok, a szerbek egymást követő benyomulása a korábbi Magyarország területére, az ország meg nem szállt területének hermetikus elzárása, az itteni szociális zavargások, a kommunista uralom, az ország majd' egész területének ezt követő megszállása s végül egy átmeneti periódus, amikor sem a végleges békekötés nincs meg az antanttal, sem pedig a belső alkotmány nincs kidolgozva.

BOLSEVIZMUS

Az 1918-ra vonatkozó éves jelentésünk egészen a kommunista kormány megalakulásáig válaszolja a gazdaság fejlődését és beszámol arról a súlyos gazdasági helyzetről, amely a világháború Magyarországra nézve szerencsétlen kimenetele, a kemény fegyverszüneti feltételek és az egész országot elborító társadalmi feszültségek következtében állt elő. A jelentés egyidejűleg utalt azokra a különböző tervekre és előkészületekre is, amelyeknek célja a gazdasági élet helyreállítása volt. Ha legutolsó éves jelentésemben már úgy határozhattam meg az 1918-as októberi forradalmat, mint teljes törést a gazdaság folyamatos fejlődésében, a bolsevizmus bármiféle szerves fejlődés megszűnését jelenti, az erőszak és anarchia időszakát, amikor egy gazdasági rendszert csak papiros határozatokkal építettek fel, a valóságban azonban a termelés majdnem teljes leállása következett be.

A magyar Tanácskormány március 21-én alakult meg, és 22-én reggel Budapest lakossága megtudta, hogy a kormány parancsaival szembeni minden fegyveres ellenállást halálal fognak büntetni. Ezek a parancsok azután gyors egymásutánban követették egymást. Március 27-én jelent meg az a rendelet, amely az összes ipari-, bánya- és közlekedési üzemet, amelyek 20-nál több munkást foglalkoztattak, közvagyonná nyilvánított és a munkások ellenőrzése alá helyezett. A kommunista üzemek vezetésével a társadalmi termelés népbiztosságát bízták meg. Ugyanezen a napon jelent meg az a rendelkezés, amelyik az összes bérházat kommunizálta, továbbá egy másik a pénzügyi szocializálásáról, amelyeket a pénzügyi népbiztosságnak rendeltek alá. További rendeletekkel felhatalmazták ezt a népbiztosságot a székek kinyitására. Két nappal később következett egy rendelet, amely szerint a Lakásbiztosságot felhatalmazták arra, hogy elrekvirálja a proletárok számára a polgárok „szükségletet meghaladó” lakószobáit. A március 29-i rendelet az egész biztosításügyet társadalmasította.

Az április 1-i rendelet közvagyonnak nyilvánította a nagykereskedéseket és mindazokat a kiskereskedéseket, amelyek 10-nél több alkalmazottat tartottak. Szocializálták továbbá a szállodákat és panziókat, a gyógyszerárakat, a gyógyszergyárakat, a filmgyárakat és a mozikat, a fuvarozási vállalatokat, a gyógyfürdőket, a gyógyintézeteket, a fényképészeteket, továbbá az ország valamennyi nagy- és középbirtokát.

Egy április 2-i rendelet, amely az alkotmányt tárgyalta, a Tanácsköztársaság célját a tőkés rend megszüntetésében és a szocialista termelési rendszer megteremtésében jelölte meg.

Május elején valósult meg a munkabérek szabályozása, és pedig olyan módon, hogy a munkásokat szakképzettségük szerint öt bérosztályba sorolták, s a béreket az életkoruknak és az eddigi szolgálati idejüknek megfelelően állapították meg. Ezeket a béreket a május 30-i rendelet a nem szocializált üzemek alkalmazottaira és természetesen az állami hivatalnokokra is kiterjesztette. Az I. bérosztályba soroltak hetibére elért a 150–320 koronát, míg a IV. bérosztályban a szolgálati időtől függően 430–600 korona, az V. bérosztályban 520–650 korona.

A Kormányzótanács június 16-án* megnyitott ülésén a népbiztosok beszámoltak az addig elért eredményekről.

Ezeknek a rendeleteknek alapján a proletárdiktatúra körülbelül 800 pénzintézetet vett a saját kezelésébe fiókjaikkal együtt, mintegy egymillió hektár nagybirtokos földet szocializált, a bányákban és gyárakban több mint százezer munkás dolgozik saját számlájára vagy a Tanácsköztársaságnak tartozik elszámolni.

A föld társadalmi tulajdonba vételekor azonban meg kellett tartóztatniuk magukat és 500 hektárig a birtokosokat meg kellett hagyniuk tulajdonukban. A népbiztosok kénytelenek voltak elismerni, hogy az egyéni munkateljesítmény a szocializált ipari üzemekben erősen, mintegy 25–50 %-kal csökkent. Azt is be kellett vallaniuk, hogy a munkateljesítménynek ezt a csökkenését nem a szén- és nyersanyaghiány, hanem az okozta, hogy megszűnt a tőkés munkafegyelem, és szakítottak az akkordbérek rendszerével.

A legnagyobb nehézségekkel azonban a mezőgazdaságban kellett megküzdenie a Tanácskormánynak. Megkísérelte, hogy a kistulajdonosok termelését szövetkezeti alapon szervezze meg, de ez a legerősebb ellenállásba ütközött. A népbiztosok ennek ellenére nem akarták elismerni, hogy a kisparasztnak valamilyen módon mindig rendelkeznie saját termékeikkel, feketekezeskedelmet üznek és adott esetben hatalmukban áll kiéheztetni az ipari lakosságot.

Minden területen érzékelhetővé vált, hogy az egyéni vállalkozó kedv csakis a kommunista elvekkel szemben juthat érvényre, s hogy a bolsevista rendszer kizárja a vállalkozók egyébként gyümölcsöző tevékenységét.

Hozzá kell azonban mindehhez fűzni, hogy Tanács-Magyarország gazdasági tevékenységét kívülről is rendkívül megnehezítették. A szerb, román és cseh csapatok megszállták az ország nagyobbik részét, s persze nem voltak engedékenyek a meg nem szállt ország blokádjában, elszigetelését a legkönnyörtelenebbül hajtották végre. A meg nem szállt területek lakosai, akik saját termelésüket jóformán teljesen beszüntették, a megszállt részekben található birtokaikról, bányáikból és gyáraikból semmiféle élelmiszert, nyersanyagot vagy ipari terméket nem tudtak beszerezni, aminek következtében ennek a természetből megáldott mezőgazdasági ország fővárosának a legkeserűbb nélkülözéseket kellett elszenvednie. A zugkereskedelem útján behozott élelemért vagy iparcikkéért fantasztikus árakat kellett fizetni.

Mindenfajta termelés súlyos akadálya a katasztrofális szénhiány. Ezt tudták a bolsevikok is, és megkísérelték beindítani a széntermelést, de semmit sem tudtak elérni. Negyven szocializált szénbányában 27 000 munkás naponta mintegy 9707 tonna barnaszenet termelt ki. A békeidőkkel összehasonlítva a munkateljesítmény 50 %-kal csökkent. En-

* Feltehetően elírás, csak 26-án tartottak ülést.

nek ellenére Kun Béla április végén azt a javaslatot tette az orosz szovjetkormánynak, hogy magyar bányamérnököket küld Oroszországba, hogy magyar segítséggel az ottani termelést is fellendítsék, s ily módon véget vessenek a szénínségnek Oroszországban és Magyarországon. Sőt, ez a javaslat azt is magában foglalta, hogy Európa szervezett bányászainak képviselőiből egy nemzetközi széndirektóriumot hoznak létre abból a célból, hogy a szénkitermelés csökkentése segítségével nyomást gyakorolhassanak az összes nem bolsevik országra.

Teljes az ellentmondás a gyenge teljesítmény és a munkabérek, valamint a kommunista termelés önköltségei közt.

A széntermelés önköltsége 1919 júniusáig gyorsan növekedett. A vájárok bére 1918 októbertől 1919 májusig 10,94-ről 58,65 koronára emelkedett, ezzel szemben az egy munkásra jutó szénmennyiség 1918 októberben 7,16 métermázsa, 1919 májusban 3,09. A vas- és gépiparban a 100 kg öntöttvasra vetített önköltség összege 1918 végén 50,80 koronáról a proletárdiktatúra időszakában 2700 koronára nőtt. A háború alatt egy cséplőgép előállítására 200 000, a proletárdiktatúra idején 1 400 000 koronába került. Egy gőzeke ára 1914-ben 70 000, 1919-ben 1 100 000 korona. A Magyar Államvasutak gépgyárában egy mozdony előállítási ára 120 000 koronáról 2 400 000 koronára emelkedett. Békeidőben egy uszályért 70 000–80 000, a háború vége felé 120 000–125 000 koronát kértek, azonban 1919 májusban már csak 1 300 000 koronáért volt kapható. Egy budapesti gépgyár 1918 júniusában átlagosan heti 70 koronát fizetett ki egy-egy munkásának, amiért annyi terméket kapott tőle, amennyit 300 koronáért értékesített. Ez az arány 1919 júliusban a visszájára fordult, ugyanis a munkás hetibére 300 koronára rúgott, viszont az általa megtermelt érték – annak ellenére, hogy a vételár húsz–huszonötszörösére nőtt – körülbelül 90 korona volt.

Egy nagy budapesti gépgyár 1919 júniusban megállapította, hogy egy munkás minden munkaóráján 22 koronát veszít. Ha beszámítjuk az egy munkaóra-ra eső összes költséget, az 1000 munkást foglalkoztató vállalat óránként 22 000, naponként (8 órás munkaidővel számolva) 176 000, a proletárdiktatúra összesen 100 munkanapjában 17 500 000 korona veszteséget szenvedett el.

A bolsevizmus pénzügyi mérlege nem volt jobb a mezőgazdasági és ipari termelésben elért eredményeinél. Mivel elvben minden üzemet állami tulajdonba vettek, az egész korábbi adórendszer is megszűnt. Mivel a kommunista gazdálkodás következtében úyszólván minden üzem veszteséges volt, ezeknek az üzemeknek a deficitjét és az összes állami kiadást csak új papírpénz kibocsátásával lehetett fedezni. Mivel az Osztrák–Magyar Bank újabb kölcsönökkel nem állt rendelkezésre, a Budapesten maradt kliséket használták fel, amelyeknek segítségével 1918. ősz óta csak egyik oldalukon nyomott 25 és 200 koronás névértékű bankjegyeket állítottak elő. Most Osztrák–Magyar Bank aláírással nagy mennyiségben nyomtak és hoztak forgalomba ilyen egyik oldalukon nyomott, s ezért „fehérpénznek” nevezett bankjegyeket. Ezt a fehérpénzt kezdettől fogva a legnagyobb bizalmatlansággal fogadták, és a proletárdiktatúra drákói büntetései ellenére sohasem érte el teljes értékét. A bolsevizmus bukása után, amikor kivonták a forgalomból, névleges értékének 1/5-ét fizették vissza.

Jobban sikerült az úgynevezett „zöldpénz” kibocsátása, amelyet a kommunisták a Postatakarékpénztárral mint felkelős intézménnyel íratkaltak alá. Az aprópénz hiánya miatt ezeket az 5, 10 és 20 koronás papírpénzeket meglehetősen szívesen látta mindenki, úgyhogy kiadása a bolsevizmus vége után is folytatódott. Ma körülbelül egymilliárd ilyen

bankjegy van forgalomban, az Osztrák–Magyar Bank által kibocsátott bankjegyekhez viszonyítva mindössze 4% az értékkülönbség.

A kommunisták semmilyen komoly kísérletet nem tettek annak érdekében, hogy az állam pénzügyeit kezeljék. Mivel uralmuk alatt a külkereskedelem is szünetelt, legfeljebb árucseréüyletekre került sor Ausztriával, Olaszországgal és Németországgal, mentesültek attól, hogy szembenézzenek a súlyos gazdasági problémákkal. A külföldi valutát sem elsősorban gazdasági megfontolásokból, hanem propaganda célokra használták fel. Nem sikerült azonban jelentős mennyiségű valutát beszerezniük. Egyrészt azért, mert a bolsevikok kénytelenek voltak a helyükön hagyni a minisztériumok, bankok régi, szakképzett hivatalnokait – rá voltak utalva az ő szakismereteikre –, másrészt nem tudták megakadályozni, hogy ez a tisztviselői kar passzív rezisztenciájával keresztesse törekvéseiket. E magatartásnak köszönhetően az igazi értékek közül nem sok ment tönkre, például a székék, az értékpapírletek majdnem teljesen érintetlenek maradtak, és a legtöbb üzemben a károkozás a leállásra és a szervezetlenségre korlátozódott, miközben a gépekben, sőt gyakran a készletekben sem esett kár. Még így is nagyon jelentősnek mondható azonban a gazdaság területén okozott veszteség, egyedül az ellenérték nélkül kiszolgáltatott munkabér több milliárdra rúg. Tizennyolcmilliárd koronára becsülik az összveszteséget, amelyet részint az egyes gazdasági üzemek, részint az államkincstár a magyar bolsevizmus 131 napja alatt elszenvedett.

ROMÁN MEGSZÁLLÁS

A tarthatatlan gazdasági állapotok, a Kun Béla rendszerével szemben megmutatkozó, a legszélesebb néprétegeket átfogó elégedetlenség, továbbá a román csapatok előrenyomulása Budapest irányában: ezek a tényezők augusztus 1-én a kommunista uralom megdöntését eredményezték.

Alig lélegezhetett fel a sokat próbált Budapest, amikor augusztus 3-án bevonultak a román megszálló csapatok, hogy egészen november 12-ig megszállva tartsák Magyarországot fővárosát. Jóllehet augusztus 6-án megdöntötték a még néhány kommunistával megterhelt szocialista átmeneti kormányt és egy nemzeti-konzervatív polgári kormányt állították a helyére, ennél fogva a rend és fegyelem terén hamarosan határozott javulás következett be a közélet minden területén, a gazdasági életet megbénították a megszálló csapatok szorító előírásai. A gazdaság létfeltételei azáltal károsodtak, hogy a megszálló hadsereg nagyszabású rekvirálásokat hajtott végre. Vidéken nemcsak élelmiszereket, gabonát és az állatállomány zömét, hanem gépeket, eszközöket, sőt a vetőmagot is lefoglalta és elszállította. Ily módon az őszi vetés a normálisnak csak 25%-a. Rubinek földművelésügyi miniszter 30 milliárd koronára becsüli a román megszállás által a magyar mezőgazdaságnak okozott károkat.

Az ipari központokban, különösen Budapesten és a fővárost körülvevő gyárvárosokban a román megszálló csapatok több száz millió korona értékben szereltek le gépeket, amellet még elrekvirálták majdnem az összes nyersanyag- és félkészáru-készletet, valamint a raktárakban található késztermékeket. A Clemenceau-féle demarkációs vonal által határolt törzs-Magyarország iparának okozott veszteség ötmilliárd koronára rúg.

Végezetül a megszálló csapatok elkobozták a magyar államvasutak anyagi javainak legnagyobb részét, pedig ez utóbbi az öt évig tartó háborúskodás miatt amúgy is erősen lecsökkent és elhasznált volt. A Budapestre irányított, egyébként is nyomorúságos szállítmányokat csak elmondhatatlan nehézségek árán sikerült eljuttatni rendeltetési helyükre.

Ilyen körülmények között aligha lehetett szó élénk kereskedelmi tevékenységről. A megszállt országrészekből vagy a szomszédos országokból behozni szándékozott minden vagon áru számára be- és kiviteli engedélyt kellett kérni különböző idegen hatóságoktól, ami nagyon sok nehézséggel járt, s ha már minden engedély rendben volt, a szállítás csak a legkritikább esetben lehetett simán véghezvinni. Mindig félni kellett attól, hogy az összes engedély dacára az árukat szállítás közben vagy megérkezésükkor eldobozzák és kárpótlás nélkül elszállítják. Ilyen viszonyok között a normális kereskedelmi tevékenység lehetetlenné vált, és a terepet át kellett engedni a spekulánsoknak, akik jobban tudtak védekezni a rejtegetésekkel járó veszélyekkel szemben. Magától értetődik, hogy a költségeket és a kockázatot ennek megfelelően drágán megfizették.

A MEG NEM SZÁLLT MAGYARORSZÁG GAZDASÁGI ÉLETE A ROMÁNOKNAK A TISZA-VONALRA TÖRTÉNT VISSZAVONULÁSA ÓTA

Az antant hetekig tartó tárgyalásai és beavatkozásai után a románok november folyamán kiűrtették a békeszerződés tervezete szerint a magyaroknál maradó terület legnagyobb részét. Ilyeténképpen adott volt a lehetőség arra, hogy a gazdasági élet valamelyest visszatérjen a rendes kerékvágásba.

ÉLELMEZÉS

Mint mindenütt Közép-Európában – sajnos –, Magyarországon sem volt lehetséges nagyarányú felújítási munkálatokba kezdeni, sokkal inkább a hétköznapi szorongató gondjainak megoldása nyomult előtérbe. Mindenekelőtt a lakosság élelmezéséről kellett gondoskodni, ami különlegesen súlyos problémává lett azért, hogy a románok vidéken rekviráltak, és a megszálló csapatok kivonulásuk alkalmával magukkal vitték a főváros készleteinek egy részét is. Az élelmiszer-ellátás, mivel a szabad forgalomra bízta, kielégítő lett ugyan, de az olyan élelmezési cikkek árai, mint a hús, gyarmatárak stb. túlságosan magasak voltak ahhoz, hogy a széles néprétegek számára elérhető legyenek. A jegyre adagolt élelmiszerek azonban nagyon nehezen és gyakran csak csökkentett fejadagban voltak kaphatók, s ez mindenekelőtt a kenyérre vonatkozik. A rossz valutahelyzetben lévő agrárországnak ennél fogva arra kell gondolnia, hogy búzát hoz be a tengerentúlról, kiváltképp mióta eredménytelenül végződött minden kísérlete, hogy gabonát kapjon Jugoszlávia jelentős feleslegéből.

Még rosszabb Magyarország lakosságának helyzete a ruhabeszerzés vonatkozásában. Majd minden textilgyár a megszállt területen található, és a behozott áruk magyar pénzben számítva fantasztikus áron kelnek el, úgyhogy széles néprétegeknek le kell mondaniuk arról, hogy pótolják elkopott ruházatukat, ami főként a gyermekek számára igen szomorú következményekkel jár. Hiány van csecsemőkkelengyében, gyermekfehérneműben és -cipőben, így az ő testi és szellemi fejlődésük gyakorta lehetetlenné válik. Sajnos a vételek tízezrei kapják osztályrészüket a betegséget és a halált. E szomorú állapotok enyhítéséhez már eddig is nagymértékben hozzájárultak a külföldi segélyek; a legnagyobb akciókat eddig az Egyesült Államok, Hollandia és Svájc bonyolították le, s a magyar lakosság nagy hálával tekint az eljövendő svéd segélyakció elébe, mert az eddigi támogatás is oly nagylelkű volt. Mindazonáltal ezek a segélyek a legelkeserítőbb nyomornak csupán egy részét tudták megszüntetni.

TERMELÉSI VISZONYOK

Semmilyen statisztikai adat nem áll rendelkezésre a múlt évi aratásról. Általában kielégítő volt, és mivel a kommunisták rendeleteit vidéken igen kevésbé hajtották végre, ezért nem tehetők tönkre a mezőgazdasági termelést oly nagy mértékben, mint az iparban. A román megszállás ellenben nemcsak a termelés lefoglalásával járt, hanem gyakran az őszi munkálatokat is megakadályozta, amint már fentebb kifejtettük, így elsősorban a tavaszi vetéstől függ majd, milyen reményeket lehet táplálni a következő aratással kapcsolatban.

Nagy igyekezettel törekedtek a széntermelés fokozására. Jelenleg már 150 000 mázsa a napi termelés, ami fedezi a világítás és a vízművek szükségletét, továbbá egy nagyon korlátozott vasúti közlekedés fenntartását, minimális fűtés biztosítását, valamint néhány iparág üzemben tartását. Az ipar teljesítőképességének teljes kihasználásáról egyelőre nem lehet szó, ehhez nincs sem szén, sem nyersanyag.

PÉNZÜGYI VISZONYOK

A termelés csekély eredményei ellenére a legtöbb vállalat pénzügyi mérlege kedvezőbb, ugyanis a papírpénz inflációja, a magyar valuta értékcsökkenése és a nyersanyaghiány folyamatos áremelkedést idéz elő, így – magyar pénzben számítva – jelentős nyereség érhető el. Ezek a tények kihatottak az értéktőzsdére is. A börzeforgalom 1919 őszén újból megkezdődött, és nemsokára nagy forgalmat könyvelhettek el. Igaz, ez emelkedő árfolyamokon valósult meg, amit az indokolt, hogy az építési költségek és anyagárak növekedése miatt az egyes vállalatok belső értéke jelentősen megnőtt. Az árfolyamok emelkedésében azonban a spekulációnak is jelentős szerep jutott, mivel a lakosság egyre szélesebb köreit csábította az a lehetőség, hogy a félelmetes drágulás miatt csekély bevételeit tőzsdei nyereséggel egészítheti ki. Ez persze szerfölött egészségtelen jelenség a magyar gazdasági életben, és az esetleges visszaesésen túlmenően súlyos gazdasági következményekkel járhat.

Új ipari és kereskedelmi vállalatok alapítása az adott körülmények közt csak a legritkább esetben volt lehetséges, és a háború utolsó éveiben oly jelentős értékpapír kibocsátási tevékenység 1919-ben összezsugorodott. Új pénzintézeteket az 1919-es évben Magyarországon nem alapítottak. A többi új alapítás és a tőkenövekedés a következőképpen alakult:

Új alapítások:	Tőke millió koronában			
	1919	1918	1917	1916
Ipari és kereskedelmi részvénytársaságok Budapesten	106	480	208	211
Ipari és kereskedelmi részvénytársaságok vidéken	46	374	100	22
Tőkenövekedés:	Tőkeemelés millió koronában			
	1919	1918	1917	1916
Pénzintézetek Budapesten	14	486	215	320
Pénzintézetek vidéken	8	193	170	22
Ipari és kereskedelmi részvénytársaságok Budapesten	38	252	316	92
Ipari és kereskedelmi részvénytársaságok vidéken	18	99	91	62

Az 1919-es kibocsátások szerény eredményeit több társaság likvidálása tovább csökkentette. A végeredmény:

	1919	1918
	millió koronában	
Új részvénytársaságok	153,05	855,01
Likvidált részvénytársaságok	53,44	47,43
Nettó eredmény	99,13	807,57
Tőkeemelés	73,68	1032,70
Tőkecsökkenés	7,57	13,80
Nettó növekedés	66,10	1018,89
Az össztőke effektív növekedése	165,24	1 826,47

Az aranyiac a papírpénz inflációja miatt sokáig megőrizte folyósíthatóságát, mivel azonban a tőzsdének roppant összegekre van szüksége, s az ipar és a kereskedelem is nagy összegeket vett igénybe, hogy üzleteit a gyakori áremelkedések ellenére is lebonyolíthassa, egyre inkább megfigyelhető a pénzszűke, ami a következő hónapokban egyenesen pénzhiányhoz fog vezetni.

Egyre sürgetőbb a jegybank kérdésének megoldása. Egyelőre az Osztrák–Magyar Bank még folytatja tevékenységét, ennek a banknak a papírpénze – változatlanul a régi formában – törvényes fizetőeszköz. A békeszerződés tervezete viszont előírja az Osztrák–Magyar Bank azonnali likvidálását és a Magyarországon forgalomban lévő bankjegyek lebélyegzését, ennél fogva a békekötést azonnal követnie kell egy magyar jegybank megalapításának. Az Osztrák–Magyar Bank mellett azonban a Postatakarékpénztár is gyakorolja a kommunizmus alatt megkezdett tevékenységét, jelesül kis címletű papírpénz kibocsátását. A kétfajta pénznem alkalmazása nagyon szerencsétlen megoldásnak bizonyult: a különböző bankjegyek közt csekély értékkülönbség van, a Postatakarékpénztár által kibocsátott pénzt néhány százalékkal kevesebbre értékeli, mint az Osztrák–Magyar Bank kézpénzt. Ez utóbbiból az ezerkoronásnak különösen nagy a keletje, külföldi áruk és külföldi valuta kifizetésére csak az ilyen ezerkoronás jegyeket fogadják el fizetőeszközként.

Az Osztrák Köztársaság pénzének lepecsételése óta a magyar valuta elszakadt az osztráktól. A kommunista periódusban a magyar, tehát a nem lepecsételt bankjegyek 4–5%-kal kevesebbet értek, 1919 szeptemberében azonban már többet értek, mint az osztrák ért, a különbség jelenleg 25–35%.

KERESKEDELEM

A kereskedelem ebben az időszakban egyre jobban fellendült és abba a helyzetbe került, hogy a forradalom és a román megszállás által megszakított régi kapcsolatait felújítsa. Nem csupán Német-Ausztriával és Németországgal, hanem Olaszországgal is, amelyik az összes antanthatalom közül a legtöbbet fáradozott annak érdekében, hogy a kereskedelmi kapcsolatokat újracsomózzák és a legkevesebb nehézséget támassza a személy- és áruforgalom útjába. Az Olaszországgal és a rajta keresztül fenntartott kapcsolatokat az

a körülmény is elősegítette, hogy valamennyi antant és semleges valuta közül pont az olasz áll a legmélyebben, vagyis Magyarország itt tud a legolcsóbban és a legkönnyebben vásárolni. A másik kedvező feltétel az volt, hogy az Olaszország által felkínált termékeket rendszerint még korábban, tehát a líra kedvezőbb árfolyamának időszakában fizették ki az olasz tulajdonosoknak, így az abszolút árak is gyakran olcsóbbak azoknál, amelyeket az érintett országok kérnek közvetlenül felajánlott áruikért. A Trieszttel és Genuával Bécsen át fenntartott vasúti közlekedés is viszonylag gyorsabbnak és megbízhatóbbnak bizonyult.

Ezzel szemben a Skandináviával folytatott kereskedelemben nagyobb nehézségeket kellett leküzdeni. Az áruszállítások átlagosan 6–8 hetet vettek igénybe, az átmenő forgalomhoz engedélyeket kellett szerezni mind Németországban, mind Német-Ausztriában, és a valutaszerezés, az elszámolás nem volt közvetlenül megvalósítható, mivel sem a svéd valutát Budapesten, sem pedig a magyar koronát Stockholmban nem jegyezték. Nagymértékben hozzájárulna a magyar–svéd kapcsolatok élénkítéséhez, ha megszerveznének egy szabályozott és megbízható áruforgalmat, s ha végbemenne a valuták kölcsönös cseréje tőzsdei bejegyzés alapján.

Különös jelentőségű lesz Magyarország számára az az árucseré, amelyet olyan területekkel bonyolít majd le, amelyek eddig az országhoz tartoztak, azonban az eljövendő békeszerződés el fog szakítani tőle. Természetellenes és veszteséges mind a magyarnak megmaradó országnak, mind a most megszállt területeknek a jelenlegi állapot, hogy tudniillik a demarkációs vonalakon keresztül a forgalmat majdnem teljesen lehetetlenné teszik.

A DEMARKÁCIÓS VONAL GAZDASÁGI JELENTŐSÉGE

Magyarország megszállása, illetve területeinek elszakítása a volt államtesttől kiterjed az ország északi, keleti és déli részére, átfogja kerekén kétharmadát a korábbi államterületnek, és az elszakított részek a középén és nyugaton megmaradt egyharmadtól teljesen el vannak zárva.

Szünetel minden áru-, személy-, postai- és táviratforgalom a románok által megszállt területtel, s ha mégis sikerül valami csekély személyi és hírkapcsolatot fenntartani, ez csak annak köszönhető, hogy vállalkozó szellemű utasok az éjszakai sötétségben kis csónakokkal vagy úszva átkelnek a Tiszán. A cseh–szlovák és jugoszláv területekkel sikerült megvalósítani – jóllehet sok nehézséggel az útlevél- és határellenőrzéseknél – az utasforgalmat, és ha szerfölött bizonytalanul is, létezik a hírkapcsolat. Néhány elszigetelt kompenzációs cserétől eltekintve azonban a mai napig nem engedélyezték az árucserét.

Abban a békeszerződés-tervezetben, amelyet ez év január 15-én adtak át Neuilly-ben a magyar békeküldöttségnek, az antant nagyjában-egészében ott húzza meg Magyarországot jövőendő határait, ahol most a demarkációs vonal húzódik. Csupán a román határ kerül átlagosan száz kilométerrel keletebbre, mint a jelenleg megszállva tartott Tiszavonal. Ezért lenne fontos, hogy közelebből jellemezzük a gazdasági kapcsolatot a régi Magyarországtól a békeszerződés-tervezet szerint elcsatolandó területek és az eltervezett új Magyarország között.

Ha figyelmen kívül hagyjuk is a korábban autonóm Horvátországot és Szlavóniát (ezeket Magyarország teljes egészében elveszíti), a demarkációs vonal a magyar állam területét 282 870 km²-ről 104 554 km²-re csökkenti le, tehát 63,10%-kal; a lakosság lélekszáma 18 264 533-ról 7 713 869-re, vagyis 57,77%-kal apad.

Ha a békeszerződés-tervezetet lényegesen nem változtatják meg, Magyarországnak területének csökkentése következtében a következő veszteségeket kell elszenvednie:

Megnevezés	Veszteség		Az új államnak megmarad
	abszolút számban	%-osan	
Szántóföld	7 468 037 ha	57,12	5 607 315 ha
Szarvasmarha-állomány	3 870 460 db	65,37	2 055 373 db
Lóállomány	835 346 db	56,30	649 548 db
Sertésállomány	2 924 174 db	51,98	2 709 851 db
Juhállomány	3 629 448 db	70,84	1 493 823 db

Az utolsó tíz esztendő átlagaratását számítva elvesz

Termék	Veszteség		megmarad
	abszolút számban q	%-osan	q
Búza	21 222 267	51,76	19 968 316
Rozs	4 280 186	32,25	8 993 403
Árpa	9 506 202	54,94	7 874 052
Zab	9 803 046	67,67	4 683 984
Kukorica	28 925 382	62,54	17 322 700
Burgonya	25 816 917	53,00	22 935 643
Cukorrépa	30 707 324	64,29	17 051 053

E rendkívül nagy veszteségek ellenére Magyarország még mindig jelentős felesleget tudna exportálni mezőgazdaságának ezen fő termékeiből, ha mezőgazdaságának hozadéka nem csökkent volna jelentősen az utóbbi 6 évben termelési módszereinek és eszközeinek rosszabbodása miatt. Ha ismét elérnék a békebeli termés átlagát, a számok a következőképpen alakulnának az utolsó 18 év aratási eredményeit alapul véve.

A megmaradó Magyarországnak lenne:

	terméshozam q	fölösleg q
Búza	19 968 316	4 881 228
Rozs	8 993 408	2 516 291
Árpa	7 874 052	3 574 832
Zab	4 683 984	1 299 894
Kukorica	17 322 700	2 108 451
Burgonya	22 933 643	Hiány: 689 952

Egyes vetőmagvakból, különösképpen vörös lóheréből és bíborheréből jelenleg is van felesleg exportra. Az ilyen magok előállítására különösen nagy súlyt helyeznek majd az elérhető kedvező árak miatt, annál is inkább, mert ily módon kompenzálni lehet más fontos magok, így például a répa- és fűmagok importját.

Az átlagos bortermés 4 664 483 hl-t tesz ki, ebből az új államterületre 39%, azaz 1 819 149 hl esik, aminek következtében átlagos szüretelés esetén 498 011 hl jutna exportra.

Az ország megcsonkított területén 1 814 894 métermázsza cukrot tudnának előállítani, amiből 1 280 896 q a főlöleg, míg békeidőben a cukorkivitel két-négy millió métermázsát tett ki évente. A ténylegesen uralkodó cukorhiány, a behozatalára irányuló törekvések szolgáltatják a legjobb bizonyóságot arra, hogy a termelésnek ilyen sajnálatos visszaesése következett be, amikor az export szóba sem jöhet.

Vágómarhát és tenyészállatot, zsírt, szalonnát és húst Magyarország a következő öt évben aligha tud exportálni, ugyanis állatállománya a háború alatt és az ellenséges megszállás következtében igen nagy veszteségeket szenvedett. Szárnyast és tojást, a régi Magyarország jelentős exportcikkait nem lehet nagyobb mennyiségben a külföldi piacokra tartálékolni, ha Magyarország végleg elveszti déli megyéit.

Az állati termékek közül a gyapjú és a nyersbőr a legfontosabb, ezekből még a csökkent területű Magyarország is kivitelt tud felmutatni éppen annak következtében, hogy a Monarchia szétesett, s hogy az állam területe kisebb lett. A gyapjűfeldolgozó gyárak közül csupán egyetlenegy maradt Magyarországon. A jelentős textilüzemek szlovák területen találhatók; az előállított gyapjú korábban jelentős nem magyar felvevői az osztrák gyárak voltak, amelyek jelenleg szintén Cseh-Szlovákiában fekszenek. Ez az oka annak, hogy a juhállomány nagymérvű csökkenése dacára a gyapjú kivitelére ez idő szerint is van lehetőség.

Hasonló a helyzet a nyersbőrökkel, amelyeknek feldolgozásával a megmaradt magyar területen több gyár is foglalkozik. Mégsem tudják az összes nyersanyagot feldolgozni, mert a szén és a cserzőanyag hiánya megakadályozza őket abban, hogy teljes kapacitással dolgozzanak. Kész bőr ellenében Cseh-Szlovákiába és Németországba visznek ki nyersbőrt, és még az így értékesített mennyiségen felül is van lehetőség exporttöbblet elérésére.

A fakivitel, amely évente kerek ötvenmillió koronára rúgott, teljesen meg fog szűnni, ha Magyarországnak valóban le kell mondania erdőterületének több mint 90%-áról. A megmaradó Magyarország inkább jelentős behozatalra szorulna tűzi- és ipari fából. A papíripar 99%-a is azokon a területeken van telepítve, amelyeket az antant a szomszéd államoknak akar juttatni.

A régi Magyarországon a szénbányászat 1913-ban 102,74 millió métermázsát termelt. Ennek ellenére jelentős volt az import, főként fekete- és gázzsénból. A legjobb minőségű szenet szállító bányák Erdélyben találhatóak, így az ország jelenlegi területén csak barnaszénbányák maradtak, amelyeknek mai, óriási erőfeszítéssel kikényszerítet termelése évi 45 millió métermázsának felel meg. Emellett csak nagyon csekély mennyiségű szénbehozattal sikerült elérni, ráadásul a békeszerződés kötelező szénszállítást irányoz elő Jugoszláviába.

A hajdan évi 20 millió métermázsza ércet kitermelő vasércbányák közül mindössze egy maradt, ez legfeljebb 4 millió q-t képes kitermelni. A kohók közül is csupán egy áll rendelkezésre, az ózdi, amely 1 800 000 q nyersvasat tud előállítani.

A helyzet rendkívül súlyos, mivel a 39 vasgyártó üzem közül 32 a megszállt területekre esik, s ez utóbbiak a lóerő 54,4%-át, a munkások 52,7%-át, továbbá a termelés

60,3%-át mondhatják a magukénak. A 192 gépgyár közül viszont 132 a meg nem szállt területen van. (A lóerő 82,8%-a, a munkások 86,9%-a, az évi össztermelés 89,6%-a.) A 228 egyéb vasfeldolgozó közül 121 a meg nem szállt területre esik, a lóerő 47,6%-ával, a munkások 47,5%-ával és az éves termelés 54,7%-ával.

Az ország számottevő malomiparának legnagyobb üzemei a fővárosban koncentrálódnak. A budapesti malmok 1914-ben kereken nyolcmillió métermázsa kenyérgabonát őröltek, jóllehet ebben az évben sem tudták kihasználni teljes kapacitásukat. Most el vannak vágva legfőbb beszerzési területeiktől az ország déli részén, amelyek jelenleg Jugoszláviához tartoznak.

A fennmaradt textilipar elsősorban a kender és a len feldolgozására rendezkedett be, ezeket legnagyobbbrészt szintén Dél-Magyarország szállította. Nem kizárt azonban, hogy a magyarnak marad területen is folyhat ilyen termelés.

Nehéz helyzetben lesz a vegyipar, amely az utóbbi időben jött létre igen céltudatos munkamegosztással. Jelenleg az üzemeknek mintegy fele belföldivé változik át.

GAZDASÁGI KAPCSOLATOK AZ ANTANTTAL ÉS A SEMLEGES ÁLLAMOKKAL

Mindazonáltal a demarkációs vonalak, illetőleg a jövőendő határok gazdasági jelentősége nem lenne oly végzetes Magyarországra nézve, ha fennállna annak a lehetősége, hogy a magyarnak maradó és az elszakítandó területek között mihamarabb egy félig egészséges kereskedelmi kapcsolatot lehetne ismét kialakítani. A békeszerződés-tervezet azonban ebben a vonatkozásban sem hagy sok esélyt Magyarországnak, ugyanis a szövetséges hatalmak (Német-Ausztria kivételével az ország összes szomszédja közéjük tartozik) arra kötelezik, hogy az elkövetkező öt évben a legnagyobb kedvezményt biztosítsa nekik anélkül, hogy ugyanezt igényelhetné magának. Sőt, az új Magyarország állampolgárainak megtilthatják, hogy az elszakított területeken lévő vállalataikat és fiókjaikat megtartsák, és arra kényszeríthetik őket, hogy ez utóbbiakat a legkedvezőtlenebb feltételek közt likvidálják.

A békeszerződés ilyen fajta egyoldalú határozatai Magyarországot olyan helyzetbe juttatnák, hogy semmi módon nem érvényesíthetné kereskedelempolitikai érdekeit a szövetséges országokkal szemben, mivel minden kereskedelpolitikai fegyvert előre kiütnek a kezéből.* E helyütt kell emlékeztetni arra, hogy a semleges államok nemcsak a központi hatalmak fizetőképességének súlyos megrendülése miatt szenvednek károkat, hanem azért is, mert a közvetlen kapcsolatokban hátrányosabb gazdasági és kereskedelempolitikai helyzetbe kerülnek, mint a szövetséges államok.

Fontosnak vélem, hogy vigyázzunk Svédország teljes egyenjogúságára a Magyarországgal folytatott kereskedelemben, annál is inkább, mivel előre látható, hogy mindenképpen azoknak az államoknak lesz előnyük a jövőben, amelyek összetökéjük nagysága következtében* abban a helyzetben lesznek, hogy az ország valutájának gyengeségét és nehéz gazdasági körülményeit kihasználva befektetéseket eszközöljenek és hosszú lejáratú hiteleket nyújtsanak neki kedvező feltételekkel.

Olaszország és Anglia részéről olyan törekvés figyelhető meg, hogy állandó érdekelt-ségüket biztosítsák a nagy magyar vállalatoknál. Így például olasz bankok részvényeket szereztek egy sor magyar vállalatnál; a hajózási társaságoknál, a szállítmányozási vállalatoknál és a faipari cégeknél, maguknak biztosítva a döntő befolyást ezekben a társasá-

A két * közé eső sorokat a svéd külügyminisztérium illetékese a margón függőleges vonallal megjelölte.

gokban. Anglia legfőképpen a dunai hajózásban érdekelt, és a Troubridge admirális által vezetett Duna Bizottság ideiglenes székhelye Budapesten van. Hasonlóképpen érdeklődés mutatkozik angol részről a budapesti kereskedelmi kikötő már régóta tervezett kiépítése iránt, amely nagy jelentőségű lehetne az egész balkáni forgalomra nézve.

A külföld számításai arra épülnek, hogy Magyarország nagy nehézségei ellenére egészséges jövőnek néz elébe. Az ország kedvező fekvése és természeti gazdagsága, továbbá lakosságának fizikai és erkölcsi tulajdonságai miatt ez a remény jogosnak tűnik, de nem szabad eltitkolni, hogy rendkívül súlyos problémákat kell megoldania. Nem szölok e helyütt a társadalmi kérdéstről és az egész Európát még mindig fenyegető bolsevista veszélyről. A legégetőbb, jellegzetesen magyar probléma abban áll, hogy olyan területet birtokol, amely gazdasági életlehetőséget kínál, ugyanakkor olyan helyzetbe kerül, hogy békés és barátságos kereskedelmi kapcsolatokat építhet ki szomszédaival. Egy ilyen Magyarországon legelőször az állam pénzügyeit kell rendezni.

AZ ÁLLAM PÉNZÜGYEI ÉS A BÉKESZERZŐDÉS

A háború előtt Magyarországnak 21 millió lakosa volt 2400 millió koronás bruttó költségvetéssel, amely összegből le kell vonni az állami üzemek 840 milliót kitevő kiadásait, így a tényleges kiadások összege 1560 millió korona volt. A hat és fél milliárdra rúgó államadósság 336 millió korona kamattörlesztést tett szükségessé. A kamatfizetés ma több mint nyolcmilliárd, az állami üzemek ráfizetések lettek, és az államadósság 55 millióra nőtt. Ugyanakkor a békeszerződés-tervezet az ország lakosságát 19 millióról 8 millióra csökkenti, úgyhogy a jövőbeni Magyarország adófizetésre képes lakosainak számát mindössze 3 844 000-re becsülhetjük. Az egy főre jutó államadósság 131 korona volt, az új kamatfizetési kötelezettség miatt azonban a fejhányad eléri a 720 koronát, mert az államadósság meghaladja majd a 60 milliárdot, egyrészt az ország ama kötelezettsége miatt, hogy váltsa be külföldön rekedt bankjegyeit, másrészt az újjászervezés első ráfordításainak köszönhetően. Ez annyit jelent, hogy 8000 korona jut egy főre. Az egy lakosra számított államadósság a háború előtt:

Németországban	312,50	márka
Nagy-Britanniában	313,40	márka
Franciaországban	664,40	márka
Olaszországban	334,28	márka
Oroszországban	117,83	márka.

Ezzel szemben az egy főre eső adóteher:

Németországban	62,76	márka
Nagy-Britanniában	106,60	márka
Franciaországban	96,90	márka.

Egy ekkora adóteher elviselését még problematikusabbá teszi az, hogy a békeszerződés-tervezet meghatározatlan, de bizonyosan igen nagyra méretezett összeget irányoz elő jóvátételre, s az antant nyitva hagyja azt a lehetőséget, hogy lefoglaljon minden magyar vagyont, ami a jövőbeni külföldön található. Ez annál is keservesebb, mert a régi Magyarországnak 2/3-a külföld lesz, és főképpen a főváros lakosságának, továbbá a budapesti részvénytársaságoknak jelentős vagyontárgyaik vannak az elszakítandó ország-részekben.

Ezen túlmenően: a békeszerződés előrángat háború előtti tartozásokat az antantországoknak, amelyeknek kifizetése ezeket az adósságokat kereken tizenötszörösére növeli.

Ezeknek a teljesíthetetlen határozatoknak a megvalósítását átengedik a Jóvátételi Bizottságnak; a lehetetlent talán elengedik. Ez azonban nem kevesebbet jelent, mint azt, hogy a nevezett bizottságtól, illetve a politikai tényezőktől, végső elemzésben a világpolitikai helyzettől teszik függővé, milyen mértékben tudnak érvényesülni Magyarország az újjáépítést végrehajtó erőik; mennyiben tud eleget tenni Magyarország régi kötelezettségeinek; radikálisan vagy kevésbé szélsőséges eszközökkel kell-e megvalósítani a devalvációt, hogy az ország újjáépítése lehetővé váljék. Ma azonban még senki nem láthatja előre, hogy milyen mértékű lesz a Jóvátételi Bizottság döntési joga, s hogy milyen módon lehet keresztülvinni mindazoknak a problémáknak a megoldását, amelyek szilárd politikai és gazdasági állapotokat eredményezhetnek.

Fogadja Ökegyelmessége legalázatosabb tiszteletem kifejezését
Alex Fleisch

Öexcellenciája
Johann HELLNER
Királyi Külügyminiszter

Stockholm

*

Consulat de Suède
à Budapest
No. 61.

Budapest, 1921. Június 11.

Évi jelentés 1920.

Kegyelmességed!

Alulírott konzulátus az elmúlt év folyamán bátorkodott több ízben jelentést tenni a magyarországi gazdasági élet eseményeiről és a magyar kormány rendelkezéseiről. A politikai és gazdasági viszonyok lázas gyorsasággal bekövetkezett megváltozása nem növeli meg az érdeklődést egy olyan évi jelentés iránt, amelyik szükségképpen visszatekint az elmúlt időszakra. Mindazonáltal nem csupán kötelességérzetből küldöm el, hanem azért is, mert hiszek abban, hogy éppen a jelen pillanatban tudósíthatok a fejlődés élesen kirajzolódó új szakaszáról. Ez akkor kezdődött, amikor a román csapatok 1920 áprilisában visszavonultak a békeszerződésben előírányzott új határaik mögé. Először vált lehetővé a megmaradt Magyarország gazdasági életének konszolidálása és újjáépítése, amely akkor fog véget érni, amikor a Magyarország, valamint Anglia és Olaszország által már ratifikált békeszerződés Franciaország ratifikációja után életbe lép. A végleges békeállapot lehetővé teszi a gazdasági helyzet megszilárdítását azokkal a terhekkel együtt, amelyeket a békeszerződés előír, de remélhetőleg olyan előnyökkel is, amelyeket a béke nyújtani tud.

ÉLELMEZÉSI HELYZET

Amint majdnem egész Európában, Magyarországon is a legsúlyosabb gazdasági gond a lakosság ellátása volt a legszükségesebb hétköznapi fogyasztási cikkekkel. Az 1919-es betakarítás idején uralkodó politikai zűrzavar s méginkább a román megszálló hadsereg nagyszabású rekvirálásai lehetetlenné tették a hazai ellátást a belföldi termelésből, ezért 1920. február–márciusban először kellett behozni búzát Dél-Amerikából. Egyidejűleg jelentős mennyiségű konzervhúst importáltak, különösen a viszonylag olcsó amerikai marhahúst, néhány ezer tonna, szintén amerikai gyártmányú disznósírt, faggyút, növényi eredetű zsírokat, kondenztejet Amerikából, svájci, dán és holland velőt.

Az 1920-as esztendő gyenge közepes termése enyhített a helyzeten, így a fent nevezett cikkek behozatala az év vége felé megszűnt, sőt a mezőgazdaság melléktermékeiből mutatkozó felesleget a kiviteli rendelkezésére lehetett bocsátani. Ez az export még egyáltalán nem volt jelentős, ami a kiviteli engedélyek nehézséges kezelésére és az ezzel összefüggő kiviteli illetékekre is visszavezethető. Mindenesetre valamennyi finomlisztet (núlás lisztet), kukoricát, zabot, babot, kölest, mákot, vetőmagot és vágóállatot szállítottak ki, főként Ausztriába, Cseh-Szlovákiába, Lengyelországba, Németországba, Svájcba és Olaszországba. A belső ellátást e kiviteli tevékenység nem károsította, a jelentékeny kiviteli vámok és a magas fuvar költségek ezeknek a cikkeknek a belföldi árait lényegesen a világpiaci árszint alatt tartották. A városi lakosság megfelelő kenyérellátása ez év tavaszán ismét nehézségeket okozott, ezért újból amerikai búzát hoztak be kisebb mennyiségben. (Eddig 4500 tonnát.) Erre a lépésre mégsem a legutóbbi szükség készítette Magyarországot, hanem inkább az a törekvés, hogy ne használjanak kukoricalisztet a kenyérsütéshez, és elkerüljék a szigorú rekvirálási intézkedéseket, mivel mindkettő szomorú emlék a háborús és forradalmi időkből. Ezért részesíteték előnyben ezt az önmagában csekély pénzügyi áldozattal járó jelentéktelen gabonabehozatalt.

Általában elmondható, hogy a jelentés tárgyát képező időszakban az élelmelés egyre inkább pénzkérdés lett. Nem az élelmiszerek vagy egyéb cikkek abszolút hiánya, hanem a mélyre zuhant magyar valutában kifejezett, hihetetlenül magas árszint képezi akadályát annak, hogy a lakosság széles rétegeit kielégítő mennyiségben lássák el. Ősszel és a tél elején, amikor a magyar korona mélyponton állt, s amikor egy svéd koronáért 150 magyar koronát kellett fizetni, ráadásul a világpiaci árak is elérték a tetőpontot, a magyarországi helyzet is kritikus volt. Ez az évszak a ruházati cikkek behozatalát – ezek többségét tekintve Magyarország behozatalra volt utalva –, továbbá a hasonlóképpen Cseh-Szlovákiából importált fa és szén beszerzését parancsoló szükségességgé tette. A világpiaci árak csökkenése és a január végétől bekövetkező javulás a magyar korona árfolyamát tekintve oda vezetett, hogy az árak erősen lecsökkentek. De még ez sem elegendő ahhoz, hogy a lakosságot az 1914-es életszínvonalnak akárcsak a feléhez is közeleítsék. Ehhez járult az, hogy egyidejűleg rosszabbodtak a kereseti lehetőségek is.

Ennek az évnek az eleje óta az egyik budapesti napilap, a PESTER LLOYD havonta közli a drágulásnak az adatait 61 árucikk és a szolgáltatások árai alapján. Az 1914. júliusi árakat 100-nak véve, átlagos árakat számítva az első 5 hónapra vonatkoztatva a következő drágulási mutatók adódtak:

1921. január	6800
február	6400
március	5200
április	4400
május	4100

Megjegyzendő, hogy a magyar korona belső vásárlóereje nem süllyedt olyan mélyre, mint diszázsiója az arannyal szemben napjainkban, de ha a belső vásárlóerőt az utolsó békehónapével hasonlítjuk össze, a csökkenés már jelentősebb, mint a papírkorónának az aranykoronával szembeni értékcsökkenése. Míg a vásárlóerő 1/41, a papírkorona ma kb. 1/39 aranykoronát ér. Figyelembe kell azonban venni, hogy mindezek dacára az átlagos árszínvonal Magyarországon alacsonyabb, mint a világpiacon, mivel itt az aranypénz 1914. júliusi vásárlóerejének alig 2/3-ával rendelkezik.

A viszonyok fentebb vázolt javulása ellenére majdnem elviselhetetlen terhet jelent a magyar lakosság számára az, hogy átlagosan negyvenegyszeresét kell fizetnie a békebeli áraknak.

Ilyen körülmények közt nagy jelentősége volt a külföldi segélyakcióknak, különösen az Egyesült Államok és Hollandia ajándékozott ruhaneműket sok száz millió értékben és küldött nagy mennyiségű élelmiszert. Hollandia és Svájc sok magyar gyermeket látott vendégül. A legjelentősebbek közé tartozik a svéd segélyakció is, amely vendégszeretetet nyújtott gyermekeknek, továbbá különböző budapesti iskolákban a tanulók étkeztetésével és felruházásával, szeretetadományok, főként ruházati cikk szétosztásával számos intézménynek és magánszemélynek sok keserű nyomort enyhített. Az emberszeretet jegyében felajánlott adományokért mély hálát kaptak cserében.

MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉS

Az 1920-as termés még magán viselte azoknak a politikai nehézségeknek a jegyeit, amelyek közt az előkészületi munkák folytak. A románok állat- és géprekvirálásai, a szén és nyersanyag hiánya a föld rosszabb megmunkálását, hiányos vetést eredményezett, majdnem mindenütt hiányzott a megfelelő trágyázás. A tavaszi aszály sok vidéken károkat okozott. Ilyen feltételek között csak gyenge termést tudtak betakarítani, azonban az árak emelkedése előnyösen hatott a mezőgazdasági üzemek termelékenységére, bár az utóbbi hónapokban bekövetkezett áresés kényes helyzetbe hozta azokat a gazdákat, akik nem időben adták el termékeiket, főként a magas munkabéretet fizető bortermelőket. Általánosságban szólva azonban a magyar mezőgazdaság jól meg van alapozva, ezért megállapítható, hogy részint vásárlás, részint saját előállítás segítségével fokozatosan kitöltik azokat a nagy réseket, amelyeket a háború és a román megszállás ütött a mezőgazdasági üzemek felszerelésén.

Továbbra is bizonytalansági tényező a mezőgazdaság számára a földreform. Kíváncsú lenne, hogy véglegesen megoldódjék ez a kérdés, amelyik az utóbbi években oly nagy mértékben befolyásolta Magyarország egész gazdasági életét. Eddig csupán egy részletkérdése van megvalósulóban, ugyanis azoknak a katonáknak, akik különösen kitüntették magukat a háborúban, vagy özvegyeiknek és árváiknak átlagosan 15 holdat (10 hektárt) kitevő parcellát juttatnak. A kérdés végleges rendezésére a vagyonváltságra vonatkozó második törvénnyel összefüggésben kerül sor. Úgy tervezik, hogy a földbirtok a maga vagyonváltságát nem pénzben, hanem természetben, azaz földben rója le, éspedig úgy, hogy előreláthatólag birtokának 1/5-ét átengedi az államnak. Ez utóbbi viszont az így szerzett földterületet napi áron a paraszti lakosság kezébe juttatja, amikor is a vételár részletekben kerül kifizetésre. Az államnak is gondoskodnia kell azonban arról, hogy ez a reform valódi segítség legyen és ne okozzon nagy károkat a termelésben olyképpen, hogy kölcsönt biztosít a parcellatulajdonosoknak épületek létesítésére, állatok beszerzésére stb. Ha ez nem így történik, a falusi lakosság csak korlátozott mértékben tart majd

igényt a földre. Sőt, sok helyütt az a vélemény vált uralkodóvá, hogy a reformnak a föld ingyenes kiosztását kellene jelentenie. Mindenesetre az árak bizonyos stabilizációján kívül ennek a kérdésnek a megoldására van szükség ahhoz, hogy a mezőgazdaság elszánja magát a nélkülözhetetlen beruházásokra, hogy a földek hozamát a békeidők színvonalára emelje.

Az 1921-es terméskilátások: búzából jó közepes, rozsból gyenge közepes várható. A téli árpa szépen fejlett, de a nyári vetés erősen megsínylette az eső hiányát. A zab szintén elmaradt a fejlődésben az aszály miatt. A kukorica, a burgonya és a cukorrépa általánosságban jól megnőtt, de további fejlődésük a csapadék elmaradása következtében gyengébbnek ígérkezik. Egy kiadós eső még idejében jönne. Repcéből gyenge termést várnak, azonban a hüvelyesek, a kender és a len állapota kielégítő. A dohány éppen kiültetés alatt, a szárazság miatt nehezen csírázik. A lóhere és lucerna esetében gyenge közepes hozamra lehet számítani. Az alföldi szőlőskertek jól átteleltek, az északi dombvidéken ezzel szemben nagyobb fagykárokat jeleztek. Ennek megfelelően északon gyenge közepes, az Alföldön kiadós termés várható.

IPAR

A beszámolási periódus kezdetén szén- és nyersanyaghiány akadályozta a meglévő berendezések kihasználását. Ott, ahol különben lett volna lehetőség az utóbbiak bővítésére, a befektetések nagy költségei elriasztottak. A fokozatosan megélénkülő kereskedelmi élet az ősz folyamán az ipar számára is konjunktúrát teremtett. Ennek azonban újév táján vége lett az árak esése következtében, a legtöbb részvénytársaságot erősen sújtja a korábban beszerzett nyersanyag magas ára, a viszonylag tetemes bérösszeg és a termékek rossz kelendősége.

Az Ausztriában jó eredménnyel működtetett, bér munkán alapuló kereskedelem Magyarországon nem járna a termelés jelentős kiszélesedésével. Részben azért, mert egyes iparágak itt kevésbé fejlettek, részben mert a nyugati államok, amelyek tőkét és nyersanyagot adhattak volna, távolabb fekszenek, s mert Magyarország elzártsága Cseh-Szlovákiától, Jugoszláviától és Romániától csak lassan oldódik. Újabbán egy kormányrendelet kezdeményezte a bér munkán alapuló kereskedelmet, legalábbis a malomipar számára oly módon, hogy a malmok tetszésére bízta, hoznak-e be gabonát és az ebből készített őrleményeket ismét kiszállítják-e anélkül, hogy bármiféle behozatali vagy kiviteli vám terhelné ezt a kereskedést. Remélhető, hogy ezáltal Budapest legjelentősebb malomipari vállalatai valamelyest ismét foglalkoztatva lesznek.

A cukoripar a legutolsó termés óta képes volt biztosítani az ország ellátását, csekély behozataltól eltekintve. Feltehető, hogy e feladatának teljesítése során megfelelően foglalkoztatják majd, a cukoripar meg tud felelni rendeltetésének.

A szeszgyártás a régi Magyarországon csak a belföldnek dolgozott, jelenleg feleslegei vannak a kivitel számára.

A nem a mezőgazdaságra épülő iparágakban valóságos újjáalakulást jelent a normális kereskedelmi kapcsolatok helyreállítása a békeszerződés által elszakított országrészekkel, amelyekkel mindig is élénk forgalmat bonyolítottak le egyrészt a nyersanyagok és félkész áruk beszerzésével, másrészt termékeik ottani elhelyezésével.

A tulajdonviszonyok szabályozásától is függ, hogy miképpen alakul részleteiben ez a kereskedelem az elszakított területeken fekvő ipari üzemekkel. Majdnem az összes nagyobb vállalat a magyar tőke tulajdonát képezte, és a társaságok központjainak szék-

helye az esetek többségében Budapesten volt. Az utódállamok azonban e vállalatok államosítását követelték oly módon, hogy a központokat az illető állam területére helyezték át. Felmerült az a követelés is, hogy a vállalatokon belüli többségnek nemzeti kezekbe kell kerülnie. Egyes esetekben ezt keresztül is vitték, de később már kevésbé éles formában követelték, így más megoldásra is volt lehetőség. A gazdaságpolitika eme megváltozása mindenekelőtt a tőkehiányra vezethető vissza, ami Cseh-Szlovákiában és még fokozottabban Jugoszláviában és Romániában figyelhető meg. Ez teljesen természetes, ha meggondoljuk, hogy az új államok létrehozása, illetőleg hatalmas új területek megszerzése a honi tőkét olyan feladatok elé állította, amelyek meghaladták erejét. Ez a körülmény a kompromisszumos megoldások útját egyengette, amely esetekben a részvénytulajdonnak többnyire csak egy kis része került nemzeti érdekeltségbe, legfőképpen az érintett utódállamok bankjaiba, de szerződés útján e kisebbségnek erősebb befolyást biztosítanak. Más esetekben a részvénytulajdon egy részét a szövetséges hatalmak vagy semleges csoportok érdekeltségeire ruházták át, hogy e védelem alatt elkerüljék a további követeléseket és megvédjék magukat bármiféle ellenséges beavatkozástól. Ez az utóbbi mozgás azonban nem csupán a politikai viszonyokban gyökerezik, hanem gazdasági okokból kifolyólag is szükségessé vált, mivel a háború és forradalom által meggyengített Magyarország, illetve magyar tőke nem tudja kielégíteni a korábban hozzá tartozó vállalatok pénzügyi követeléseit. Kiváltképp akkor, ha a pénzügyi szükséglet olyan valutában jelentkezik, amelyik értékesebb a magyarnál.

A mai Magyarországon maradt vállalatok esetében is számos tárgyalás volt külföldi tőketulajdonosokkal, mindazonáltal az ipari vállalkozásokban nem állapítható meg olyan nagystílű külföldi részesedés, mint a pénzintézetekben.

A magyarországi szénhelyzetről Hegyeshalmy kereskedelmi miniszter néhány hónappal ezelőtt kijelentette a parlamentben, hogy az ország évi szénszükséglete egykori határai közt, az 1913-as esztendőben kerekén 15 000 000 tonnára rúgott. Ebből a hazai bányászat 10 000 000 tonnát fedezett, a többit külföldről, főként a morva-sziléziai és a felső-sziléziai szénmedencékből szerezték be. Igen óvatosan kalkulálva, figyelembe véve azt, hogy a vonatközlekedés és a világítás korlátozva van, a mai Magyarország szénszükségletét 6 730 000 tonnára becsülhetjük. Az itt található bányák ebből mintegy 5 500 000 tonnát termelnek ki, s ha eltekintünk a Bécs áramellátásához szükséges, Nyugat-Magyarországból származó barnaszén viszonylag jelentéktelen mennyiségű kivitelétől, az importszükséglet 1 230 000 tonna, mégpedig köszénből, mivel ilyenrel az ország nem rendelkezik. 1920-ban ennek a mennyiségnek csak töredékét, mintegy 80 000 tonnát hoztak be. Ennek az évnek az első hónapjaiban a helyzet azonban javult, 1921. január 1-től április 30-ig már 100 000 tonna volt a behozatal, s ily módon lehetővé vált, hogy nagyobb mértékben gyorsvonatokat is közlekedtessenek Magyarországon. A belföldi szén tonnája jelenleg 1000–1400 koronába kerül, a külföldié 2400–2800 korona. Amerikai szén behozataláról nem lehet szó, mert az ára lényegesen magasabb. Az importálandó kokszt mennyiségét 195 000 tonnára becsülik.

KERESKEDELEM

A beszámolási periódusban a kereskedelmi tevékenységnek mind bel-, mind külföldön számos nehézséggel kellett megküzdenie. Belföldön erősen érvényesült a szövetkezetek konkurenciája. Az Országos Központi Hitelszövetekezet és a legjelentősebb fogyasztási szövetkezet, a HANGYA a kormány támogatásával s kezdetben a magyar mezőgazdák

legfontosabb értékesítési szövetkezetének a bevonásával megalapították a Futúrárt, a magyar szövetkezetek áruforgalmi részvénytársaságát. Ezt a társaságot bízták meg mindazoknak a kereskedelmi ügyleteknek a lebonyolításával, amelyeknek az áruforgalomban fennálló korlátozások miatt monopoljellegük van. Megkapta mindenekelőtt a gabona begyűjtésének és a kompenzációs szerződések lebonyolításának feladatát. E nagyszabású szervezet mellett más egyesületek, így például a Véderő Egyesület, a nyugállományú katonatisztek országos egyesülete és mások fejtettek ki kereskedelmi tevékenységet. A kiviteli és behozatali engedélyek szétosztásánál elsősorban ezeket az egyesületeket vették figyelembe azért, hogy kárpótolják tagjaikat, akiknek az állam nem tud megfelelő nyugdíjat vagy egyéb ellátást nyújtani.

A külkereskedelemben nehézségek keletkeztek a külföldön hozott rendelkezések, az áru- és személyforgalomnak a szomszédos államok, különösen Románia és Jugoszlávia által végrehajtott korlátozása következtében. Amikor június folyamán az osztrák szociáldemokrata munkások bojkottot szerveztek Magyarország ellen, és ennek kormánya ellenbojkottal válaszolt, úgy tűnt, hogy az ország majdnem teljesen el volt zárva a külföldi kapcsolattól.

De még ebben a kritikus időpontban is jól bevált a nemzetközileg biztosított dunai közlekedés. A bojkottot fokozatosan egyre több és több helyen áttörték, mígnem egészen fel kellett adni. A kiviteli és behozatali engedélyek valamivel liberálisabb kezelése, továbbá a szomszédállamokkal lebonyolított forgalomban bekövetkezett könnyítések – az erős áremelkedéssel együtt – konjunktúrát teremtettek a kereskedelem számára. Egészen újévig, amikor is az árzuhanás és a fogyasztók visszahúzódnó magatartása komoly válságot idézett elő. Azonban még ezeknek a nehézségeknek is volt előnyös oldaluk a régi településű kereskedelem számára, az újonnan keletkezett vállalatok viszont megértették, hogy a szakértelemre és a gyors, hatékony mozgásra nagy szükségük van annak érdekében, hogy tevékenységüket még a visszaesés időszakában is folytassák. Ugyanakkor a közvélemény számára is világossá lett – ez kereskedelemellenes beállítottságú volt a háború alatt, valamint a forradalmak időszakában előtérbe került fekete kereskedelem és áremelés számos jelensége miatt –, hogy egy mozgékony, független kereskedelem lehetőleg akadálytalan kibontakozása nemzetgazdasági szükséglet.

Amióta Hegedűs pénzügyminiszter liberálisabb kereskedelmi politikát helyezett kilátásba, a kormány számos árufajtának szabadabb forgalmat engedélyezett és a már említett kedvezményezett szervezeteken kívül kereskedelmi cégek alakítását is engedélyezte.

Az 1921-es aratás termékeit a belföldi forgalomban már szabadon lehet értékesíteni, és csupán egy korlátozott számú, gazdaságilag gyenge fogyasztói réteg számára kell jegyrendszer segítségével biztosítani a kenyér- és lisztellátást. De még az ehhez szükséges gabonát sem rekvirálás útján kell előteremteni, a malmok bocsátják a kormány rendelkezésére, aminek ellentételezéseként magasabban állapíthatják meg egyéb liszttermékek árát. A kivitel szabaddá tétele azonban egyelőre nem lehetséges annak érdekében, hogy a belföldi árak ne szökjenek fel a világpiaci árak szintjére.

Magyarország külkereskedelmi forgalmát a beszámolási időszakban túlnyomórészt a közelebb fekvő országokkal bonyolította le. Ahogy már említettük, a jugoszláv és román határon átmenő export és import még mindig nagy akadályokba ütközik, így például csak néhány hete sikerült ismét megindítani a postaforgalmat Romániával. Cseh-Szlovákiával már 1920 ősze óta élénk a gazdasági kapcsolat, többek közt fát, vasat, kőszentet, textilárukat és papírt hoztak be nagy mennyiségben gyapjú és mezőgazdasági termékek ellenében. Ausztria foglalta el az első helyet a kereskedelmi forgalomban, egy-

részt az élénk cserekereskedelem következtében, amelynek keretében osztrák ipari termékek cserélődtek a magyar mezőgazdaság terményeire, és magyar barnaszemet szállítottak, másrészt Bécsnek mint tranzitállomásnak jelentősége folytán, ahonnan a magyar fogyasztást tengerentúli termékekkel látták el. A távolabbi helyekkel folytatott kereskedésben az 1919-ben vezető Olaszország mellé az északi kapcsolat lépett; Németország élénk termelésével ismét bevonult Magyarországra iparának valamennyi cikkével, sőt Hamburg és Bréma is részben visszanyerte régi jelentőségét, ugyanis ezekbe a kikötőkbe a tengerentúli fuvardíjak jóval kedvezőbbek voltak, mint Olaszországban, és a hosszabb vasúti szállítás magasabb költsége sem egyenlítette ki ezt az előnyt. A tengeri fuvarozás visszaesése és a vasúti szállítás egyidejű megdrágulása Triesztet ismét viszonylag kedvezőbb helyzetbe hozta. Németország után Hollandiának volt jelentős részesedése a magyarországi behozatalban, és ez az ország felvevőképesnek bizonyult bizonyos magyar kiviteli cikkek, így például bútor, műtárgyak stb. számára.

Svédország is sokoldalú kapcsolatokat épített ki Magyarországgal, jelesül svéd papírt szereztek be. A legtöbb iparcikk esetében azonban az olcsóbb német, osztrák és cseh konkurencia megakadályozta a forgalom kibontakozását. A Magyarországról Svédországba irányuló szállítások közül a konzulátusnak különösen a vetőmagvak exportja vált ismertté.

Sajnos nem áll rendelkezésre megbízható statisztika a magyar kereskedelmi forgalomról. Alulírott konzulátus április 15-i keltezésű alázatos irományában már jelentett azokról a közleményekről, amelyek mennyiségi mutatókat közölnek az 1920 első felévére vonatkoztatott be- és kivitelről, továbbá tájékoztatnak a magyar vámbevételekről. Az elmúlt napokban mindenesetre megjelent egy használható kimutatás a külkereskedelemtől, de ez 1915-re és 1916-ra vonatkozik. A számok érdekesen illusztrálják azt a tényt, hogy a külkereskedelmi forgalom még a hadigazdaság keretei között is nagyobb szerepet játszott, s hogy a semleges államok összehasonlíthatatlanul fontosabb beszerzési forrássá váltak, mint amilyenek a háború előtt voltak.

Év	Behozatal	Kivitel
	millió koronában	
1913	2075	1904
1914	1829	1757
1915	2537	2047
1916	3197	2368

Mindazonáltal a számok növekedése elsősorban az árak emelkedésére vezethető vissza, mert a mennyiségek csökkenő tendenciát mutatnak. Különösen az 1916-os kivitelnél mutatkozik meg ez, amely mindössze 38,9 millió mázsát és 2818 darabot tett ki, szemben az 1913-as 70,8 millióval és 9209-cel.

A fő áruféleségek szerinti

Év	Behozatal		Kivitel	
	millió koronában			
	1913	1916	1913	1916
A föld termékei	225	385	760	544
Állati termékek	37	118	154	308
Ipari nyersanyagok	181	211	122	260
Félkészárúk	275	457	185	276
Készárúk	1163	1707	233	462

A legfontosabb behozatali cikkek voltak 1916-ban: pamutszövet, gyapjúsövet, bőr-árúk és cipő, vasárúk, nyers bőr, gépek, kávé, fémek, dohány és papír, szarvasmarha, készruha, selyem, ásványolaj és kötöttáru.

A kivitel tárgyai: sertés, bor, szeszes italok, pamutárúk, tojás, bőr, szarvasmarha, szárnyas, kender, ló, állati zsiradék, szappan, bútor, baromfi, hús, főzelék, gyapjúsövet, gyümölcs és gyapjú.

A magyar-svéd kereskedelmi forgalom megélénküléséről a következő számok tanúskodnak:

Svédországból Magyarországra behoztak:

Év	Millió koronában		
	1913	1915	1916
Papír	0,01	0,70	7,45
Kávé	—	0,60	4,97
Gépek	0,30	1,20	3,21
Papírgyártó gép	—	0,09	1,95
Bőrök és szőrme	—	—	1,59
Gyapjúsövet	—	—	1,33
Fémek	—	—	1,30
Gyufa	—	—	1,25
Friss hús	—	—	1,18
Kakaóvaj	—	—	1,00
Bőrárúk	—	—	0,86
Nyersvas	—	0,70	0,80
Vasérc	—	—	0,60
Rézérc	—	—	0,60

továbbá tea, fakátrány, kakaóbab és kenőzsírok.

A Svédországba irányuló export 1915-ben 901 000, 1916-ban 970 000 koronát tett ki, ez utóbbi összegből 799 999 korona izzólámpákra esett.

Persze figyelembe kell venni, hogy békeidőben talán néhány svéd áru német vagy osztrák közvetítéssel jutott el Magyarországra, anélkül, hogy Svédországot mint előállító országot megjelölték volna. A háborúban azonban mindig az áru eredeti származását tudakolták.

A magyar korona elértéktelenedése és az áremelkedés miatt 1920 elején megszűnt a jelentősége az egész vámtörvényhozásnak, jóllehet már akkor a papírpénzben történő fizetésnél 200 %-os vámfelárat kellett leróni. Mind a védővám szemszögéből, mind pedig – mindenekelőtt – az állami bevételek növelése céljából 1920 februárjában a vámfelárat 1100 %-ra emelték; az ázsio 1920 májusában 1900 %-ra nőtt. Az árukat 1920 februárjában kategóriákba osztották be, ezek mindegyikéért fontosságuk, illetve a hazai ellátás szempontjából vett szükségességük szerint 900–6900 % vámfelárat kellett fizetni.

A magyar korona javulása után illuzórikussá vált a legmagasabb tarifa, mivel mindenkinek előnyösebb volt a vámokat készpénzben megfizetni. Az érdekeltekkel folytatott hosszas tárgyalások után június 1-i érvényességgel új tarifát vezettek be, amely három kategóriát állított fel 1100, 1900 és 3400 %-os vámfelárral. E rendelkezés részleteiről alulírott konzulátus június 7-i jelentésében számolt be.

KÖZLEKEDÉSÜGY

A magyarországi áru- és személyforgalom 1920 elején siralmas állapotban volt, a háború és a forradalmak az összes vasúti berendezést tönkretették, és a románok rekvirálásai után a minimumra zsugorodott a használható gördülőanyag. A háború kitörésekor a magyar államvasutak 4778 mozdonnyal, 110 000 tehervagonnal, 4725 személykocsival és számos különkocsival rendelkeztek. A románok lefoglaltak 1292 mozdonyt, 2006 személykocsit, 28 916 tehervagont és 2379 tartálykocsit. Ezt és a háborús veszteségeket számítva maradt 2755 mozdony, de ebből 1919 végén csak 410 volt használható állapotban; 35 000 tehervagon, 27 000 felhasználható; végül 2031 személykocsi, ebből 615 volt hasznosítható.

A magyar államvasúti igazgatóságnak az év folyamán mégis sikerült fokozatosan jobb körülményeket teremtenie: a rendelkezésre álló gördülőanyagot alaposan felújította és új beruházásokat is eszközölt. Hasonlóképpen a megnövekedett belföldi széntermelés és a külföldi szén behozatala élénkebb forgalmat tett lehetővé. Az eredetileg heti három alkalommal közlekedő személyvonatokat ismét naponta indíthatták útnak, csupán a vasárnapi közlekedésben vannak bizonyos korlátozások. Ismét expresszvonatok közlekedtek Bécsbe, később Romániába, június elsejétől kezdve pedig gyorsvonati összeköttetés létesült egyrészt Prágával és Berlinnel, másrészt Belgráddal.

Az áruforgalomban is rendszeressé vált és felgyorsult a vagonok rendelkezésre bocsátása és a szállítás, úgyhogy a magyarországi viszonyok már közelítenek a megszokotthoz.

A dunai közlekedés iránt főként Anglia érdeklődik, a Nemzetközi Duna Bizottság angol tagja, Troubridge admirális fáradhatatlanul dolgozott az összes akadály elhárításáért. Az angol tőke részt vett minden nagyobb dunai gőzhajózási társaságban és közlekedést hozott létre köztük, amit bizonyos üzemtechnikai megállapodások követtek. A békében elhanyagolt személyszállítás általánosan kedvelt közlekedési eszközzé lett annak következtében, hogy a járatok rendszeresen közlekednek viszonylag alacsony díj-szabással. Az egyetlen főútvonalon a postahajókon kívül ismét közlekednek gyorsgőzhajók Bécsből Pozsony érintésével Budapestre s innen közvetlenül tovább Belgrádba. Az

áruforgalom is szabályosabb lett a magyar Duna-szakaszon; kétségtelen, hogy a Cseh-Szlovákiába, Ausztriába és Németországba tartó jugoszláv gabona átmenő forgalmának különösen nagy a jelentősége. 1920 első felében a magyar Duna-szakaszon 531 761 utast és 155 697 tonna árut szállítottak.

A posta- és távíróforgalom is megjavult, megbízhatóbbá vált, és bár a technikai nehézségeken túl még cenzúrarendeletek is nehezítették, a jelenlegi lebonyolítás közeledik a normális állapotokhoz. Ezen a területen is további befektetéseket irányoztak elő.

PÉNZÜGYI VISZONYOK

A beszámolási periódusban egyetlen más vállalkozási ágazat sem sokszorozta meg a tevékenységét oly nagy mértékben, mint a bankok. Az áremelkedések következtében az üzleti ügyek lebonyolítása sokkal nagyobb összegeket követelt, mint korábban. Mind az ipar, mind a kereskedelem gyakran volt kénytelen igénybe venni a bankok közreműködését üzletkötések alkalmával, hogy az ezekhez szükséges tőkét felhajtsák, így a pénzintézetek úgyszólván minden jelentősebb üzletben társérdekeltté váltak. A bankok tevékenységének második jövedelmező forrása volt a devizakereskedelem, amely azért játszott különösen nagy szerepet Magyarországon, mert a korábbi Osztrák–Magyar Monarchia 53 millió lakosa közül 45 millió valutáris szempontból is el van szakítva az országtól. A tőzsdei papírok forgalma is a többszörösére nőtt, és a kibocsátásuk is megnövekedett.

A bankok megnövekedett jelentősége azzal a következménnyel járt, hogy a külföldi tőke érdeklődése elsősorban e vállalkozások felé fordult. A Banca Commerciale vezetése alatt álló olasz tőke részt vett a három nagyobb bank fúziójából létrejött Magyar–Olasz Bank megalapításában; az angol Marconi-csoport a Magyar Bank és Kereskedelmi Részvénytársaság Angol–Magyar Bankká történt átalakításában, a francia Schneider–Creuzot-csoport pedig a Magyar Általános Hitelbank alaptőkeemelésében.

Jóllehet a tőzsdeforgalom normális funkciója megtört a forradalmi időszakban, 1919 őszén korlátozásokkal bár, ismét működésbe hozták. Gyorsan felvirágozott és a beszámolási időszakban mind a kötvények, mind a devizaforgalom tekintetében rekordszámokat ért el. A budapesti tőzsde 1920-ban a Giro- und Kassenverein közvetítésével 39 309 200 darab részvényt kezelt 29 991 265 700 korona értékben. Ezzel szemben 1918-ban 7 199 562 darabot 7 650 895 536 korona, 1913-ban pedig 1 082 350 darabot 610 172 714 korona értékben. Ez esetben nem vették figyelembe a szintén sokszorosára növekedett forgalmat a bankok és ama kötvények forgalmazása között, amelyeket a tőzsdén nem jegyeztek.

Persze a legális forgalom mellett rendkívül kiterjedt spekulációs ügyletről is van tudomásunk, a tőzsdespekuláció a lakosság legszélesebb rétegeit átfogta. Mivel a létfenntartás megdrágult, és lehetetlen volt megfelelő álláslehetőségeket találni széles lakossági rétegek számára, a tőzsdétől egyébként teljesen távol álló körökben is sokan kényszerítve érezték magukat arra, hogy spekuláció révén egészítsék ki jövedelmüket. Ameddig a magyar korona árfolyama néhány kivételtől eltekintve szinte napról napra csökkent, és a devizák és az értékpapírok reálértéke úgyszólván szabályszerűen emelkedett, a nyereségnek nagy volt az esélye. A meggyengült üzletmenet és a korona árfolyamának hirtelen megnövekedése az évnek a fordulóján gyors változást idézett elő, a tőzsdének néhány kritikus napot kellett átélnie. Mindenesetre sikerült elkerülni, hogy jelentősebb mértékben szüneteltesék a kifizetéseket. A tőzsdei forgalom azonban erősen megcsappant,

azonfelül a tőzsdeügyletek megadóztatását lényegesen fokozták, minden egyes vásárlást és eladást számottevő adóval terheltek meg.

Az új részvények kibocsátása 1920 folyamán igen jelentős volt, bár ezt nemcsak bizonyos gazdasági fellendülésre, hanem a korona erős elértéktelenedésére is vissza kell vezetni. Kíváncs volt, hogy a névleges részvénytőke meghatározott viszonyba kerüljön a reális értékkel és forgalommal.

A kibocsátások mozgása az utóbbi években a következőképpen alakult:

Év	Újraalapított:			
	Bp.-en		Bp.-en kívül	
	a társ.-ok száma	részv. tőke millió koronában	a társ.-ok száma	részv. tőke millió koronában
1920	267	1269,7	115	140,09
1919	124	106	72	46
1918	316	480	383	374
1917	180	208	165	100
1916	111	211	72	22
1915	53	36	33	7

A budapesti új alapítások közül 430 millió tőke 4 új intézetre jut.

A pénzügyi célból alapított részvénytársaságoknál a tőkeemelések kitétek:

Év	Bp.-en	Bp.-en kívül
	millió koronában	
1920	1033,90	101,90
1919	8,15	8,80
1918	215,50	139,00
1917	320,15	170,00
1916	101,00	22,00
1915	—	2,90

Az ipari és kereskedelmi részvénytársaságoknál:

Év	Bp.-en	Bp.-en kívül
	millió koronában	
1920	1533	214
1919	38	18
1918	252	99,8
1917	316	91,8
1916	92	62,5
1915	70	9,7

Az alaptőke-emeléseknek ebben a statisztikájában a kibocsátott részvények névleges értékükön szerepelnek. A kibocsátások ársíója nem minden esetben ismert, de még ez a nem teljes összeállítás is Budapestre vonatkoztatva 968 millió ársiót ad a pénzügyi és 1254 milliót az ipari és kereskedelmi társaságok esetében.

Az 1920-as esztendőben likvidáltak vagy csökkentették értékét egy 266,8 millió koronát kitevő tőkének, így az ársi figyelembevételével 6250,4 millió koronára rúgó nettó többlet keletkezett, amelyet új tőkeként részvényekbe fektettek be. Ennek az összegnek a jelentősége még nagyobb, ha meggondoljuk, hogy a számok egészen 1918-ig egy 20 millió Magyarországra vonatkoznak, míg ezt a tőkét egy nem egészen 8 millió lakossal bíró országban teremtették elő, bár a külföld jelentős részvételével.

Ha eltekintünk a bankjegyek lepecsételésekor előállott kisebb nehézségektől, a pénzpiac folyamatos maradt olyan mértékig, hogy kielégíthette a legális szükségletet. A kölcsönök kamatai azonban többé nincsenek alávetve a kereslet és kínálat napi játékának, ugyanis a bankok és a takarékpénztárak közös megállapodás útján egységesen állapítják meg azokat. Az első kereskedelmi váltóra rendszerint 6–7 %-ra lehetett pénz kapni 1920 folyamán, az év végére a kamat 8–9 %-ra nőtt. Mindamellett a hitel feltételei az adósok fizetőképessége szerint különbözőbbek, mint valaha, mivel egyrészt a gyorsan változó viszonyok és a gazdasági válság miatt szigorúbban ítélik meg az adóst, másrészt ez a hitellezőnek is lehetőséget nyújt arra, hogy minden olyan esetben, amikor akárcsak csekély kockázattal kell számolnia, magasabb kamatlábbal, jutalékkal vagy az üzletben való részvétellel pénzét jobban forgassa.

A magyar korona nemzetközi értéke 1920 első felében fokozatosan csökkent. Csupán átmeneti javulást tud felmutatni az Osztrák–Magyar Bank által kibocsátott, Magyarországon fellelhető bankjegyek lepecsételése is magyar bélyegzővel, amelyet úgy hajtottak végre, hogy a betett összeg felét visszatartották és a tulajdonosnak cserébe állami bonokat adtak. A trianoni békeszerződés aláírása visszaadta a bel- és külföld bizalmát konszolidált viszonyok megteremtéséhez, és ez a korona árfolyamának hirtelen javulásához vezetett. Nagy reményekkel néztek továbbá egy jó aratás elébe. A nyár folyamán azonban ezek a remények füstbe mentek, a viszonyok normalizálódását növekvő importtevékenység egészítette ki. Különösen augusztusban süllyedt gyors ütemben a magyar korona értéke, és bár a deviza- és bankjegyforgalomnak már a háború óta fennálló állami szabályozása tovább élezte a helyzetet, úgyhogy átmenetileg még a külföldi állampolgárok aktívái iránt is kereslet mutatkozott, semmilyen javulás nem következett be a korona értékvesztése tekintetében. Decemberben korábban elképzelhetetlenül alacsony árfolyamon jegyezték: 100 koronáért már csak 90 centime-ot adtak.

Hegedűs pénzügyminiszter nagyvonalú és energikusan végrehajtott pénzügyi programja, az exporttevékenység megélénkülése és az importnak a gazdasági válsággal összefüggésben bekövetkezett csökkenése, valamint a politikai viszonyok megnyugvása és egy elfogadható, közepesen jónak ígérkező aratás kilátásai: mindezek a tényezők a korona árfolyamának gyors növekedéséhez vezettek. Zürichben 2,85 svájci frankot adtak 100 koronáért, és a dollár értéke, amelynek paritása békeidőben 5 koronára rúgott, 700-ról 200 koronára esett vissza. A túlságosan gyors és feltehetőleg némely bankok intézkedéseivel is támogatott mozgásnak az utóbbi időben reakciója volt, a korona árfolyama 2–2 3/4 frank közt ingadozik. (100 korona értéke.)

Ez év május 1-től további jelentős előrelépés történt az önálló magyar valuta létrehozásához vezető úton. Az Osztrák–Magyar Bank lepecsételt bankjegyeit fokozatosan beváltják, méghozzá úgy, hogy nem vonnak le semmit a magyar állami bankjegyekből. Ezzel

a lépéssel végrehajtják azt a békeszerződésben előírányzott és a megváltozott politikai feltételek között elengedhetetlenné vált feladatot, hogy leválásszák a magyar valutát a volt közös osztrák–magyar valuta maradványairól. A magyar állami bankjegyet azonban, amely a koronára épül, csupán átmeneti szakasznak tekintik. Hegedűs pénzügyminiszter programja szerint az állami pénz valutáját ismét aranyalapra helyezett bankjeggyel kell felcserélni. Ma persze még nem lehet előre megjósolni, hogy ez mikor és milyen módosításokkal lesz megvalósítható. Mégis sokat elértek már azzal is, hogy az ország közhangulata szerint valószínűbb a magyar valuta megszilárdítása és javulása, mint újbóli tartós gyengülése.

AZ ÁLLAM PÉNZÜGYEI

Magyarország állami pénzügyeinek a fejlődése 1920 folyamán nem mutatott öröndetes képet. Az adóbevételek messze elmaradtak az óriási összegű kiadások mögött, és a külföldi fedezésére további hiteleket kellett felvenni a jegybanknál, ami szükségképpen a bankjegyforgalom növekedéséhez és a pénz értékvesztéséhez vezetett. Annak ellenére, hogy újabb adókat vezettek be és sokat vitatkoztak egy átfogó pénzügyi reform bevezetéséről. A döntő lépést azonban csak a pénzügyi programot kidolgozó Hegedűs pénzügyminiszter tette meg, amikor december közepén átvette hivatalát. Alulírott konzulátus december 28-i jelentésében részletesen tárgyalta ezt a programot. Azóta lépésről-lépésre megvalósították olyképpen, hogy a pénzügyek szanalásának az egyes vagyoni kategóriákra tervezett 15–25%-os megváltással kell megvalósulnia. A bankok pénzköveteléseinek, a külföldi devizáknak és értékpapíroknak, a belföldi részvényeknek és az árualapnak a lajstromozását törvényileg rendelték el, megvalósításuk folyamatban van. Eszerint hosszú évekre megvalósul az állampapírok kamatának mérséklése 3%-ra, és a földbirtok leadásának még ősz előtt meg kell történnie. Úgyszintén erélyesen végrehajtották az elmaradt jövedelmi adó, a háborús nyereségre kivetett adó és az évi vagyonadó – az 1917–1920-as évekre – behajtását. Ezekkel az intézkedésekkel sikerült megállítani a bankóprás működését március közepe táján, hogy az állam kiadásait folyó bevételekkel fedezzék. A pénzügyminiszter a jövőt tekintve is szerfözlött derűlátó, az 1921–1922-es költségvetési évre a háborúban megszokottá vált sommás indemnítás helyett szabályos, részletes költségvetést fog a parlament elé terjeszteni; alulírott konzulátus nem fogja elmulasztani, hogy erről jelentést készítsen. A jó kezdet ellenére sem könnyű helyreállítani a magyarországi államháztartás egyensúlyát. Ha azonban a vagyonmegváltás helyes alkalmazásával lecsökkentik az állam adósságát és tetemesen lejjebb szállítják a kiadásokat, különösen az improduktívakat, és egyidejűleg előrehalad a belső politikai konszolidáció, továbbá létrejön a békés, szabad forgalom a szomszédos országokkal, a magyar lakosság által a legnagyobb erőfeszítéssel viselt, rendkívül súlyos adóterhek meghozzák gyümölcseiket. És akkor Magyarország, amely a háború, a forradalmak és korábbi területének közel 2/3-ának elvesztése következtében gyógyíthatatlannak látszó sebeket kapott, az állami pénzügyek gyógyulásának, valamint a területén még mindig létező gazdag termelési lehetőségek kibontakozásának néz elébe.

Legalázatosabb nagyrabecsülésem kifejezésével
Fleisch

Öexcellenciájának

Oscar Ewerlöf királyi svéd követnek Bécs I.

SZEMLE

CHURCHILL ÚJRA ÉL – DE ÉL-E?

1988-ban jelent meg a neves Churchill-kutató *Martin Gilbert* Churchill életrajzi és dokumentumsorozatának utolsó kötete „Soha ne csüggedj” (Never despair) címmel, 1438 oldalon. Ez a kötet talán azért is a legembe-ribb, mert bár ugyanúgy, mint a megelőző kötetek bemutatja Churchill mindennapi ténykedését, e ténykedés már részben a hanyatlás, az öregedés időszakában történik. Mint Churchill maga meghatározta: „Úgy érzem magam, mint egy repülőgép, amelyik hosszú útja végére ér a szürkületben.”

Martin Gilbert tudományos életének java részét Churchill életének és tevékenységének kutatására tette fel. Az eredmény egy nyolckötetes életrajz (ebből két kötetet írt Randolph Churchill, Winston fia és hat kötetet Martin Gilbert) és 13 kísérő kötet, amelyek az eredeti iratokat és leveleket közlik. E hatalmas terjedelem nem a nagyközönségnek szól, hanem annak az egykötetes műnek az alapját képezte, amelyet előbb kemény kötésben, majd az elmúlt évben fűzve jelentetett meg Martin Gilbert, s amely összegzi Churchill életművét és egyben a történész kutatásait.

A történészársadalom azonban ezzel az egykötetes művel nem békelt meg teljesen. Hiányolták Churchill egyéniségének és tevékenységének értékelését. Mintha csak a tények szóltak volna – a történész hangja nem hallatszott. 1993-ban azután egyre-másra jelentek meg újabb munkák Churchillről, némelyikük több vitát váltott ki, mint Martin Gilbert kötetei.

A Churchillről szóló újabb irodalmat ismertetve emlékeztetnünk kell arra, hogy Churchill maga is igen termékeny közíró volt, a harmincas években anyagi okok is készítették arra, hogy minél többet publikáljon. A többi között igen említésreméltó műveket alkotott az első világháborúról (4 kötet) és a második világháborúról (7 kötet). Igen terjedelmes a róla szóló irodalom, hogy csupán Violet Bonham Carter, R. Rhodes James vagy Churchill orvosának, Lord Morannak terjedelmes kötetekre utaljunk.

Mintha bomba robbant volna, vagy valamiféle hisztéria tört volna ki a szigetországban, úgy kavarta fel a kedélyeket egy újabb munka megjelenése Churchillről. A könyv írója *John Charmley*, a könyv címe: „*The End of Glory*”. Amikor Robert Rhodes James Churchill halála után öt évvel megjelentette „*A Study in Failure*” c. művét, a könyv egyik fő tanulsága az volt, hogy míg Churchill tevékenysége 1939-ig tele volt hiányosságokkal, 1939-et követően élete csupa győzelem volt. Ezzel szemben Charmley – fiatal és képzett történész – azt állítja művében, hogy Churchill sorozatos hibákat követett el éppen politikai élete fénykorában, 1940 és 1945 között, és mindaz, amiért élt és küzdött, romokban hever. Csupán néhány oldalon tér ki a szerző Churchill 1945-öt követő tevékenységére, beleértve utolsó miniszterelnökségét. Charmley-nak ambíciója volt, hogy Churchill magánéletét is bemutassa, de ez nem járt teljes sikerrel. Amivel viszont Charmley könyve ellenvéleményeket, megbotránkozást váltott ki, az röviden ez: Charmley néhány oldalon annak a meggyőződésének ad hangot, hogy Churchill annyira el volt tökélye a Hitler elleni harcra, hogy nem mérlegelte, mennyire érdekében állott volna Angliának békét kötni 1940-ben Németországgal. Ehelyett – a szerző szerint – a teljes függés az USA-tól a brit birodalom összeomlásához vezetett. Churchill elvakultsága belpolitikai balratolódást, szocialista infiltrációt eredményezett. A birodalom elvesztése, hazai szociális politika, 1945-ös választási vereség, ez volt Churchill dicsőséges korszaka, ez volt a haza megmentője a nemzet „Finest Hour”-jának mitikus alakja? Charmley véleményét természetesen erősen meg lehet kérdőjelezni. Hitlerrel nem is lehetett volna valamirevaló békét kötni. Valójában az 1935-ös angol–német-flottaegyezmény, az 1936-os német bevonulás a Rajna-vidékre, a locarnói egyezmény megszegése, a müncheni konferencia és a második világháború kirobbanása volt az oka, hogy Chamberlain annyi habozás után végül is a háború mellett döntött. Ő, a németbarát békéltető meggyőződött, hogy Hitlerben nem lehet megbízni, a Hitlerrel kötött egyezmények egy fabatkát sem érnek. Amit Hitler 1940 júliusában Anglia vonatkozásában akart, az egy újabb Vichy lett volna, Anglia náci csatlós állammá süllyedt volna, hazai Hitler-kiszolgálókkal. Az 1940-es Németország fenyegető szuperhatalom volt Európában, s nem Churchill volt az egyetlen, aki ezt felmérte, de egyetlen Angliában, aki az ellene való harchoz egyesítette a nemzetet. A brit birodalom 1939-től már amúgy is hanyatlóban volt, semmilyen miniszterelnök vagy semmilyen béke ezt sem késleltetni, sem megakadályozni nem tudta volna. Az sem áll, hogy mivel Churchill elmulasztotta a békekötést Hitlerrel, megnyitotta az utat a hazai szocializmus felé és elősegítette a kommunizmus elterjedését Európában. A valóság sokkal összetettebb. A szovjet Vörös Hadsereg megújulása 1941 után azt jelentette, hogy Európa keleti részén ő viselte vállán a felelősséget a háború folyamán, és a belső angliai radikalizálódáshoz éppen nem Churchill vezette népét. Churchill nem lehet felelőssé tenni azért, mert

Amerika későn lépett a háborúba, vagy miután belépett, nagylelkűbb lehetett volna Anglia irányában. Korlátozott szemléletre vall annak a ténynek fel vagy el nem ismerése, hogy Amerikának valóban jelentős szerepe volt abban, hogy Nyugat-Európa aránylag jól megúszta a második világháborút.

Charmley könyvének visszhangja 1993 januárjában Angliában csaknem egy újabb kötetet tett ki. Hogy csupán a *The Times*-beli visszhangot ismertetjük, legelőször Churchill hivatalos életrajzírója, *Martin Gilbert* nyilatkozott. Szerinte Charmley könyvében nincs semmi új, tényei korrektek és ismertek, de a magyarázata a sajátja. Gilbert szerint nem lehet azt állítani, hogy bölcsőbb lett volna Hitlerrel békét kötni, mint háborúba szállni vele. Hiszen Angliában köztudottak voltak a náci rémtettek, ha bármilyen brit kormány békét kötött volna Hitlerrel, megbukott volna, Gilbert szerint bár úgy általánosságban beszéltek a békéről, de nem volt békeajánlat, s ha lett volna, a státus quo alapján lett volna, azaz el kellett volna fogadni a csehszlovákiai és lengyelországi náci uralmat, azt pedig az angol háborús kormányzat nem fogadta volna el. Az megtörténhetett volna, hogy Anglia feladja a harcot, de ebbe a nép nem ment volna bele, vagy nem tűrte volna el. Hogy a világ jobb lenne ma, ha Churchill békét köt, ez egy szerző, Charmley véleménye. Az érdekes az, hogy véleménye bizonyos fórumra talált (*The Times*, 1993. jan. 4.).

Alan Clark korábbi kereskedelmi miniszter és történész igen fontos revizionista műnek értékelte e kötetet, szinte a második világháború óta ez az egyik legfontosabb revizionista szöveg. Clark elismerése nagy vihart váltott ki, az ellenvéleményekre Alan Clark ismételtelen válaszolt, felsorolva a korabeli békéltető személyeket és szerveket, fenntartva véleményét, hogy 1941 tavaszán helyesebb lett volna valamiféle elhatároló egyezményt kötni Hitlerrel. Persze elismeri, hogy Hitler aláírása egy egyezményen értéktelen volt, de manapság is az a helyzet, hogy az aláírók saját nemzeti érdekeiket fejezik ki az aláírás időpontjában. Se nem többet, se nem kevesebbet. Majd idéz Churchill beszédéből Neville Chamberlain temetésén, hogy mennyire változnak az értékek az idő múlásával. (*The Times*, 1993. jan. 2., jan. 16.)

Ben Pimlott történésznek az volt a véleménye, hogy miután Churchill lett a miniszterelnök, néhány héttel ezután a béke mérlegelése a levegőben lógott, de ez lehetetlen lett volna, hiszen éppen azért választották az Alsóházban Churchillt miniszterelnökknek, mert elégedetlenek voltak a háború vezetésével. A kormány, a parlament, a nép mind a háború mellett volt, s ennek ellenkezőjére nemigen lehet adatot találni. A „ha” nem alkalmazható a történetírásra, hogy mondhatja egy történész, hogy valami jobb lett volna, ha nem történt meg.

Andrew Roberts Lord Halifax, a háborús brit kabinet külügyminiszterének életrajzírója szerint Halifax amellett volt, hogy tárgyaljanak Hitlerrel a békéről, s fontos revizionista műnek tartja Charmley könyvét, mégis az a végkövetkeztetése, hogy Charmley-nak nem sikerült felvételeit bizonyítani, állításait alátámasztani. Az akkori katonai és politikai helyzet Angliában nem igazolja őt. (*The Times*, 1993. jan. 4.)

Robert Rhodes James történész szintén hosszasan fejtegette ki véleményét John Charmley könyvéről, amelyet perverznek nevezett. Azon is elmélkedett, hogy miért kerül elő egy személy hirtelen ismét az érdeklődés középpontjába. Áttekintést adva az eddigi Churchill-irodalomról, helyesen emeli ki, hogy voltaképpen ő kezdte el Churchill deheriozálását *A Study in Failure, 1900–1939* című, először 1970-ben megjelent munkájában, s ezt követte Churchill leányának Mary Soamesnak életrajza szüleiéről, s mindkettő úgy mutatta be Churchillt, mint gyarló emberi lényt, aki zseniális, de gyakran elviselhetetlen. B. Boothby azt mondta róla, hogy „Winston egy szar, de szar kellett Hitler legyőzéséhez” (a shit). Volt olyan Churchill életrajzírói, David Irving, aki szinte megmérgezi írásával a Churchill-képet. Robert Rhodes James szerint Churchill maga az ellentmondások tömege volt. Többirányú volt, de egy biztos irányba célzott, remek újságíró, esszéista, történetíró, művész, sportember, szónok, kitűnő társalgó, néha kemény, könyörtelen, önző, néha gyengéd, romantikus érzelmes. Hosszú élete és karaktere magyarázza a személye és működése iránti fáradhatatlan kíváncsiságot. R. R. James 1940-ben hetéves volt, de emlékszik Churchill beszédeire s azok elektromos hatására. Úgyiszentén arra figyelmeztet, hogy az 1940-es katonai helyzet nem volt reménytelen. Clark szerint, ha Hitler az angliai bevonulás mellett döntött volna 1940-ben, sikere lett volna. Nem ez volt a véleménye a német vezérkarnak, s nyilván nem véletlen, hogy nem kísérelte ezt meg Hitler. Lehet, hogy Churchill Hitler-ellenessége intuitív volt, de helyesnek bizonyult. R. R. James szerint Churchill sok vonatkozásban nem volt vonzó egyéniség, de azok, akik nem életek a háború idején (mint Charmley sem, aki 1955-ben született, és így ő az első Churchill-történetíró, aki mentes lehet a II. világháború érzelmi oldalától), nem érthetik azt a hálát, amit az emberek éreztek Churchill iránt, s amely a hideg januári temetés napján megmutakozott a haza megmentője irányában. (*The Times*, 1993. jan. 5. és márc. 11.)

Január elején *Correlli Barnett*, az oxfordi Churchill College levéltárosa, történész azt nyilatkozta, hogy Churchill csak a gyengeség pozíciójából tárgyalhatott volna Hitlerrel, hiába volt a *Battle of Britain* oly sikeres, Németország ekkor uralta Európát Norvégiától a spanyol tengerpartokig. Különben is Anglia 1941-ben már az USA-tól függött, dollár- és aranytartalékai kimerültek, csődbe került az ország. *Enoch Powell* konzervatív politikus megjegyzése, illetve a január 4-én a *The Daily Telegraph*-ban megjelent levele azt a véleményt fejezte ki,

hogy Anglia hanyatlását a sors s nem egyéni akarat intézte (The Times, 1993. jan. 5.) Hosszasan lehetne idézni újságírók, politikusok, egyszerű állampolgárok leveleiből. Az egyik közülük helyesen jegyzi meg, hogy revizionizmusra mindig szükség lesz, de nem mindegy, hogy milyen érvekkel támasztják azt alá (R. Blumenau, The Times, 1993. jan. 5.), egy másik vélemény szerint Churchill tévedett, amikor Mihajlović helyett Tito mellé állt, s jaltai tévedését a fultoni „vasfüggöny” beszédével akarta jóvátenni, de Churchillnek semmiképp sem róható fel, hogy ellenállt Hitlernek (B. Crozier, The Times, 1993. jan. 5.).

Churchill unokája és névrokona, a konzervatív *Winston Churchill* képviselő figyelemzteti volt miniszter-társát, Alan Clarket, hogy a békéltetés apostola, Chamberlain, akit Clark csodált, maga üzent hadat a náci Németországnak. Abszurdnak ítéli a békekötést Hitlerrel, s azt, hogy Hitler meghagyta volna Nagy-Britannia hajóhadát, légierijét, birodalmát. S ha Hitler győz, felállítja ezeréves birodalmát, milyen szerepe maradt volna Nagy-Britanniának? (The Times, 1993. jan. 12.)

Az idős, hírneves *Karl Popper* is elcsodálkozik azon, hogyan lehet Churchillt elmarasztalni, hogy 1940-ben folytatni akarta a háborút? Hitler megszegte volna szerződését Angliával miután legyőzte volna Sztálint, akit angol és amerikai segítség híján legyőzött volna. És azt sem lehet kétségbe vonni, hogy a zsidók elpusztítása után a náciak hozzáálltak volna az afrikaiak, szlávok és hasonló „alsóbbrendű” népek eliminálásához, így „megoldva” véglegesen a föld „faji” problémáit (Final solution). A többi akkori parlamenti vezetőt is elmarasztalják, mint Churchillt? – kérdi végül. Mindazokat, akik megakadályozták ennek a katasztrófának a bekövetkezését? (The Times, 1993. jan. 12.).

Míg Charmley Churchill-műve nagy vitát váltott ki, addig *Paul Addison* „Churchill on the Home Front 1900-1955” c. műve osztatlan dicséretben részesült. Ez a középkorú történész – egyébként Alan Taylor tanítványa – nem mondható túl termékeny írónak, de mindaz, amit ír nemcsak helytálló, hanem élvezetes, intellektuális olvasmány. Nos, Churchill nemcsak a haza megmentője, korának legnagyobb angol polgára volt. Ő volt az az ember is, aki 1910-ben csapatokat küldött a bányászok ellen, aki 1925-ben azt a végzetes határozatot hozta, hogy Anglia térjen vissza az aranyalapra, és akit győzelme teljén, 1945-ben a szavazó polgárok leszavaztak. Hosszú és vitatott karrierje során Churchill belpolitikai tevékenysége is elemzésre szorul. Churchill ellenében bármelyik brit miniszterelnökkel kétszer is megváltoztatta politikai pártállást, 1904-ben toryból liberálissá lett, 20 évvel később visszatért a konzervatív pártba. Volt kereskedelemügyi miniszter, belügy- s pénzügyminiszter, számos belpolitikai törvény szülője. Mindezeket sorra elemzi Addison mesteri műve. Churchill családi tradíciója is érzékennyé tette hazája sorsa iránt, persze paternalista módon. Nem végzett egyetemet, nemigen ismerte a mindennapok küzdelmét, az emberi sorsokat, de érzékeny volt, s gyakran kényes gazdasági helyzetekben kellett döntenie. Politikai életútja több mint 50 évig tartott, s neki is, mint korábban Gladstone-nak, folyamatosan alkalmazkodnia kellett újabb helyzetekhez. 1900-ban választották képviselőnek, nagyjából belügyekkel volt elfoglalva ekkor, s határozottan szabadkereskedelmi elveket vallott. Híve volt bizonyos radikális reformoknak, a társadalombiztosításnak, a progresszív adózásnak, de karakterében voltak tekintélyelvű és egyenetlen vonások. A két háború közötti időszakban egyre jobbráb fordult, szinte antibolsevista, bizonyos fókig Mussolini-hívó volt, az általános sztrájk ellen működött, a népi demokratizmusban nem hitt. Persze már ekkor is megvoltak előnyösebb oldalai, foglalkoztatta a munkanélküliség kérdése. 1940–55 között is igen fontosak voltak számára a belpolitikai kérdések. A második világháborús brit koalíciós kormányba ő hozta be a munkáspárti Bevin munkügyi miniszternek, s fokozatosan, bár lassan elfogadta a jóléti állam Beveridge-i eszméjét. A munkáspárti kormány ténykedését mint erősen viktoriánus liberális hajlamú arisztokrata bírálta, de később megenyhült és utolsó éveiben a belpolitikai konszolidációra törekedett. Addison érdeme, hogy meggyőzően mutatja be, mennyire bensőségesen érdekelte Churchillt a belpolitika, s nem volt az az öncentrikus kalandor, amelynek sokan szerették beállítani. De soha nem volt egy kimondottan megbízható pártpolitikus, a koalíciós kormányzás jobban illett egyéniségéhez, s gyakran változott a véleménye. Volt szakszervezet-ellenes és volt mellette is, ugyanúgy fellépett a szabadkereskedelem ellen és mellett is, a jóléti állam mellett és ellen is. De mindezek mögött valós szándékok álltak, a szegények és az előnytelen helyzetűek érdekében akarta gyakorolni az államhatalmat, feltéve, hogy a rendszer és az egyéni szabadság biztosított. Volt egy elképzelése a brit társadalomról – hogy mennyire ismerte a társadalmi rétegek viselkedését, hajlamait, az egy másik kérdés.

Addison olyan igényességgel dolgozik, hogy eredeti tervét, hogy teljes életrajzot írjon, feladta, de ez a munkája igen értékes, megértő és hozzáértő portréadalék, amelyik hitelességével jócskán hozzájárul Churchill személyiségének és politikájának teljesebb megértéséhez.

Addison könyvéhez hasonlóan a jó nevű történész, *Keith Robbins*: „Churchill” c. esszéje is Churchill megértését szolgálja, eredeti gondolatokkal és megközelítéssel. A szerző megemlíti például, hogy akár egy iskolásfiú, Churchill képtelen volt csendben ülni, a mozgás, a ténykedés volt életeleme. Úgy véli, hogy a sors íróniája Churchill háborús vezető szerepe, mert hiszen védelemügyi miniszter volt, s kifejezetten háborús szereplései nem váltak dicséretére (Dardanellák, Norvégia). Inkább ravasz politikusként figyeltek fel rá, nem

látszott háborús vezetőnek, s nem biztos, hogy békeidőben megválasztották volna miniszterelnöknek. De ez a kérdés történelmietlen, s egyébként sem volt megfélelő ellenjelölt.

A Churchill-lel foglalkozó újabb munkák közül meg kell még említenünk két kiemelkedő történész által szerkesztett tanulmánykötetet, amelyet elég ünnepélyes címmel láttak el: „Churchill életének jelentősebb újbóli összefoglalása békében és háborúban.” (*Churchill. A Major New Reassessment of his Life in Peace and War*. Oxford University Press. Robert Blake and Wm. Roger Louis, editors.)

John Turner, az egyik szerző felveti, miért szükséges Martin Gilbert, H. Pelling és más Churchill-életrajzírók kötetei után újraértékelni Churchillt. Az újraértékelő kötet valójában egy Texasban rendezett Churchill-konferencia anyaga (1991-ből), és a szerkesztők maguk is elismerik, hogy nem emelkedik ki kötetükből egy újabb Churchill, csak talán finomabb, részletesebb vonalakkal megrajzolt. 29 szerzője van ennek a kötetnek, és csaknem valamennyiük elismert történész, s kutatási eredményeik többnyire másutt is, más formában megjelentek. Peter Clarke tanulmánya Churchill gazdasági eszméiről újszerű és jól körvonalazott. Sok tanulmány foglalkozik ebben a kötetben Churchill-lel mint háborús vezetővel, s igen sok részletet tártak fel Churchill óvatosságáról, stratégiai képességének hiányairól és szerencséjéről. A nemrég elhunyt D. J. Wenden kimutatta, hogy Churchill híres rádiószózatait nem Norman Shelley mondta be, mint eddig hitték, hanem maga Churchill. Több tanulmányból azt lehet levonni – nem újszerű megállapítás –, hogy Churchill összes hibájával együtt igen népszerű és tisztelt miniszterelnök volt, a vezető politikusok és a lakosság többsége nem cserélte volna fel más miniszterelnökkel. Roy Jenkins Churchill utolsó korszakával foglalkozik. Azzal magyarázta Churchill ragaszkodását a hatalomhoz, hogy Churchill tudta, annak stimulációja nélkül szellemi hanyatlása meggyorsul. A tehetséges és termékeny David Cannadine a Churchill rokonság számos nem kellemes személyiségjegyeit foglalta össze. E kötet szerkesztőinek egyike a neves konzervatív angol történész, Robert Blake, a másik az amerikai, az A. J. P. Taylort tisztelő Wm. Roger Louis. 1971-ben jelent meg A. J. P. Taylor: „Lloyd George: Twelve Essays” c. kötete, s ehhez hasonló ez a Churchill-kötet.

Vajon miért hanyatlott Churchill értékelése a konzervatívok körében? A konzervatívok jó része nem kedvelte Churchillt, pedig ő konzervatívként nyerte meg a második világháborút. E kötet írói, akár konzervatívok, akár nem, egységesen azon munkálkodnak, hogy Churchill történeti szerepe és egyénisége mind jobban tisztázódjék.

H. Haraszti Éva

PAUL KENNEDY

PREPARING FOR THE TWENTY-FIRST CENTURY

(Felkészülés a 21. századra)

London, 1993.

A szintetizáló készségéről ismert, főleg 19. századdal foglalkozó fiatal brit történész a nyolcvanas évek elején Amerikába, az East Anglia egyetemről az előkelő Yale-re távozott. Ekkor ugyanis kilátástalan volt angliai előmenetele (mint annyi kitűnő kortársáé): a professzori székek foglaltak voltak. Személyes tapasztalatból, Kennedy-vel való beszélgetésből tudom, hogy sokáig visszavágyott az angol vidéki tájakra, pubokhoz, mindahhoz, ami egy angol intellektuál relaxációját jelentette.

Amerikában írt első nagyobb lélegzetű munkájával *The Rise and Fall of the Great Powers* (amely Magyarországon is megjelent) Amerikában fontos személyiséggé, a történészársadalomban pedig közismertté vált. A szerző zsenialitásával csak szorgalma vetekszik. Könyvének érdeme az is, hogy a történelmi olvasmányoktól annyira tartózkodó üzleti köröket is meghódította – legalábbis Amerikában. Újabb könyve, a „*Felkészülés a huszonegyedik századra*” ismét nagy érdeklődést keltett személye és munkássága iránt.

Kennedy a hetvenes és nyolcvanas évek fejlődését áttekintve tudományos következtetéseket kísérel meg levonni a 21. század első évtizedeire. Szélesen értelmezett történelmet akart adni, s úgy vélte, hogy átfogó tudásával rá tud mutatni azokra a tényezőkre, amelyekkel az eljövendő században a politikusoknak, közéleti személyiségeknek, gazdaságtörténészeknek, földrajztudósoknak és másoknak foglalkozniuk kell majd. Nem futurológus ő, a jelen figyelmetző adataival mutat a jövő problémái felé. Ilyenek: égitestünk felmelegedése, a zöld forradalom, a biotechnológia fejlődése a mezőgazdaságban, a lakosság menekülése a harmadik világból,

az automatizált robotgyártás fejlődése, a kommunikációs forradalom és az a politikai-gazdasági ellentmondás, amely egyre inkább erősödik a helyi politikai nacionalizmusok és a globális multinacionális gazdasági és pénzügyi egységek között. Ez nem jövedölés, ez ténylegesen van, s minden történésznek joga a felismert és leírt jelenségekből következtetni a fejlődés vagy visszafejlődés tendenciáira. Ezért érthetetlen az a némely, könyvét ismertető szakmai vélemény, miszerint előrejelzéseket veszélyes adni.

Kennedy végeredményben harminc évet szintetizál. Kifejti, hogy míg az egyének látják a veszélyeket – sőt vállalatok is, intézmények is –, a kis és nagy államok kevés kivétellel nem foglalkoznak az intő jelekkel. Szerinte Japán, Korea és más délkelet-ázsiai államok, valamint Németország, Svájc, a skandináv államok és talán a közös piaci országok érzékenyebbek a problémák irányában, mint a többség. De ezeknél is hátráltató tényezők: a lakosság növekedése, a tartalékok kimerülése, a környezeti ártalmak stb. Kennedy látásmódja történeti: rehabilitálja például Malthust, akit annyiszor lejáratnak. Mint kifejti, Malthusnak teljesen igaza volt abban, hogy az ország lakosságának 25 évenkénti megkétszereződése maga után vonja a versengést a fogyasztás és az erőforrások között.

Kennedy könyve három részre bontódik. Az első írja le a malthusi tanok – szerinte – napjainkig ható érvényességét, feltérképezi a jelenlegi környezeti és technológiai erőket. A második részben ezeknek az erők kihatásait elemzi a világ fontos pontjain, így Kínában, Indiában, a fejlődő országokban, a korábbi Szovjetunió területén, Japánban és az Egyesült Államokban, s rámutat a várható nyertesekre és vesztesekre a piacokért, erőforrásokért és gazdasági növekedésért folytatott küzdelemben. A harmadik rész azt vizsgálja, hogyan tudnák a különböző közösségek legjobban előkészíteni magukat a történésekre. Ez a felépítés egy orvosi diagnózisra emlékeztet, amely a megoldásra is keres receptet. Kennedy látásmódjában a globalitás a megragadó: hiszen egy világban élünk, minden, ami itt történik – nukleáris robbanás, erdőirtás, az ózon szennyezése – mindenkire kihat.

Kennedy könyvét egyaránt lehet borúlátónak és derűlátónak értékelni. A helyzet felmérésnek eredménye: borúlátás. A kivezető út lehetősége: van remény. De vajon nem érvényes-e ma is, amit Th. Carlyle több mint egy évszázada fogalmazott meg: „Egy ember sem lát messzire és a legtöbb az orránál sem lát tovább.”

H. Haraszi Éva

A BRIT KOMMUNISTA PÁRT ÉS 1956

1990 júniusában ismert egyetemi előadók, professzorok (többek között Eric Hobsbaum) részvételével Londonban kerekasztal-konferenciát rendeztek a fenti címmel, amelynek bevezető előadásait 1993 tavaszán jelentették meg az *Our History* c. folyóiratban. (The Communist Party and 1956. Our History. Published by the Socialist History Society. London, 1993, 1–48.)

A konferencia nyitóelőadását *Kate Hudson*, a londoni egyetem tanára tartotta „1956 és a kommunista párt” címmel. Hudson emlékeztetett arra, hogy a brit kommunistáknak már 1939-ben is át kellett élniük egy súlyos válságot (illetve korábban a koncepciók perek kapcsán is), ám a szovjet-német egyezmény megrázkódtatását később elfedte a II. világháború. Az 1956-os kettős megrázkódtatás – előbb a Hruscsov-beszéd, majd a magyarországi események – viszont tartós válsághoz vezetett. Hudson részletesebben foglalkozott azzal, hogy a nyugati kommunista vezetők közül kevesen (így Togliatti és Thorez) ismerhették meg korábban a referátum teljes szövegét, majd rávilágított arra, hogy a brit párt élén állók, így Pollitt és Dutt nemcsak nem értették meg a sztálini korszak bénító terhét, hanem ellentétes nyilatkozatokat adtak, tanulmányokat írtak, és végül a brit párttagság csak 1956 júniusában a liberális Observerből ismerhette meg a Hruscsov-beszéd teljes szövegét (az amerikai titkosszolgálat forrásából). Hudson hosszan ismertette a különféle korabeli állásfoglalásokat, majd aláhúzta, hogy 1956 igazi tragédiája éppen az, hogy a szocialista demokrácia megvalósítására kínáló lehetőségek meghiúsultak.

A konferencia másik előadását *Monty Johnstone* tartotta. Az előadóról tudni kell, hogy oxfordi egyetemistaként lett kommunista, egyike azon brit kommunistáknak, akik akcentus nélkül beszélnek németül, franciául, de tudnak oroszul is. Johnstone történészként nem maradt az egyetemen, hanem az ifjúkommunista mozgalom tagjaként, egyik hangadójaként, renitens vezetőjeként állandóan lapokat szerkesztett és különféle orgánumoknak, többek között több mint egy évtizeden át az ismert *Marxism Today*-nek volt a szerkesztőbizottsági tagja, külpolitikai, nemzetközi munkásmozgalmi szerkesztője.

Előadásának címe: „1956 és 1989 – Az örökség.” Nyitó gondolatként hangsúlyozta, hogy annak idején őket, a brit ifjúkommunistákat is mélyen megrázták Hruscsov leleplezései, de mindjárt hozzátette, hogy a Sztálin-

kérdést és főként ennek történeti összefüggéseit, mélységét nem tárgyalhatták meg. Amikor ő azt javasolta, hogy az ifjúkommunisták akkori hetilapjában indítsanak vitát Sztálinról, akkor az ifjúkommunisták országos titkára azzal intette le, hogy a Sztálin-kérdés csakhamar ásatag téma lesz. A Sztálin-problematika a jóslat ellenére 35 évvel később is elven kérdés. A vita lényege, az előadó szerint, egykor és azóta is a szocialista demokrácia körül forgott.

Az ismertebb elvi összefüggések kifejtése után Monty Johnstone a konkrét brit kisugárzást elemezte, illetve adalékokat közölt a fogadtatás, hatás ellentmondásos folyamatához. A Brit Kommunista Pártnak 1956 februárjában még közel 33 ezer tagja volt, 1958 februárjában azonban már csak 24 ezer. Egyesek közülük Hruscsov leleplezéseinek hatására mindenképpen távoztak volna, de Johnstone úgy véli, sokan a pártban maradtak volna, ha a pártvezetés kritikusabb magatartást tanúsít. A vezetés azonban egészen 1968-ig elutasította, hogy valóban kritikus cikkeket jelentessen meg a szocialista országokról a pártsajtóban. Ahogy az előadó megjegyezte: „nekem egész dossziém van e témában azokból a levelekből, amelyeket a különféle pártvezetőkkel folytattam, beleértve a párt főtitkárát is”. Ez a levelezés persze érintette azt is, hogy elutasították az ő cikkeinek közlését is, jóllehet 1957-ben az NBKP 25. kongresszusa után különbizottságot is felállítottak a párton belüli szabad viták szavatolására.

Az 1956. október–novemberi magyarországi események, majd a szovjet intervenció az ellentmondásokat még tovább élezte. Johnstone különbséget tett az október 24-i és november 4-i intervenció között; hangsúlyozta, hogy míg maga a brit párt „elfogadta” az intervenciókat – az Ifjúkommunisták Ligájának vezetősége viszont az első intervenciót élesen elmarasztalta.

A magyarországi események után méginkább elmélyült a vita a sztálinizmus jelensége körül, egyesek szimplán személyi kultuszra szűkítették le azt, ezzel szemben állandó volt a törekvés a komolyabb elemzésre. Ilyen helyzetben jelent meg 1957-től a Marxism Today mint a párt elméleti és vitaorgánuma, ám amikor Johnstone egy valóban kritikai írást kívánt megjelentetni a Szovjetunióról, amelyben azt hangsúlyozta, hogy a vezetés mennyire változatlanul egy szűk bürokratikus elit kezében koncentrálódik, a cikkét ismét elutasították.

1957-ben a Brit Kommunista Párt megjelentette a híres „British Road to Socialism” brosrát, amely akkoriban nagy feltűnést keltett, hiszen ebben meghirdették, hogy Nagy-Britanniában pluralista rendszer mellett kívánják a szocialista átalakulást megvalósítani, sőt azt is hangsúlyozták, hogy a nyíltan szocialistaellenes pártok tevékenységét sem kívánják korlátozni. Johnstone azonban megállapította, hogy sokak számára a „British Road” nem tűnt hitelesnek, mert a párt még mindig képtelennek bizonyult keményebb kritikára a szovjet rendszerrel szemben. Ennek oka, hogy még mindig sokan elhitték, elfogadták azt a koncepciót, amit ekkor hirdetett meg Hruscsov a fejlett nyugati országok közeli utoléréséről.

A hatvanas években a brit párt életére súlyos teherként nehezedett R. Palme Dutt személye, aki a Komintern régi iskolájából került ki és a párt ideológusaként, nemzetközi titkáráként rendkívül kombattánsan képviselte a régi, elavult, hibás nézeteket. Jelentősebb fordulat 1964-ben történt, amikor a NBKP új főtitkára, John Gollan határozottan tiltakozott Hruscsov eltávolításának módja, illetve több ízben az ellenzékiek elnémitása, pszichiátriai „kezelése” ellen. Ez 1964–1966 között új hangot jelentett.

Az 1968. évi prágai tavasz az ellentéteket tovább eszkalálta: Jack Woddis, a párt új nemzetközi titkára olyan jelentést dolgozott ki, amelyben Dubček irányvonalát nyíltan üdvözölte, míg Dutt a Labour Monthly-ban elmarasztalta. A Dutt-féle irányzatnak volt elég ereje, hogy azt a nyíltan fellépő függetlenedő és kritikus csoportot, amely a The Reasoner orgánus körül tömörült, s olyan kitűnő történészek voltak a hangadói, mint John Saville és E. P. Thompson, elnémita. Ezt követően csaknem másfél évig tartott az NBKP-ban a belső harc a gyűléseken és orgánumokon a cseh ügyben. Végül is ezt a vitát az NBKP 1969. novemberi kongresszusa úgy zárta le, hogy a pártvezetés elismít, megint csak alig kritikus állásfoglalását a küldöttek 2,5:1 arányban fogadták el.

Az újabb, már lényegi fordulatra csak az 1970-es évek közepén került sor, amikor 1976-ban megjelent John Gollan, a párt főtitkárának írása, amely 20 év múltán már kritikusan tekintett vissza az SZKP 20. kongresszusára, mind az egykori, mind az 1960/70-es évek szovjet valóságára.

IL 1. MAGGIO TRA PASSATO E FUTURO

A cura di Andrea Panaccione. Fondazione Giacomo Brodolini

PIERO LACAITA EDITORE

(Május 1. múltja és jövője)

Bari–Roma, 1992. 605.

A több mint 600 oldalas kötet annak a nemzetközi konferenciának a referátumait tartalmazza, amelyek 1990-ben, a május elsejék születésének 100. évfordulójára rendezett milánói nemzetközi kongresszuson hangzottak el. A kötet kiadásának legfőbb gazdája a szocialista szellemiségű Brodolini Intézet, ám a konferencia megszervezésében számos egyetem is részt vett.

A kötet szerkesztői a különféle referátumokat a következő szerkezeti bontásban publikálták. Az első nagy fejezet közös címének azt adták: Május elseje a nemzeti kultúrákban és az internacionalizmus elemei. E legnagyobb terjedelmű részben (amely a kötetnek egymaga több mint a felét teszi ki) az első a Sorbonne éppen nyugdíjba vonult tanszékvezető professzorának, Madeleine Reberieux-nak az áttekintése. A szerző kutatásainak megfelelően a francia tradíciókról szólt. Az olyannyira problematikus korai német május elsejékről és a német szociáldemokrata pártban fellépő, a május elsejéhez kapcsolódó vitákról három előadás is készült: a francia Beatrix Bouvier-é (Rajna–Westfalia tartományra szűkítve), Peter Friedmanné (ugyaneből a régióból, a történeti folyamatokat egészen 1933-ig nyomon kísérve) és Dieter Frickéé, a jénai egyetem professzoráé.

Ugyanebben a részben találunk „periferikus” országok korai történetéről szóló beszámolókat: ezek között említhetjük Szlovéniát avagy Portugáliát, ahol a május 1. mozgalom ekkoriban kisebb szerepet játszott az illető országok életében. Nem mondható el ez Belgiumról, ahol a május elsejék már ekkor az ország politikai életének jelentős eseményei voltak, s nemzetközi érdeklődést is kiváltottak. Belgiumról ugyanúgy külön előadás hangzott el, mint az osztrák 1890–1918 közötti május elsejékről. (Ezt a referátumot Berthold Unfried készítette.) Noha a korai orosz május elsejék még nem voltak jelentősek, 1891-től már megünnepelték azokat. Ezúttal két kutató: Timur Timofejev akadémikus, egy nagy létszámú akadémiai intézet vezetője és – történetesen az egész rendezvény legfőbb gondnoka – Andrea Panaccione tartott előadást az orosz május elsejékről.

Nem maradhatott ki Olaszország, ahol a május elseje kutatásnak kiváló eredményei és hagyományai alakultak ki az elmúlt évtizedben. Így ebben a részben két olasz egyetemi tanár is megemlékezett az olasz tapasztalatokról. A milánói Felicia Giagnotti az 1914–1918 közötti május elsejék tradícióit taglalta, s ennek során kihegyeztetten a pacifizmus, az internacionalizmus és a nemzeti érzés jelentkezését, keveredését, illetve sűrűlődsét elemezte. A római Luigi Cortesi pedig hosszabb távon vizsgálta május 1. és az internacionalizmus összefüggéseit.

Kissé partszegélyre szorult a két, egykor „indító” ország: Nagy-Britannia (innen egy angol oktató írását tartalmazza a kötet) és az Egyesült Államok, melynek történeti múltját két francia amerikanista, Michel Cordillot és Hubert Perrier mutatta be.

A kötet egyik nagy fejezete tartalmazza azokat az előadásokat, amelyekre a résztvevők az olasz szervezőktől kifejezett felkérést kaptak, ez az II. Internacionálé ikonográfiájának feldolgozása. Az egyes országok történeti vetületében adott áttekintést spanyol vonatkozásban Antonio Elorza, a holland ikonográfusról Jan Gielkens, az olaszról Giovanna Ginex, a magyarról Jemnitz János. A varsói Felix Tych nemcsak lengyel áttekintést nyújtott, hanem egyidejűleg bizonyos nemzetközi trendeket is megkísérelt felvázolni. A kötet ebben a fejezetben közölte a párizsi kutató, Miguel Rodriguez mindenképpen rendhagyó és érdekes áttekintését arról, hogy Franciaországban milyen volt a virágok harca, mikor, hogyan és kiknél tűntek fel a piros, kiknél a fehér virágok.

Ugyancsak rendhagyó volt az az előadás, amit a genfi egyetem professzora, Marc Vuilleumier tartott arról, hogy a svájci május elsejékben milyen szerepet játszottak a bevándorlók, nemcsak a munkások, hanem a svájci egyetemen tanuló nagy létszámú külföldi diákság, amelynek igen nagy százaléka Kelet-Közép-Európából érkezett.

Végül külön fejezetet alkotnak azok az előadások, amelyek részint szociológiai aspektusban vizsgálják a május elsejéken részt vevők összetételét és mozgását, részint a felhalmozódott tapasztalatok nyomán a jövőre nézve kísérlik meg, hogy valamiféle előre pillantást, következtetéseket nyújtsanak. E fejezet anyagát számos olasz professzor gazdagította, ebben a fejezetben jelent meg a brüsszeli Európa Szakszervezeti Kutatóintézet igazgatójának, a német Günter Köpkének is az írása, valamint a nálunk is ismert francia történész–szociológus, Alan Touraine előadása.

Tematikailag, földrajzilag, színvonalban is sokféle és sok gondolatot, adalékot tartalmazó kötetet vehet kézhez az érdeklődő.

Jemnitz János

GMINA WIEJSKA I JEJ SAMORZAD

SZERK.: HELENA BRODOWSKA

(Faluközösség és önkormányzata)

Warszawa, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1989. 693.

A faluközösség lengyelül gmina vagy pedig gromada, és ez gyakorlatilag azonos az orosz mir vagy obscsina kifejezésekkel, a lengyel nyelvtérületen vannak egyedi kifejezései is. A magyar nyelvtérületen a jelenség (lásd Imreh István munkásságát) a székelyek faluközössége esetében figyelhető meg. A lengyel gromada vagy gmina nem csak a múltban létezett, továbbélése még manapság is megfigyelhető. Az aktualitáson túl a probléma történeti folyamatként való kutatása rendkívül összetett és bonyolult. Ugyanis nem csak egy falusi önkormányzati és bíraskodási rendszerről van szó, hanem a kérdésnek megvan a maga filozófiai vetülete is. A faluközösség ugyanis filozófiai áramlatok és politikai mozgalmak jelszavává vált. Vannak akik azt gondolják, hogy a gmina ősi szláv önkormányzati intézmény, ezen alapszik a faluközösségi hatalmi rend. Erről írt a 19. században az emigráns lengyel történész, Lelewel, aki javasolta a faluközösségi hatalmi rend, a gminowladstwo újjáélesztését is.

Franciszek Bronowski idevágó tanulmányában a gminowladstwo elvén túl még azt a romantikus érvet is hangoztatta, hogy ez egy ősi szláv és lengyel intézmény, amihez az eljövendő társadalmi rendnek vissza kell térni. Végeredményben a német felvilágosodás hatásaként a gmina és gromada, valamint az azon alapuló faluközösségi hatalom: a gminowladstwo a régi romlatlan természeti viszonyok idillisztikus maradványaként vonult be a tudományos irodalomba. Ez elsősorban Herdernek, a német felvilágosodás képviselőjének köszönhető. A gmina és gromada, majd pedig a gminowladstwon alapuló faluközösségi hatalmi rendszer olyan régi népi intézmény a tudományos közgondolkodásban, amelynek megvan a maga helye a korabeli baloldali mozgalmak fogalmi rendszerében.

Alina Barszczewska-Krupa dolgozatában arra hivatkozik, hogy Lelewelnek kívül olyan mozgalmak és tömörülések is hangoztatták a faluközösségi hatalom evidenciáját, mint a Towarzystwo Demokratyczne (Demokratikus Társaság), vagy pedig a Gromady Ludu Polskiego (A Lengyel Népi Közösségek Tömörülései). A későbbiekben, *Jan Molenda* tanulmánya tanúsága alapján, 1918-ban a gmina és a gromada bevonul a szociáldemokrácia gondolatvilágába – elsősorban Edward Abramowski elképzelései alapján és a szociáldemokrata ideológia hatásaként.

A tanulmánykötet egyes tanulmányai szerint a faluközösségek bizonyos 19. századi szerepköröi még a II. világháború után megfigyelhetők, és az 50-es, 60-as években is jelentkeztek a lengyel falusi tanácsi közigazgatási gyakorlatban.

A faluközösség élén álló wójt feladata az állami adók behajtása, a helyi, lokális bíraskodás, illetve közösségi hembárok építésével élelmiszertartalékok képzése az éhséges időkre. Neki kellett a szegényekről és az esetekről gondoskodni, köteles volt továbbá az árvákat és özvegyeket istápolni, a hadseregnek kvártélyt biztosítani. Mindemellett a faluközösség számára megkövetelhető volt a kommunális intézmények fenntartása céljából a szarwark nevű közösségi munka.

A kötet szerzői gmina jelenségeit elsősorban a centrális lengyel területeken, a Lengyel Királyság területén vizsgálják. *Zbigniew Stankiewicz* tanulmányában a faluközösségi bíróság önkormányzati funkcióit elemzi. A faluközösség élén egy a wójtok, ülnökök (lawnik) és soltészok révén irányított falusi önkormányzati bíróság állt. Stankiewicz más szerzőkkel egybevékonyan úgy látja, hogy a majorsági birtok ura is tagja lehetett a falusi önkormányzati szervnek. Az így irányított és fenntartott faluközösség a kommunális intézmények: a közösségi utak, hidak és hembárok fenntartására volt kötelezve, behajtotta az állami adókat, illetve gyámkodott a szegények, az elesettek, az özvegyek és a koldusok felett. A faluközösségi kormányzatnak külön sajátos szervezeti formái is lehettek, és pl. az írkokokon túl még pénztárost is alkalmaztak vagy alkalmazhattak.

Tadeusz Mencil dolgozatában elsősorban azt mutatja ki, hogy a lengyel központi területeken, a Lengyel Királyságban a francia eredetű önkormányzati rendszer és azok szervei miként alakultak ki 1807-től, a napóleoni háborúk korszakától kezdve. Az a rendszer, amikor a parasztok és a földesúr, illetve birtokának szolgáltató népei egyaránt tagjai a faluközösségnek, az nem ősi szláv gyakorlat, hanem a napóleoni közigazgatás maradványa. Ezen fajtájú önkormányzatok esetében a wójtnek, az önkormányzati szerv vezetőjének feladata az állami adók behajtása, a bírósági önkormányzat vezetése és a bíraskodás, a faluközösség kommunális intézmé-

nyeinek fenntartása, illetve ezeken kívül karitatív szerepköröket is el kellett látnia. A gminában a robotoltató majorsági gazdasággal rendelkező földbirtokos is tagja lehetett a faluközösségi önkormányzati szervnek. Sőt mi több, figyelme az adók behajtásán túl arra is kiterjedt, hogy a robotra kötelezett jobbágyok mennyire tettek eleget a robotolás követelményeinek.

Jerzy Kuklinski a gmina vagy gromada önkormányzati szerepével foglalkozik dolgozatában. Szerinte az önkormányzati bírósági szervet az ülnökök (lawnikok) és soltészek gyűlekezete élén álló wójtok alakították ki. A Lengyel Királyság területén az 1868-ban hozott tagsági előírások értelmében mindazon személyek, akik 3 morgánál vagy holdnál nagyobb birtokkal rendelkeztek, mind tagjai lehettek a faluközösségnek. Azon igyekezett tehát mindenki, hogy legalább ekkora nagyságú birtokhoz hozzájuthasson annak érdekében, hogy a gromada tagja lehessen. Ellenkező esetben ugyanis kizárhatták őket ebből. Elméletileg az asszonyok és nők nem lehettek a faluközösség tagjai, azonban a későbbiekben elrendelték: abban az esetben, ha az asszony 3 morga (hold) nagyságú földparcellával rendelkezik, tagja lehet a faluközösségnek.

A későbbi korszakoknak szentelt tanulmányok kiemelik, hogy a régi, hagyományos önkormányzati szervek és közösségi intézmények tovább működtek. A szerzők azonban a faluközösségi rendszer bizonyos ideológiai elemeit veszik inkább figyelembe. Elsősorban a népinek nevezhető intézményt kívánják bemutatni. Ezen túlmenően a gmina gyakorlati szerepét is vizsgálják. A gminának ugyanis alapvető szerepe volt a faluközösségi hitelkasszák kialakításában, a gazdálkodás körülményei javításában. Az önkormányzati szerv valamelyest javított a gazdálkodás körülményein, akadályozta a földek és birtokok aprózódását, elősegítette a tagosítást és az elaprózódott birtokrendszer felszámolását. A tanulmánykötet második felének tanulmányai sűrűn említik a faluközösségeket, azok önkormányzati szerveit és intézményeit, hiszen ezek a későbbiekben sem tűntek el nyomtalanul.

Tagányi Zoltán

E számunk szerzői:

H. Haraszti Éva, a történettudomány doktora, London

Jemnitz János, a történettudomány doktora, tudományos tanácsadó,

MTA Történettudományi Intézet

K. Lengyel Zsolt, tudományos munkatárs, Ungarisches Institut, München

Mészáros Sándor, egyetemi tanár, Újvidéki Bölcsészeti Kar Történelmi Intézet

Pál Tibor, egyetemi tanár, Újvidéki Bölcsészeti Kar Történelmi Intézet

Szarka László, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézet

Tagányi Zoltán, a szociológiai tudomány kandidátusa, tudományos munkatárs,

MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja

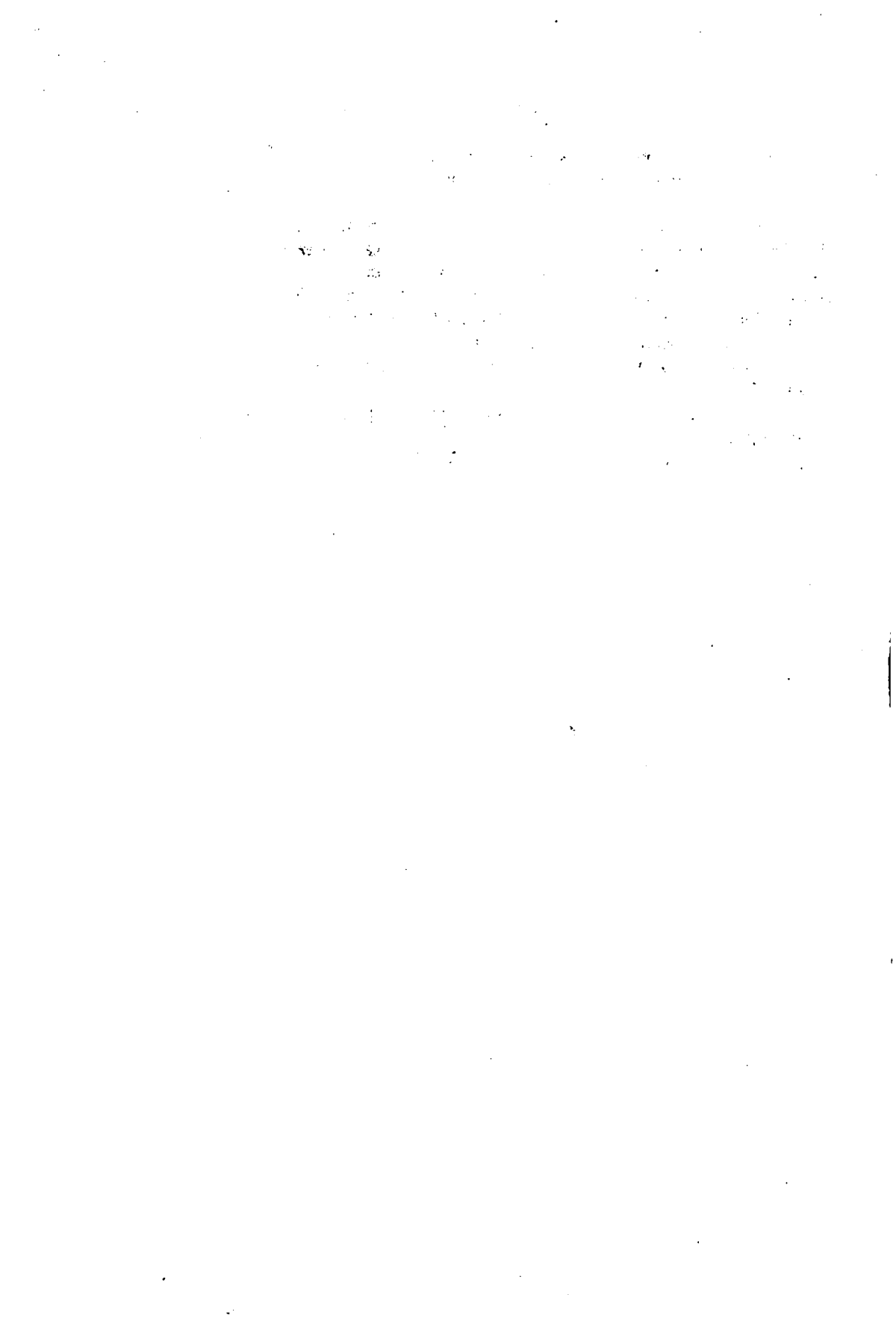
Vadász Sándor, a történettudomány doktora, egyetemi tanár, Eötvös Loránd

Tudományegyetem

Várdy Béla, egyetemi tanár, Department of History Dunquesne University,

Pittsburgh

Zsiga Tibor, a történettudomány kandidátusa, Szombathely

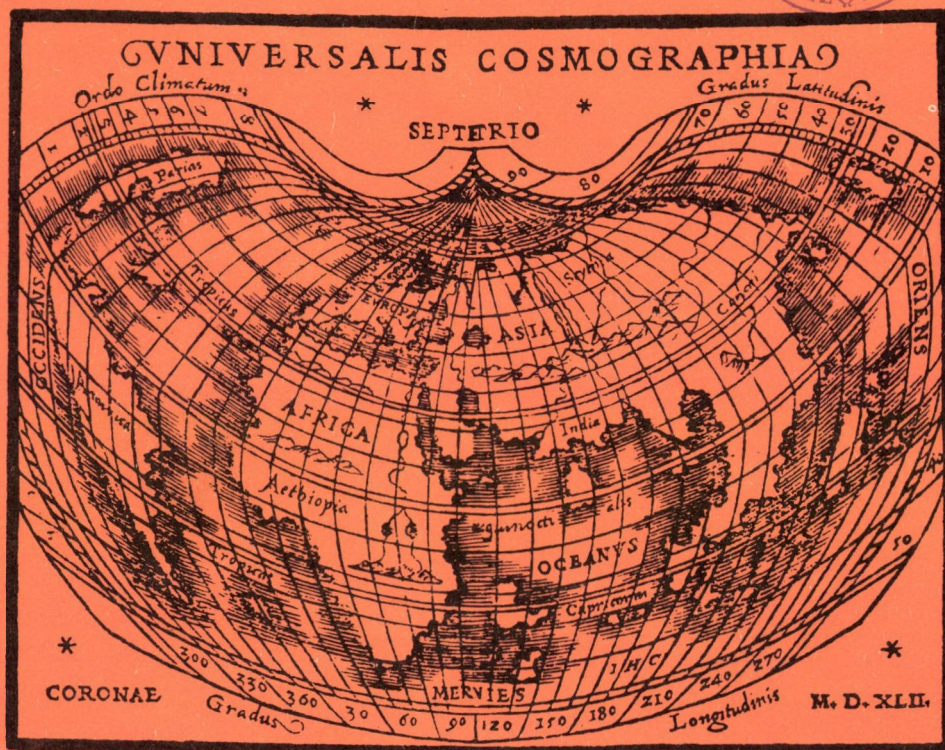

100,- Ft

57779

VILÁGTÖRTÉNET

1993. ős – tél

Woteles

VILÁGTÖRTÉNET

Új folyam

1993. ősz-tél

Egyetemes történeti folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
Főszerkesztő: Incze Miklós
A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOMJEGYZÉK

Habsburgok és Magyarország

*Előadások a Magyar Történészek Világszövetsége konferenciáján
1992. augusztus 17–18.*

Zombori István: Hatalom és családi viszály: V. Károly és I. Ferdinánd kapcsolata	3
Magyari András: A Habsburg gazdaságpolitika főbb irányvonalai Erdélyben a 17. század végén	15
Varga J. János: Habsburg berendezkedési tervek Magyarországon, 1688–1723.	20
Gergely András: Felvilágosodás és polgárosodás Magyarországon és Erdélyben ..	25
Spira György: Az udvar és a forradalmas március	31
Niederhauser Emil: Ferenc József és Erzsébet	35
Czövek István: Az 1867-es szláv kongresszus és a Habsburg Birodalom nemzetiségei	38
Adriányi Gábor: Az 1855-ös osztrák konkordátum magyar vonatkozásai	45
Egyed Ákos: Polgárosodás, etnikum és az udvar	52
Fogarassy László: A Monarchia felbomlása: az utódállamok háborúja egymás ellen	60
Láng Imre: A nyugati államok társadalompolitikai kísérletei, 1945–1970	66

SZEMLE

Moses Gaster Chrestomatiája (Ism.: Miskolczy Ambrus)	93
Sic Itur Ad Astra, 1992. 1–3. szám (Ism.: Soós István)	97

A címlapon Honterus világtérképe Amerika ábrázolásával.
(J. Honterus, Rudimenta Cosmographiae. Brassó, 1542. – OSzK. RMK. II. 28.)

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap Előfizetési és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon,
valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 200,- Ft, példányonkénti eladási ára: 100,- Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó: MTA Kutatás- és Szerveztelemző Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

9321038 AKAPRINT Nyomdaipari Kft. Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

HATALOM ÉS CSALÁDI VISZÁLY: V. KÁROLY ÉS I. FERDINÁND KAPCSOLATA

A történészek számára közhelyként ismert tény, hogyan összpontosult a fiatal Habsburg Károly kezében 1516–1519 között egy addig elképzelhetetlen méretű birodalom és az ezzel együtt járó hatalom.* Az azonban már csak a téma igen tájékozott kutatói előtt ismert, hogy mindez magán a Habsburg-családon belül is komoly vitákat hozott, és különösen a fiatalabb testvér, Ferdinánd részéről milyen nagy ellenállásba ütközött. Mindez a személyes-családi viszálykodás elválaszthatatlan az európai harcoktól, a francia-Habsburg hegemoniatörekvésektől, illetve a török ellen folytatott küzdelemtől. Ezek pedig meghatározó módon érintették Magyarország sorsát is. E tanulmányban megpróbáljuk a két testvér kapcsolatát áttekinteni, különös tekintettel annak az európai és a magyar politikára gyakorolt hatására és következményeire.

Károly Németalföldön, Gentben született 1500-ban, gyermekkorát is itt töltötte, a fényűző burgund hercegi udvar Európa-szerte csodált lovagi világában. A fiatal főherceget egy előkelő nemes, Chièvres, Utrechti Adorján (a későbbi VI. Adorján pápa) és nagynénje, Margit főhercegnő nevelte. Kiváló volt a testi ügyességet követelő ismeretekben (vadászat, vívás, lovaglás), érdeklődő, de mérsékelten képzett a tudományokban. Alapjában véve csöndes, zárkózott, keveset beszélő fiatalember, aki sajátos módon nem törődött a nyelvek ismeretével. Élete végéig franciául beszélt leginkább, bár később jól megtanult spanyolul is (de csak az 1520-as évek második felére). Leveleit, utasításait is rendszerint franciául adta. Németül igen rosszul tudott, latinul inkább csak értett, de nem beszélt. 1517 előtt soha nem járt Spanyolországban. 1506-ig azért nem jutott el, mert apja nem engedte, pedig Izabella és Ferdinánd szerette volna őt látni. Apja halála után pedig a flamand nemesek nem engedték, óvni akarván őt mindattól, ami a burgundi udvar hatásától eltér. Sőt, az Aragóniai Ferdinánddal szemben álló spanyol nemesek, akik Németalföldre menekültek, kifejezetten spanyolelleses hatást gyakoroltak Károlyra. Kora ifjúságától fejedelemnek nevelték, és nagyon hamar eltöltötte saját karizmatikus küldetésstudata, amelyet a burgundi hercegi udvar légköre csak tovább fokozott. 1515-ben nagykorúsíttatta őt Miksa császár, és Károlyé lett a burgundi hercegség, egyben ő lett az Aranygyapjas-rend nagymestere. Jog szerint őt illette a spanyol trón is.

Őccse, Ferdinánd 1503-ban született Alcalá de Henaresben. Apja halála után, Johanna betegsége miatt, 1507-től Aragóniai Ferdinánd nevelte, és uralkodása utolsó éveiben egyre inkább bevonta őt a kormányzásba is. A Királyi Tanácsban Ferdinánd a nagyapa mellett ült, részt vett a legfőbb politikai döntésekben is. Az ő anyanyelve így érthetően a spanyol volt, franciául alig tudott, németül semmit, csak jóval később tanulta meg e nyelvet. Ügyes volt a fegyverforgatásban és éles eszű, gyorsan reagáló a szellemi élet terén is. Közlélekeny, vidám, népszerű fejedelmi ifjú lett hamarosan, a spanyol rendek gyorsan megkedvelték. Ez indította Ferdinánd királyt arra, hogy a kisebbik unokát, Ferdinándot próbálja örökössé tenni Spanyolországban, Károly pedig maradjon Németalföldön és legyen ő császári nagyapja utóda.

* E tanulmány része egy nagyobb műnek, amely V. Károly és Magyarország kapcsolatát vizsgálja.

Károly azonban hallani sem akart ilyen megosztásról. Elsőszülött jogán ragaszkodott az őt megillető teljes örökséghez. Ez az eset szolgáltatta az első konfliktust a két testvér között. Kettőjük kapcsolatának vizsgálata rendkívül fontos és meghatározó cselekedetek szempontjából. Magyarország sorsát illetően pedig kiváltképpen jelentős, mert Ferdinánd cselekvőképességét mindenkor a bátyja politikájában neki juttatott szerep határozta meg. A magyar történetírásban fellelhető számtalan vád a császár és Ferdinánd ellen zömmel abból ered, hogy V. Károly politikáját nem vizsgálták részletesen, és így nem ismerhették Ferdinánd függőségét bátyjától. Mindezek föltárása, a két testvér helyzetének egybevetése, egymáshoz való viszonyuk elemzése az 1516-os esztendőől kezdve elengedhetetlen a magyar helyzet 1521–52 közti megítélése szempontjából. Ezért igyekszünk ezt az eddig nem kellőképpen értékelt tényezőt figyelemmel kísérni, és a változásokra mindenkor rámutatni.

Mivel Károly és a körülötte lévő – Aragóniai Ferdinánd elől Németalföldre menekült – spanyol nemesek mindent elkövettek a spanyol örökség biztosításáért, figyelmük kiterjedt arra is, hogy az idős uralkodó 1515-ben hosszabb időn át betegeskedett. Ezért Károly odaküldte egykori nevelőjét, Utrechti Adorjánt (1515. október), hogy a helyzetre felügyeljen és számára a hatalomátvételt megkönnyítse. Már ekkor számon tartották a fiatal Ferdinánd udvari környezetét, tanácsadóit.¹ Ugyanakkor Károly igyekezett öccsével szemben a látszatot megőrizni a külvilág előtt. Kénytelen volt ezt tenni, mert Ferdinánd hivatalosan infáns volt, azaz a spanyol trón örököse, igaz a bátyja mögött, másodikként. De 1515 elejétől kezdve, amikor Károly nagykorúvá lett, nem hagyott kétséget afelől, hogy apjuk halála után ő kíván a család fő tisztében eljárni. 1515. július 30-án levélben értesítette öccsét, hogy követet küld a spanyol udvarba, akinek a feladata, hogy Aragóniai Ferdinánd mellett legyen és Károlyt értesítse az ottani hírekről. Kérte öccsét, hogy a követét támogassa és annak közvetítésével tudasson vele híreket a spanyol állapotról. Ezt a küldöttest² követte Utrechti Adorján 1515 októberében. A számítások bevaltak, Aragóniai Ferdinánd király 1516. január 23-án meghalt. Mivel végül nem tett konkrét lépést Ferdinánd unokája érdekében, Károly lett az örökös. A végrendeletben meghagyta ugyan Ferdinándnak az infánsi címet, de ezen kívül csak a nápolyi királyság bevételeiből fizetendő évi 50 000 dukátot hagyott rá.

A kialakult helyzet meglehetősen kényesnek bizonyult mindkét testvér számára. Ferdinánd igen népszerű volt, mintegy a „hazai uralkodó” alternatívát kínálva az „idegen” Károllyal szemben, aki viszont Németalföldön tartózkodott. A kérdés megoldására Károly környezetében fölmerült, hogy Ferdinándot azonnal el kellene távolítani az Ibériai-félszigetről. Egyebek között erről tudósította a császárt Andrea dal Burgo, Miksa diplomatája, mindössze négy nappal azután, hogy Károlyék megtudták Aragóniai Ferdinánd halálhírét. Hírforrásul Károly nagy befolyású politikusát, Chièvres-t jelölte meg.³ Úgy tűnik azonban, hogy Károly jobban megfontolta a döntést, mert öccséhez írott levelében sajnálkozását fejezte ki Ferdinánd halála miatt, de azonnal biztosította is arról, hogy nagy szeretettel viseltetik iránta és apja helyett apja lesz. Ez már utalás Károly törekvésére, hogy a spanyol ügyekben ő mint a család feje kíván eljárni.⁴ Április végén újabb levélben arról értesítette Ferdinándot, hogy elfoglaltságai miatt nem tud azonnal Spanyolországba utazni, pedig nagyon szeretne. Tudatta vele, hogy Miksa császárral megtárgyalta a családi ügyeket, és arról döntöttek, hogy mihamarabb meg kell tartani az eljegyzést Ferdinánd és a magyar király leánya között. Magáról a házasságról azt tartotta Károly, hogy ez ottani országaik és az egész kereszténység biztonsága szempontjából

szükséges. Hozzátette azt is, hogy ehhez Ferdinándnak nem kell odautazni, elég ha megbízottat küld.⁵ Ismeretes Károlynak egy korábbi, pontosan nem datált, de valamikor március 5-e előtt keletkezett levele is, amelyből kiderül, hogy fölhatalmazta spanyolországi követét, Utrechti Adorjánt, sürgesse Ferdinándnál ezt a házasságot.⁶

Mindez ellentmondásosnak tűnhet, valójában egy tudatos politika első megnyilvánulásának sajátosságait láthatjuk. Károly valóban tartott attól, hogy öccse befolyása az ő személyes érdekeit ronthatja. De még jobban tartott attól, hogy Ferdinánd váratlan eltávolítása által a család egyetlen tagja sem marad ott, és a Habsburg-dinasztia befolyása megrendülhet a spanyol trón biztosítása ügyében, mivel ő még nem tudott odautazni. Ezért nem hagyhatta el Ferdinánd az Ibériai-félszigetet. Ugyanakkor Károly megtette az első lépést öccse majdani eltávolítására, mégpedig az ősi Habsburg-birtokok, az ausztriai tartományok érdekeire hivatkozva. Egy korabeli forrás meg is jegyezte: Ferdinánd addig marad a helyén, míg Károly oda nem ér, azután távoznia kell.⁷ A döntésből az is kiderül, hogy az 1515-ös bécsi megállapodásban rögzített Habsburg–Jagelló házasság megkötését Károly nem kívánta maga teljesíteni. Miksa császár sem bánta ezt, mert úgy gondolta, Károly spanyol koronájával szemben Ferdinánd kaphatná az osztrák–német örökséget, és ennek első lépése lehetne az eljegyzés. (Nem lehet pontosan tudni miért, Károly kategorikusan elzárkózott a házasságtól, az a tény, hogy csak 1526-ban nősült meg, jelzi, az esetleges politikai fenntartások mellett komoly belső okai is lehettek.)

Úgy tűnt azonban, hogy 1516 nyarán a helyzet normalizálódott. A Németalföldön lévő Károly helyett az öreg Cisneros bíboros, toledói érsek kormányzott, munkájában segítette őt Ferdinánd infáns mint a király megbízottja. Bátyja elismerte Ferdinánd tapasztalatait és elfogadta tanácsait is különböző ügyekben. 1516. június 29-én írott levelében közölte Ferdinánddal, hogy egyetért javaslatával és az általa ajánlott személyt terjeszti a pápa elé a tortosai püspöki szék betöltésére,⁸ októberben pedig arról írt neki, hogy Cisneros bíboros támogatására elküldi egyik legbizalmasabb emberét, Poupet de la Chaux lovagot, kéri hogy Ferdinánd mindenben segítse és támogassa.⁹ A látszat tehát azt jelzi, hogy a két testvér kapcsolata normalizálódott. Valójában azonban a Ferdinánd iránti gyanakvás nem csökkent, és a fent említett tanácsadó, Poupet de la Chaux elküldése is Károly híveinek megerősítését szolgálta. De továbbra is fennállt a sürgősségi helyzet, amely miatt Károly távollétében nem lehetett Ferdinándot nélkülözni. Ki kell hangsúlyoznunk mindkét fivér esetében az udvari emberek meghatározó szerepét a konfliktus alakulásában – ami távolabb tekintve a hatalmi harc részét képezte. A király körüli flamand és Aragóniai Ferdinánd elől elmenekült spanyol nemesek igyekeztek Ferdinándot és udvari embereit befektetni. Kétségtelen viszont, hogy Ferdinánd körül gyűltek össze a Szép Fülöp uralkodása idején rossz tapasztalatokat szerzett és a flamandokra nem kis gyanakvással néző nemesek. A helyzet mindenképpen átmeneti volt, amelynek megváltozását Károly odaérkezésétől lehetett várni, ám ez még messze volt.

1517 januárjától még fokozottabban fordult Károly figyelme öccse tevékenységére. Azt is látni lehet, hogy Ferdinánd udvartartásában az év elejétől kezdve jelentős személyi változásokra került sor. Ezt követően írta le Niklas Ziegler már idézett sorait Ferdinánd jövőjéről.¹⁰ 1517 nyarán már látható volt, hogy Károly rövid időn belül Spanyolországba utazik és kezébe veszi e területek irányítását. Ezzel függött össze az a tanácskozás, amelyet Károly tanácsosaival tartott a nyár végén, amelyen a fő téma a Ferdinánd környezetében lévő tisztségviselők magatartása volt, és a végső konklúzió úgy hangzott, hogy ezeket a személyeket el kell távolítani. Károly ekkor kíséretével már készen állt az utazásra,

elérkezettnek látta tehát az időt, hogy öccse ügyében határozott lépéseket tegyen. Ezt fejezi ki a hajóra szállás előtt kelt levele, amely formailag ugyan nem vonja kétségbe Ferdinánd jóakarátát, de a lényegét illetően nem hagy kétséget. Azt írta: már régóta sajnálattal hallja azokat a híreket, miszerint Ferdinándot olyan rossz és gonosz tisztségviselők veszik körül, akik nemcsak neki magának okoznak nagy kárt, de veszélyeztetik és rossz hírért keltik anyjuknak, Johannának, továbbá érintik az egész királyság és Károly személyét is. Ezeket a híreket a két legutóbbi posta is megerősítette, igazolva, hogy Ferdinánd mellett lévő és a hatalmat gyakorló személyek bűnösök, ezért kénytelen beavatkozni. Érezhető a fogalmazásból, hogy Károly – erősen hangoztatott elsőszülötti és családfej mivolta ellenére sem volt elég magabiztos – ezért mondta el, hogy megszületett döntését előzőleg megtanácskozta a Habsburg-dinasztia oly nagy tekintélyű tagjaival, mint a császári nagyapával és Margit főhercegnővel, a nagynénjükkal. Részt vett ezen az astorgai püspök is, akit még Aragóniai Ferdinánd nevezett ki Ferdinánd mellé udvari káplánnak. Károly elrendelte, hogy a bűnös személyeket el kell távolítani, helyükre saját megbízható embereit nevezte ki, elsőként a már említett astorgai püspököt és a Calatrava-rend nagymesterét mint fő irányítókat. Ferdinánd közvetlen személye mellé rendelte Diego de Guevara kasztíliai nemes és Spanyolországban levő követét, Poupet de la Chaux-t. (Az előbbi még Aragóniai Ferdinánd idején menekült Németalföldre.) Addig is amíg ők átveszik új tisztségüket, don Alonso Tellez Giron helyettesíti őket. Figyelmébe ajánlotta még öccsének, hogy mindenben kövesse Károly helytartója a toledói érsek, Cisneros bíboros utasításait, illetve a tortosai püspök, Utrechti Adorján utasításait. Ezek után biztosította Ferdinándot, hogy ő ezután is ugyanolyan testvéri szeretettel viseltetik iránta, mint eddig, és hogy mindez kettejük érdekében történik.¹¹

Ferdinánd eltávolítása eldöntetett, az első jelentős lépés e téren meg is történt, a kérdés az volt, mi legyen a további sorsa. Még Károly elutazása előtt Brüsszelben tárgyaltak erről Miksa császárral, aki azt javasolta, hogy Ferdinánd kapja meg az ősi ausztriai Habsburg-területeket. Úgy gondolta, ez lehetne az első lépés – a már említett Habsburg–Jagelló házasság realizálásával együtt – a birodalmi utódlás felé, de éppen ezt akarta elkerülni Károly, aki maga kívánta megszerezni a császári méltóságot. Ezért tanácsadóival együtt udvariasan meghallgatta Miksát, ám kitért a válasz elől azzal, hogy megfontolja az ügyet.¹² Szükség is volt a gondolkodásra, mert a Hispániában egyébként sem népszerű Károly az Aragóniai Ferdinánd halálától 1517. szeptemberi spanyol földre lépéséig eltelt 18 hónap alatt még azt a kevés bizalmat is elemészttette, amivel eleinte rendelkezett. Károly támogatói ezalatt elvesztették illúzióikat, a nemesség és a városok fokozódó rosszindulattal néztek a várható idegen uralom elé. Az új király ezért megtiltotta öccsének, hogy elébe jöjjön a kikötőbe, mert a számára rendezett ünnepélyes fogadtatás csak növelte volna Ferdinánd népszerűségét. Saját dicsőségét úgyis megtépázta a burgundi udvari kíséret pompája és fényűzése, amit a Katolikus Királyok szigorú, egyszerű életviteléhez szokott spanyolok döbbenten vettek tudomásul. Uralkodói tekintélyét csorbította az is, hogy előbb el kellett utazni anyjához Tordesillasba, beleegyezését kérni a trónra lépéshez.¹³ Károly október végén levélben tájékoztatta öccsét, hogy anyjuk meglátogatása után Valladolidba megy, a kasztíliai rendekkel folytatandó hivatalos tárgyalásokra, oda várja Ferdinándot is.¹⁴ A két testvér végül november közepén találkozott először, ünnepélyes keretek között Valladolidban. Károly a külvilág előtt megtartotta a formáságokat, és infánst megillető bánásmódban részesítette öccsét. 1517. november 18-án látványos külsőségek közepette nyújtotta át neki az Aranygyapjú-rendet. De mindezek az események nem változtatták meg eredeti szándékát Ferdinánd eltávolításáról,

mint ahogy az sem, hogy öccse kérte, hadd maradjon még egy ideig Spanyolországban. Károly Ferdinánd népszerűsége láttán egyre dühösebb lett, és Ferdinándot a legrövidebb úton eltávolította az Ibériai-félszigetről. A már említett szándéktól vezérelve gondosan ügyelt arra, hogy ne Ausztriába, hanem Németalföldre küldje a fiatal főherceget, mondván, nevelése még kiegészítésre szorul, és ezt majd Margit főhercegnő elvégzi.¹⁵ Döntése helyességét igazolva látta a valladolidi cortesen (1518. január–február), ahol a kasztíliai rendek azt kérték tőle: mivel fiatal ember, és még nincs családja, maradjon Ferdinánd infáns az országban mindaddig, amíg Károlynak fia nem születik. Röviddel később az aragón rendekkel találkozáva ugyanezen kívánsággal találta magát szembe.¹⁶

Károly minden igyekezete ellenére a kortársak előtt nyilvánvaló volt, hogy mi az oka Ferdinánd hirtelen távozásának. Igyekeztek úgy tenni, mintha ez természetes lenne, de a források világosan mutatják a tájékozottságot. Jó példa erre Sandoval V. Károlyról készített *monstre* munkája, amely a történetek után mintegy 80 évvel készült, óriási mennyiségű eredeti anyag felhasználásával. A történetekről előbb a hivatalos verziót közli: a két fivér elvált egymástól, és Ferdinánd Flandriába ment, mert az ottani ügyeket kellett intéznie. De rögtön ezután hozzátette: Károly érdeke volt, hogy öccsét távol tartsa országától, mert Ferdinánd nagyon szeretett volna trónra jutni. Azt is elmondta, hogy Ferdinánd igen zokon vette sürgős eltávolítását. Hasonlóképpen beszámol az aragón és kasztíliai rendek háborgásáról is az infáns távozta miatt.¹⁷ Ettől a megjegyzéstől eltekintve igen keveset tudunk arról, hogyan viselte el az őt illető eseményeket Ferdinánd. Jóval később egy levelében arról írt, hogy ez az időszak és az ekkori viselkedése azt bizonyítja, ő bátyja iránt feltétlen engedelmisséget tanúsított.¹⁸

Ferdinánd elutazása után a két testvér kapcsolata némileg javult, de ez nem tartott sokáig. 1519. január 11-én meghalt Miksa császár. Végrendelejtében két fiúunokáját jelölte meg örökösének, azzal a megjegyzéssel, hogy osztozkodjanak meg a hagyatékon. Ismét előkerült tehát a nagy kérdés, amely ezúttal nemcsak családi ügy volt, hanem európai kihatású politikai probléma is: ha Károly magának tartja meg a császári címet és a birodalmat, Németalföld, Nápoly-Szicília és Spanyolország birtokában olyan birodalmat egyesít személye, amelyet a többi nagyhatalom nem tűrhet el saját biztonsága miatt. Azt viszont Károly nem akarta, hogy Ferdinánd léphessen föl a császárválasztáson. Arról már esett szó, hogy Aragóniai Ferdinándnak nem állt szándékában a meglévő területeket gyarapítani. Miksa sem akarta az egyesítést, ellene volt X. Leó pápa is. Károly leginkább nagy tekintélyű nagynénjétől, Margit főhercegnőtől tartott, aki szintén Ferdinánd pártján állt – igaz, nem személye iránti elfogultságból, hanem a Habsburg családi érdekeket szem előtt tartva. Margit levélben kérte Károlyt, hogy ne induljon a császárválasztáson. Figyelmeztette, milyen nehézségei lesznek a választófejedelmekkel, ill. arra is, hogy a dinasztia érdekei is Ferdinánd jelölését kívánják. Károly válaszlevelében kifejtette, hogy öccse túl gyöngé, és ezért nem alkalmas ekkora feladatra, mint a császárság, még bátyja támogatásával sem. Ezért kell őneki a kezébe venni az egész örökséget, egyesíteni a császári és a spanyol királyi hatalmat, amit a három fő veszély is indokol: a francia király, a németországi eretnekek és a törökök (nagy jelentősége van a sorrendnek!). Hozzátette még, hogy így lesz a legjobb az egész Habsburg-dinasztiának is. Végül megígérte, hogy ő majd elintézi később Ferdinánd római királlyá választását.¹⁹

A császárválasztás fölvetette az osztrák örökség kérdését is. Károlynak ezekre a tartományokra szüksége volt, legalábbis addig, amíg a választófejedelmek mellette nem döntöttek, de megígérte, hogy megválasztása esetén rendezi öccse helyzetét és kiadja részét az ausztriai javakból.²⁰ Először arról volt szó, hogy megosztóznának a családi javakon:

Ferdinánd kapná Alsó- és Felső-Ausztriát, Stájerországot, Karintiát és Krajnát, Károly pedig Tirolt, Voralberget és Elzászt.²¹ 1520. augusztus 11-én követei révén arról biztosította a magyarokat, hogy öccsének engedi át az ausztriai ügyeket.²² 1521. április 23-án pedig a wormszi birodalmi gyűlésen konkrét lépéseket tett Ferdinánd Ausztriába küldésére. Az ekkor kötött megállapodás először rögzítette a testvérek részesedését. A fiatal főherceg eszerint az öt osztrák hercegséget kapta: Alsó- és Felső-Ausztriát, Stájerországot, Karintiát és Krajnát. A császár viszont megtartotta a nyugat-ausztriai tartományok egy részét, a dalmát tengerparti területeket, Tirolt és a délnyugat-német-országi családi javakat. Ismételten leszögezték, hogy Ferdinánd veszi el Jagelló Annát. (A házasságot 1521. május 26-án meg is kötötték.)²³ E kérdésben a politikai megítélés az idők folyamán többször is változott. Az első említések jelzik, hogy főleg Miksa, Aragóniai Ferdinánd és II. Ulászló szövetkezéséről volt szó, a fiatalok ekkor még gyermekek és beleszólásuk nincs sorsuk alakításába. 1504 augusztus–szeptemberében XII. Lajos francia király megbeszélést folytatott Miksa császárral, és itt került szóba a francia–Habsburg házasság kérdése. Miksa már ekkor Károlyra gondolt, mert az alig egyéves Ferdinándot a magyar–cseh trón megszerzése érdekében a Jagelló házasságra szánta.²⁴

1506-ban Miksa ismét a magyar ügyek kapcsán említi, hogy szeretné, ha Ferdinánd Ulászló király lányát venné el.²⁵ De a kérdés végleges eldöntése még sokáig váratott magára. 1510-ben Miksa Magyarországra küldte Johann Cuspiniant, a kiváló humanistát és diplomatát, akinek feladata az volt, hogy kössön szövetséget a velenceiek ellen és tárgyaljon a házasság ügyében is – Károly javára.²⁶ De már a következő évben ismét Budán találjuk, ahol a tervezett szövetségről és a kettős házasságról tárgyal, ám a jelölt ezúttal Ferdinánd.²⁷

De ez még mindig nem végleges döntés volt. A nemzetközi politika szerves részét alkotta az időről időre változó szövetségek létrejötte vagy felbomlása, a szerződéses viszonyok átrendeződése. Ezek megerősítését és biztosítékát vélték az uralkodók a házasságok létrehozásában. 1514-ben egy német–francia–spanyol szövetségről folyt a tárgyalás, amit támogatott volna VIII. Henrik angol király is. A feltételek között fontos helyet foglalt el az angol Mária hercegnő és Károly, illetve Ferdinánd–Jagelló Anna házasságának tervezete.²⁸ Mivel azonban a tervekben szereplő felek fiatalok voltak, és a tényleges házasságkötés váratott magára, további ígéretésekre, alkudozásokra került sor. Az 1515-ös bécsi hármass fejedelmi találkozó sem döntötte el határozottan, hogy a két fiatal Habsburg fiú közül ki veszi el Annát.

Amikor a császárválasztás ügye fölértékelte II. Lajos szerepét mint cseh királyét, Károly levelet írt hozzá (1519. február 6-án), amelyet Cuspinian hozott Budára. A követ április 5-én ért a királyi udvarba, ahol minden befolyását latba vetette a magyar uraknál és a királynál Károly érdekében. Az ügy kimenetele ismert, április 13-án a magyarok közölték a követtel a pozitív választ, azaz Károly jelölésének támogatását, de egyúttal kinyilvánították óhajukat, hogy az 1515-ös házassági szerződés értelmében Károly vegye el Annát feleségül.²⁹ Végül is Károly volt az, aki az ügyeket saját kezébe véve Ferdinándot küldte a szerződés teljesítésére, nem utolsósorban azért, hogy – a dinasztikus érdek biztosítása mellett – minél távolabb legyen Károlytól.

Ez a döntés már elég kedvező volt Ferdinándnak, de az osztrák tartományokban nagy elégedetlenséget és félelmet váltott ki. Különösen Karintia és Krajna rendjei tiltakoztak, mert ezek voltak legjobban kitéve a török támadásnak, és joggal tartottak attól, hogy a Károly által megtartott leggazdagabb területek nélkül az ő védelmi esélyeik komolyan

romlanak. Ezért további tárgyalásokra került sor, végül a két testvér 1522. február 7-én Brüsszelben állapodott meg véglegesen. Károly lemondott a Wormsban magának megtartott területekről, viszont Ferdinánd kijelentette, hogy lemond a nápolyi trón iránti igényéről, egyúttal Károly kinevezte őt birodalmi helytartójává. Az 1519-ben létrejött Habsburg családi birodalom első területi megosztása történt itt meg, amely később némileg módosult ugyan, de főbb vonásaiban 1700-ig így maradt érvényben. Ferdinánd végre önálló fejedelemmé lett, saját területtel, bevétellel, hatalommal. Károly ragaszkodott ahhoz, hogy a szerződésbe belekerüljön: az egész örökség őt illette meg, és csak a testvéri szeretettől vezérelve engedte át az említett részeket öccsének. Címei között meg is tartotta ezeket, jelezve, hogy formálisan fenntartja a jogot ezekre. Ferdinánd viszont különösen, amikor segítséget kért a császártól, szívesen hivatkozott Károly ily módon fennálló elkötelezettségére.³⁰ Ferdinánd végre kitörhetett az ördögi körből. Korábban nem realizálhatta a házassági szerződést, mert még nem rendelkezett önálló hatalommal. Viszont azért nem volt hatalma, mert bátyja nem engedte Ferdinándot uralkodni. Az, hogy Károly végre engedményt tett, több tényezőnek tudható be.

Spanyolországban bekövetkezett az, amitől sokan joggal tartottak. A Károllyal érkezett idegen kíséret tagjaival töltötték be a különböző tisztségeket. Ezek nemcsak a nyelvet, de a helyi szokásokat és törvényeket sem ismerték, sok visszaélést követtek el. Ráadásul maga Károly sem tudott spanyolul, amit a hazaiak nagyon zokon vettek. 1517. november 8-án meghalt a nagy tekintélyű, bölcs Cisneros bíboros, toledói érsek, az ország prímása (aki igen járatos volt a bonyolult belpolitikai viszonyokban), anélkül, hogy Károllyal találkozott volna. Jellemző módon utódjául Károly Guillermo de Croy-t, burgundi tanácsosának, Chièvres-nek unokaöccsét tette meg, aki 1521-ben bekövetkezett haláláig nem is járt Spanyolországban. Ezzel egy időben Utrechti Adorjának, a tortosai püspöknek kijárta a bíborosi kalapot.

Károly császárrá választása kifejezetten gyanakvást váltott ki a spanyol uralkodó körökben, ami aztán fölháborodásba torkollott, amikor Károly elutazott Németországba. A gazdasági-politikai elégedetlenség és az idegen tisztviselők elleni gyűlölet robbantotta ki az országos méretű comuneros fölkelést. (1520. május–1521. április között.) Bár elsősorban a flamandok ellen kezdődött, többször is fölmerült Johanna királynő, illetve Ferdinánd neve mint Károly helyett kíváncsatos uralkodóé. Eleinte a nemesek is támogatták a fölkelést, és sok volt köztük Ferdinánd egykori híve. A távol lévő Károlyban ismét föltámadt a korábbi bizalmatlanság öccse iránt, ezért változtatta meg régebbi döntését és határozta el az osztrák örökség átadását. A császári méltóságot már úgysikerült biztosítani, a birodalmon belül pedig Spanyolországtól a legtávolabbi rész ez volt. Ezért egyezett bele a wormszi, majd a brüsszeli egyezménybe, mert így véglegesen távol tudhatta öccsét az Ibériai-félszigettől. Kétségtelen egyéb előnyökkel is járt ez számára. A magyar király követei révén a birodalmi gyűlésen többször is követelte a császár és országai segítségét a török ellen. Támogatása mellett foglalt állást az 1521-es wormszi birodalmi gyűlés is. Az ezzel járó feladatokat és nehézségeket Károly most öccse vállalaira rakhatta. Végül így megoldódott egy másik gondja is: a birodalmi rendek állandóan sürgették, hogy tartózkodjon a birodalomban, de ugyanezt követelték a spanyol rendek is. Ferdinánd személyében most megtalálta azt a megbízható személyt, aki helytartóként képviselte őt és ráadásul a Habsburg-családból való.

Az új helyzet kétségkívül kedvező volt öccse számára is. A relatív előnyök mellett azonban nem kell eltúlozni Ferdinánd hatalmát. Végül is ez időben ő volt Európa egyik legtapasztaltabb, „legképzettebb” fejedelme. Gyerekkorában Aragóniai Ferdinánd, ké-

sőbb Cisneros bíboros, majd Németalföldön Margit főhercegnő mellett tanulta a kormányzást. Mint osztrák főherceg és birodalmi helytartó nem kis ember, de nem is igazi, önálló fejedelem és a spanyol trónhoz, valamint a szertefoszlott császári méltósághoz képest elég szűk hatalommal rendelkezett.

A német birodalmi rendek az osztrákokhoz hasonló nemtetszéssel fogadták a tolmáccsal érkező főherceget. Hozzászórtak ugyanis, hogy Miksával minden nehézség nélkül lehetett tárgyalni, és a politikai nézeteltérések ellenére jó személyes kapcsolat alakult ki az uralkodó, valamint a fejedelmek között. Károly az elégedetlenség leszerelésére kénytelen volt 1522-ben Frigyes palotagrófot kinevezni Ferdinánd mellé, a korábban létrehozott birodalmi adminisztráció élére. Ferdinánd a korlátozott hatáskör ellenére is örült a megbízatásnak, mert így beleszólása lehetett az európai hatalmi ügyekbe, s ilyenkor Károly mellett, a dinasztia második embereként jelenhetett meg nagy horderejű politikai döntésekben. Másrészt úgy vélte, ez a megbízatás közelebb viszi újabb méltóság megszerzéséhez, nevezetesen a római királlyá választásához. A brüsszeli tárgyalások során minden bizonnyal szó esett Károly korábbi ígéretéről, öccse római királyságáról, mert 1522–23-ban a nürnbergi birodalmi gyűlésen már ez ügyben próbált Ferdinánd magának népszerűséget szerezni. Ezzel egy időben sürgette Károlyt, hogy tegyen lépéseket a pápánál az ünnepélyes koronázásra. A császár a koronázással kapcsolatos igen nagy kiadásokra hivatkozva elhárította e követelést.

Az 1520-as évek második felében Ferdinánd legfőbb vágya továbbra is az volt, hogy római király lehessen. Úgy érezte, pozícióját e kérdésben megerősítette a magyar és főként a cseh korona megszerzése 1526-ban. Azonban jelentős változások történtek Károly családi helyzetében is. 1526 tavaszán megnősült, 1527-ben megszületett a trónörökös, Fülöp. Mivel Károly már az 1519-es császárválasztás kapcsán kifejtette, hogy rendkívül fontosnak tartja a császári címet a spanyol királysággal összekapcsolni, így fölmerült a kérdés a jövőt illetően: ha Ferdinánd lesz a császári trón várományosa (római király), vajon öröklí Spanyolországot? Mi lesz akkor Fülöppel? Ha viszont Fülöp öröklí a spanyol trónt, akkor a birodalom Ferdinánd kezén marad és ismét kettéválik Károly birodalma. 1526-ban a cseh, majd a magyar trón megszerzése váratlan, de jelentős gyarapodást jelentett Ferdinándnak. Bár Károlyval csak lassan tudott ez ügyben információt cserélni, 1526 őszén saját maga intézkedett a koronák biztosítása érdekében. Régi törekvése látzott – váratlanul – megvalósulni. Nyilvánvaló volt az is – Ferdinánd évek óta közeli kapcsolatban állt a magyar politikai erővel –, hogy Szapolyai fel fog lépni a magyar korona megszerzéséért. Felmerült egy lehetőség a Habsburg dinasztikus érdekek biztosítása és Szapolyai királyságának együttes megvalósítására: János feleségül akarta venni az özvegyen maradt Máriát. De ez Ferdinánd számára a magyar trón elvesztését jelentette volna, ami elfogadhatatlan volt az ifjú főherceg számára, így ebből nem lett semmi.

Károly nem bánta Ferdinánd törekvését a két korona után (igaz, mire megtudta, már befejezett tényként könyvelhette el), mert egyrészt a Habsburg-dinasztia régi vágya teljesült, másrészt ez Ferdinánd végleges eltávolodását jelentette a spanyol trónörökléstől és megtelepedést a birodalom keleti részén. De nem teljesült az a hiedelme, hogy öccse beéri e két országgal és nem kíván a császári címre pályázni. Még inkább csalatkoznia kellett a magyarországi fejleményekben. A császár azt szerette volna, ha Ferdinánd így megerősödve, teljesen bátyja birodalmi–italiai ügyeinek szenteli magát, ehelyett Ferdinánd egyre jobban belebonnyolódott a Szapolyai elleni harcba, ami mindinkább előrevetítette egy török támadás veszélyét. A császár azt követelte, hogy öccse érje be a magyar koronával és a királyi címmel, az lényegtelen, hogy a vele járó terület keleti határa

Belgrádnál vagy Budánál húzódik. Számára az igazi határ Bécsnél volt – ez már családi terület, amelynek megvédése már neki a császárnak is kötelessége. Ferdinánd viszont alapvetően arra törekedett, hogy Szent István koronája mellé az egész országot megszerze, ezt kívánta a politikai érdek, mert a magyar főurak ezt várták új uralkodójuktól, és legalább ilyen fontos gazdasági érdekek is emellett szóltak – a magyar adók, királyi birtokok, bányajövedelmek stb.

Ferdinánd tekintélyének növekedése a kortársak előtt sem maradt rejtve. Húga, Mária királynő 1527. május 20-án hozza írt levelében megjegyezte, hogy ő már nem csupán néhány hercegség ura Ausztriában, hanem királyságai vannak, és ez már egészen más.³¹ Ez a változás azonban újabb konfliktusokhoz vezetett, mert a magyarországi ügyek túlságosan is lekötötték Ferdinánd erejét. Károly elégedetlenül vette tudomásul, hogy az ottani nehézségek miatt Ferdinánd nem segítette oly módon az ő itáliai ügyeit, mint 1526 előtt. 1527. szeptember 8-án levelében kéri öccsét, hogy hagyja a Szapolyai elleni háborút, mert ezt nem fogja győzni erővel, inkább fordítson nagyobb figyelmet az itáliai ügyekre, sőt az lenne a legjobb, ha odamenne. Addig is igyekezzon pénzt gyűjteni és elküldeni Milánó fenntartására.³² A császár számára tehát a magyar ügy úgy jelentkezett, mint valami zavaró tényező az eddig kialakult rendben. Igazolja ezt a fenti levélre Ferdinándtól kapott válasz.³³ Ferdinánd ebben közölte, hogy ha ő most Magyarországot kiengedi a kezéből, akkor eddigi erőfeszítése odavész, márpedig ő mihamarabb meg akarja koronáztatni magát. Egyetért az itáliai ügyekben, de csak akkor tud segíteni, ha Károly erre pénzt küld.³⁴ Ismét vita támadt Milánó birtoklásából is. A „Sacco di Roma” megtörténtéről szóló és Károlynak gratuláló levelében Ferdinánd fölvetette régi óhaját, hogy magának szeretné Milánót. Úgy érzi, itáliai fáradozása így eredményesebb lenne.³⁵ Károly a már említett szeptember 8-i levelében elutasította öccse kérését.³⁶ Ferdinánd ezen ismét megsértődött.

Részben ennek a kérésnek a bonyolultságára és a két testvér egymásra utaltságára ad bizonyítékot a római királyi korona elnyerése is, ami 1530-ban vált aktuálissá. Károlyhoz írt levelében (1530. január 28.) Ferdinánd arról győzködi bátyját, hogy a birodalmi ügyek és a török elleni harc egyaránt az ő megválasztását követeli. De – érvel Ferdinánd – ha ő lesz a római király, Károly itáliai ügyeiben is többet tud majd segíteni.³⁷

Károly 1531-ben végül hozzájárult Ferdinánd római királlyá koronázásához, minden bizonnyal azért, mert fia még túl fiatal volt. De semmit sem rendelkezett arról, hogy Fülöpöt alárendelné Ferdinándnak.³⁸ Tény az is, hogy fiához 1543-ban, illetve 1548-ban intézett intelmeiben arra figyelmeztette: az uralkodó egyik legfőbb feladata az, hogy ne hagyjon utódjára kevesebb országot, mint amit ő kapott, és ne hagyja, hogy bárki is elvegyen ezekből.³⁹ Ahogy növekedett Fülöp, úgy fontolgatta a lehetőséget Károly, miként biztosíthatná neki a császári címet. A német fejedelmeken aratott győzelem után, 1548-ban ismét kiújult a vita a két testvér között. Ferdinánd arról érdeklődött Mária királynétól, hogy igaz-e a szóbeszéd, miszerint Károly a fiát, Fülöpöt akarja császárnak és nem őt, a római királyt. Mária szerint ez nem igaz.⁴⁰ A megromlott kapcsolat viszont arra utal, hogy valóban létezett ilyen szándék. Az erőviszonyok azonban ekkor már sokkal kiegyenlítettebbek voltak Ferdinánd számára.

Károly úgy látta, a schmalkaldeni szövetség elleni győzelem annak köszönhető, hogy ő nemcsak a birodalom seregeivel, de a spanyol erőkkal is rendelkezett. Ezáltal megerősítettnek vélte régi elvét, hogy a Habsburg-ház erejét nem szabad megosztani. Úgy gondolta: az elért győzelem után a fejedelmek mellé állnak és fiát választják császárrá. Ehelyett a fejedelmek ellene fordultak és Ferdinándhoz közeledtek. Fülöp császárrá vá-

lasztásának végleges kudarcát nem elsősorban Ferdinánd magatartása okozta, hanem főként az 1546–47-es schmalkaldeni háború. Ebben a fő szerep Károly spanyol elitcsapatainak jutott, és kétségtelen, hogy a katonák rendkívül kegyetlen pusztítást vittek végbe Németországban. A korabeli forrásokból kivehető, milyen engesztelhetetlen gyűlöletet eredményezett ez a német lakosság körében. Az is kimutatható, hogy a harag és ellenszenv kiterjedt a császár személyére és mindenkire, aki Spanyolországból való, Fülöp spanyol neveltetése pedig köztudomású volt. Így hát a német választók hallani sem akartak az ő jelöléséről.

Ferdinánd viszont úgy vélte, a birodalmat és a spanyol koronát ketté kell választani. 1526 óta sokat erősödött hatalma és tekintélye, amiben igen nagy szerepe volt a magyar és cseh trónnak is. Ferdinánd azon a véleményen volt, hogy más politikai igényt diktálnak a spanyol ügyek és mást a Közép-Európára orientált Német-római Birodalom. A megoldást a kettéosztásban látta.

A két fivér 1551-ben kötött megállapodást, amelyben Károly ismételtén kénytelen volt Ferdinánd jogát elismerni a császári trónra. Öccse azonban ígéretet tett, hogy támogatja Fülöp császári trónigényét mint az ő utódját. Ez egy világosan látható kompromisszum volt, ahol az utóbbi feltétel Károly részéről inkább a látszat mentésére szolgált. Kettejük eltérő birodalmi koncepciója figyelhető meg az 1552–53-as tárgyalásokon is, amikor Ferdinánd a fejedelmekkel tárgyalt Linzben és Passauban a békefeltételekről. A császár szerint Ferdinánd nem úgy viselkedett a megbeszéléseken, mint aki a császár érdekének elszánt védelmezője, és sokkal szigorúbbnak kellett volna lenni a császár ellen (1552-ben) támadókkal. Ferdinánd azonban igyekezett közvetíteni, hogy egyáltalán valami megegyezés jöjjön létre. A passauai egyezményt Károly csak komoly fenntartásokkal vette tudomásul (1552), az ezt követő augsburgi vallásbékét pedig nem fogadta el. Lemonadásának közvetlen okai éppen az 1552–55 közötti birodalmi eseményekben keresendők. Többször is rámutattunk, hogy mindezekben a realitásra törekvést Ferdinánd politikájában fedezhetjük fel. Károly a sorozatos kudarcokhoz vezető egységes birodalmi idea fikcióját erőltette, amely fölött végképp eljárt az idő.⁴¹ Nehéz megmondani, hogy San Yustebe történt visszavonulása mindennek a fölismerése miatt történt vagy azért, mert eredeti elképzeléséhez görcsösen ragaszkodott, de így uralkodni már nem tudott. A csatákat sorra megnyerte, győzni mégsem tudott, a valóság elnyomta az ideákat.

Károly és Ferdinánd kapcsolata tehát egy olyan 1516 körül testet öltő folytonos hatalmi viszály, amelynek keretét a Habsburg családi kötelékek adják a maguk hierarchikus, elsőszülött primátusú rendszerével. Károly teljhatalmat és az egész családi birodalmat magának követeli, látszólag ez sikerül is neki 1520-ra. Valójában Ferdinánd az első pillanattól küzd ezellen, és saját politikai karrierjét féltelmes szívóssággal, lassú de állhatatos akarással építi fel úgy, hogy közben a családi tradíciókat betartva, mindvégig bátyja akaratának kiszolgálója. Károly az első kompromisszumra 1522-ben kényszerül, amikor Ferdinándnak átengedi az osztrák örökséget, a második, nagyon fájdalmas engedményre pedig 1531-ben, amikor kénytelen beleegyezni Ferdinánd római királlyá koronázásába. (Ez jelentős lépés a császári hatalom felé, egyben azonban a nagy családi birodalom megosztása felé is.) A két testvér között emlegetett „néhány krízis” valójában a folyamatos, több évtizedes családi hatalmi küzdelem egy-egy látványos szembekerülésének megnyilvánulása. Az európai politikai tényezők változása révén Ferdinánd pozíciója egyre erősebb lett, amit Károly az 1548–51-ben, a császári cím körüli vitában kénytelen tudomásul venni, és öccsének a birodalom feletti öröklést átengedi. Az események sajátos alakulása miatt 1553-tól „de facto” Ferdinánd a császár, 1555-től már „de iure” is, ami egyúttal a dinasztia kettéválását is jelentette.

Jegyzetek

- 1 A két testvér kapcsolatára ld. *Rodriguez Villa*, 1903, és *Spielman-Thomas*, 1985.
- 2 *Spielman-Thomas*, 21.
- 3 Uo. 32 „... quod ex Hyspania nova habent, quod mittent dominum Ferdinandum ad omne beneplacitum domini principis. 1516. febr. 12.
- 4 Uo. 23. 1516. márc. 2.
- 5 Uo. 25–26. 1516. ápr. 22.
- 6 Uo. 26.
- 7 A Miksa császár környezetéhez tartozó Niklas Ziegler írta ezt 1517. febr. 18-án. Uo. 32.
- 8 Uo. 26–27.
- 9 Uo. 28–29.
- 10 Ld. 7. jegyzet.
- 11 A fontos levelet közli *Spielman-Thomas*, 29–33, és Korrespondenz I. 1912. 6–9. Vö. még *Rodriguez Villa*, 1903. 15–16.
- 12 Vö. *Fichtner*, 1982. 16.
- 13 *Elliott*, 1982. 150–154 és *Koenigsberger*, 1971. 7–8.
- 14 *Spielman-Thomas*, 23–24.
- 15 V. Károly 1550-ben készítette el visszaemlékezéseit, amelyet titkárnak diktált. Ebben évenként tekintette át életé történetét. A korai időszak eseményeit alig egy-egy mondatban rögzítette. Az 1518-ban történtekről annyit mond, hogy testvérével Valladolidból Zaragózába utaztak, de útközben Ferdinánd elvált tőle, mert hajóra szállt és Margit nagynénjükhöz utazott. *Madariaga*, 1981. 166.
- 16 *Rodriguez Villa*, 1903. 16.
- 17 *Sandoval*, I. 134.
- 18 1528. dec. 8. Korrespondenz II/1. 352–354. Vö. még *Spielman-Thomas* 32.
- 19 Idézi *Rassow*, 1945. 31–34. Vö. *Koenigsberger* 1971. 10.
- 20 Korrespondenz I. 11. 1519. márc. 5. Vö. *Fichtner*, 1982. 18.
- 21 *Rassow*, 1945. 24.
- 22 *Fichtner*, 1982. 18.
- 23 Uo.
- 24 Carlos V. III/1. L.
- 25 Uo. LXVIII.
- 26 „Ivi in legacione ad regem Hungarorum pro faciendo federe contra. Venetos et desponsanda filia Carolo, archiduci Austriae et Burgundiae, nepoti cesaris.” írta naplójába a követ 1510. november 16-án. Idézi: *Ankwicz-Kleehoven*, 1959. 52.
- 27 „Ivi in legacione ad regem Hungariae cum comite Leonardo in magnis negociis et fecimus duplex matrimonium regis Ludovici et Ferdinandi, regis Castiliae.” írja 1511. augusztus 30-án Cuspinian. Legfeljebb azon töprenghetünk, miért nevezi Ferdinándot Kasztília királyának. Uo.: 55.
- 28 Carlos V. III/1. CXXXV.
- 29 Vö. *Kropf L.* ismertetését.
- 30 *Fichtner*, 1982. 19–20.
- 31 Korrespondenz II/1. 86.
- 32 Uo. 119–123.
- 33 Uo. 152–161. 1527. nov. 23.
- 34 Uo.
- 35 Uo. 85–88.
- 36 Uo. 119–123.
- 37 Uo. II/2. 577–591.
- 38 *Rassow*, 1945. 37–38.
- 39 *Maravall*, 1960. 74–75.
- 40 *Rassow*, 1945. 43.
- 41 *Rassow*, 1945. 45–51.

Felhasznált irodalom

- 1 *Ankwicz-Kleehoven, H.*: Der Wiener Humanist Johannes Cuspinian Gelehrter Diplomat zur Zeit Maximilians I. Gratz-Köln, 1959.
- 2 *Bauer, W.-Lacroix, R.*: Die Korrespondenz Ferdinands I. I-II. Wien, 1912-1937., a továbbiakban Korrespondenz.
- 3 Carlos V. III. España-Francia (1500-1514) Tratados internacionales de España. *Mariño, P., Moran, M., Hernandez, M. I.* Col. Madrid, 1982.
- 4 *Elliott, J. H.*: La España imperial 1469-1716. Madrid, 1982.
- 5 *Fichtner, P. S.*: Ferdinand of Austria: The Politics of Dynasticism in the Age of the Reformation. New-York, 1982.
- 6 *Koenigsberger, H. G.*: The Habsburgs and Europe 1516-1660. Ithaca-London, 1971.
- 7 *Kropf Lajos*: Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Karl V. I-II. Könyvismertetés: Századok, 1898. 645-654
- 8 *Madariaga, S.*: Carlos V. Barcelona-Buenos Aires-México, 1981.
- 9 *Maravall, J. A.*: Carlos V. y el pensamiento político del renacimiento. Madrid, 1960.
- 10 *Rassow, P.*: El mundo político de Carlos V. Madrid, 1945.
- 11 *Rodriguez Villa, A.*: El emperador Carlos V. y su corte. Según las cartas de don Martin de Salinas (1522-1539). Madrid, 1903.
- 12 *Sandoval, Prudencio de*: Historia de la vida y hechos del emperador. Carlos V. 1-3. (Biblioteca de Autores Españoles 80-82.) Madrid, 1955-56.
- 13 *Spielman, D.-Thomas, C.*: Quellen zur Jugend Erzherzog Ferdinands I. in Spanien (1514-1517). In: Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, 37 (1984) 1-34.

A HABSBURG GAZDASÁGPOLITIKA FŐBB IRÁNYVONALAI ERDÉLYBEN A 17. SZÁZAD VÉGÉN

Pierre Chaunu neves francia történész fogalmazása szerint Ausztriával csodákat művelt a 17. század vége. Ugyancsak ő mondja, hogy az 1699. évi békekötések után a klasszikus Európa kontinentális dimenziókat nyert, mindenekelőtt az oszmán uralom visszaszorításával. Chaunu szavai lényegi módosulásokra utalnak kontinensünk közép- és délkeleti szféráit illetően. Ezek a változások azonban igen bonyolult és ellentmondásoktól nem mentes folyamatnak voltak a következményei. Mind a magyar, mind pedig az egyetemes történetírás behatóan foglalkozott a jelzett változások főbb csapásaival, s ezért az alábbiakban csupán néhány kérdés hangsúlyozására szorítkoznánk, amelyek esetleg több figyelmet érdemelnek a Habsburg gazdaságpolitika vizsgálata kapcsán.

Ismeretes, hogy a Habsburg térhódítás a legszembetűnőbb változásokat éppen Erdély gazdasági életében idézte elő. Ha a birodalomban végbemenő eseményektől elvonatkoztatva szemléljük azt a hatalmas forrásanyagot, amely az Erdélyre zúduló óriási megterhelést illusztrálja, az az érzésünk támad, mintha Bécs egyetlen törekvése Erdély teljes gazdasági tönkretétele lett volna. De vajon érdekében állt-e az udvarnak ilyen tartalmú és jellegű politika? A válasz csakis egyértelmű nem lehet. Az általánosan elterjedt egyoldalú negativista szemléletet nem kis mértékben táplálta az utóbbi évtizedek történetírása is a dolgok nem mindig objektív módon való vázolásával.

Az vitathatatlan, hogy a törökellenes háborúk alatt az Erdéllyel szemben alkalmazott gazdaságpolitika nagyon leegyszerűsített. Egyetlen törekvése, de nem szubjektív hatásoktól hajtva, hogy a helyi erőforrások maradéktalan kiaknázásával a törökellenes háborúhoz szükséges anyagi fedezet minél nagyobb hányadát előteremtse. Az adott körülmények között meg sem lehetett kísérelni azoknak a racionálisabb eljárásoknak gyakorlati alkalmazását, amelyek alapjául a bécsi kamara köreibben is ismert francia, holland vagy angol merkantilista elvek szolgáltak. Hans Lee Mikoletzky, Eva Prister, Hugo Hantsch írásaikban jelzik, hogy a császári kamara főbb tisztségviselői tisztában voltak a Johann Joachim Becher, Philipp Wilhelm von Hörnigk és Wilhelm von Schröder által kidolgozott elméletek fontosságával, anélkül azonban, hogy megtalálták volna alkalmazásuk módjait. Hugo Hantsch például azzal próbálja igazolni az udvar változatlan konzervativizmusát a gazdasági kérdésekben, hogy az adott bonyolult nemzetközi viszonyok között mindent alá kellett rendelni a külpolitika követelményeinek, s nem volt ajánlatos újszerű gazdaságpolitikai kísérletezésekbe kezdeni. Ez különös fontossággal bírt a nemrég Habsburg fennhatóság alá került területek esetében. Következésképpen az udvar Erdély esetében alkalmazott politikájában nem történt lényeges változás azon túlmenően, hogy a háborús szükségletek súlya alatt az ország adója megsokszorozódott a török korszakhoz viszonyítva.¹ Ennek összege a császári katonaság eltartásához szükséges kiadásokkal együtt 1690-ben több mint 2 millió forintot tett ki, mikor a Lipót-féle diploma háború esetére 400 000 forintot irányzott elő.²

Súlyosbította a helyzetet, hogy az állandó pénzhiányon az udvari kamara szükségmegoldásokkal próbált segíteni, pl. az értéktelen réz- és bőrpénz használatával vagy a katonaság felemésztette javak nyugtával való rekompenzálásával. Ez utóbbi eljárás csaknem

teljesen paralizálta a belső piacot, ugyanis az erdélyi parasztság nagy része ellenérték nélkül kénytelen megválni termékeitől, ami vásárlóerejének csaknem teljes megsemmisülését jelentette.

A fentiekhez járult még, hogy az adókievetésnél rendszerint nem vették figyelembe az egyes területek teherbíró képességét, ugyanis hiányzott egy modernebb pénzügyi apparátus, amely lehetővé tehetné volna a terhek racionálisabb elosztását.

Ez a zűrzavar a 90-es évekre csaknem teljesen megghiúsította az adórendszer amúgy is idejétmúlt és nehézkes működését. A dolgok annyira jutottak, hogy 1690-ben kidolgozott tervében maga Caraffa tábornok, Erdély katonai főparancsnoka kénytelen az udvart figyelmeztetni, hogy az ország aránytalanul túl van terhelve, ami miatt a lakosság hajlik a császáriak elleni fellépésre. A tábornok szerint a terheket politikai megfontolásból is ajánlatos lenne csökkenteni.

A 90-es évek közepétől azonban, amikor Erdély katonai főparancsnoki tisztét Rabutin de Bussy generális vette át, a rugalmasabb eljárások helyett az erőszak fokozására tevődött a hangsúly, a bécsi gazdaságpolitika jelentős mértékben militarizálódott. A gyulafehérvári diétán részt vevő kolozsvári követek Csanádi Márton és Brassai Márton 1700. január 26-án kelt levelükben megdöbbenéssel közlik a város vezetőségével, hogy Rabutin továbbra is több mint egymillió forint adót követel annak ellenére, hogy a török-elleni hadműveletek befejeződtek, s az összeg „repartizálásánál” ő maga is jelen kíván lenni.³

A tábornok még a guberniumot is azzal vádolja, hogy megkísérli szabotálni az udvar utasításait. A gubernium ugyanis Wass György, a későbbi kolozsvári vicekapitány vezetésével küldöttséget menesztett Esterházy nádorhoz, hogy járjon közbe az udvarnál Erdély érdekében.⁴

A 17. század végi Habsburg-politika egy másik jellegzetes vonása, hogy a gazdasági tényezőket igyekezett politikai eszközként is felhasználni. A császári hatóságok előtt ugyanis ismeretes volt az erdélyi arisztokrácia meggyőződése, miszerint a török kiűzése az ő boldogulásának lehetőségeit teremtette meg. Ez a meggyőződés természetesnek tűnt, mivel a Lipót-féle diploma az uralkodó körök érdekeit helyezte előtérbe. Megerősítette a fejedelmi korszak adományleveleit és törvényeit, kilátásba helyezte, hogy a fiskális birtokokat a császár az arra érdemeseknek adományozza.⁵ A diploma ígéreteire alapozva az erdélyi rendek főbbjei igyekeztek a beígért privilégiális jogokat maguknak biztosítani. Az udvari kamara ezzel szemben igyekezett az erdélyi arisztokrácia törekvéseit a bécsi udvar javára kamatoztatni. A regálék, vagyis a császári kamara birtokába jutott vagyon, kereskedelmi és ipari jellegű kiváltságok, harmincadok és más monopoljogok bérbeadásával tekintélyes anyagi eszköz birtokába jutott, minden nehézség nélkül. Egyben sikerült az arisztokráciát Bécs erdélyi hatalmának szisztematikus kiépítésében is felhasználni.⁶

Azonban azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a fiskus javainak bérbevételével az erdélyi főnemességnek is megvoltak a maga számításai. A kincstári jövedelmek bérleteinek megszerzésével igyekezett gazdasági és politikai pozícióit erősíteni. Erre a gazdasági bázisra támaszkodva szándékozott parírozni azt a nyomást, amely a 90-es években mind fenyegetőbbé vált Bécs irányából. E politika sikere érdekében lépések történtek a mágánások erőinek összefogására. Létrehozták a Societas Arendatoria elnevezésű társaságot, mely Erdély 27 földesurát tömörítette 79 000 forint tőkével. A társaság 1694-ben csaknem 9%-os kamatot tud tagjainak a befizetett összeg után juttatni más, a kincstári birtokokon élvezett előnyök mellett.⁷

Az erdélyi főnemesek azonban nem vették észre, hogy elgondolásuk nincs összhangban a bécsi udvari körökben mind nagyobb tért hódító merkantil elvekkel. Nem tudatosodott bennük, hogy Bécs szükségmegoldásként fogadta el az erdélyi arisztokráciának kedvező gazdaságpolitikát, s hogy e politika élettartamát az udvar érdekei és hosszabb távú elgondolásai határozzák meg. Ezt az erdélyi mágnások még akkor sem akarták elhinni, amikor a 90-es évek vége felé egyre több jel mutatott arra, hogy a bécsi kamara változtatni igyekezett addigi álláspontján.

A változások irányába mutatott az a protekcionista gazdaságpolitika, amelyet a kamarai hatóságok a 17. század utolsó éveiben mind erőteljesebben alkalmaztak Erdély ipari és kereskedelmi életének újjászervezése érdekében, az osztrák igényeknek és elképzeléseknek megfelelően. Azzal az ürüggyel, hogy veszélybe került a katonaság ellátásának biztosítása, Veterani tábornok utasítására a gubernium 1694. május 16-án megtiltotta az erdélyi marhakivittelt. A Bécsbe irányuló exportot azonban szabadon hagyták, ami végeredményben Erdély egyik legfontosabb bevételi forrásának mopolizálásával volt egyenlő.

Az erdélyi piacot még zártabbá tette a Havasalfölddel fennálló árucserre korlátozása. 1695-ben az udvari kamara utasítására a gubernium tudomására hozza Valentin Frank von Frankenstein szebeni királybírónak, hogy a katonai hatóságok kívánalmainak megfelelően korlátozni kell a kereskedelmi kapcsolatokat a szomszédos országokkal.⁸ 1697-ben rendelet jelent meg a Havasalföldről származó bor behozatalának korlátozásáról.⁹ 1698-ban tették közzé a rendeletet, miszerint iparcikkeket Erdélybe behozni csak az osztrák tartományokból szabad.¹⁰

Az erdélyi kézműipar szempontjából sokkal nagyobb jelentőséggel bírt az 1702 júliusában közzétett császári dekrétum, miszerint a következő év elejétől nem engedélyezik a gyapot, fejtő és más textíliák, valamint nyersbőrök és azok kidolgozásához szükséges vegyi anyagok importját. Ugyanakkor duplájára emelték az Erdélyből kivitt nyersbőrök vámdíját.¹¹ A céhek egyetemes és érélyes tiltakozásának nem sok eredménye volt a Habsburg-hatóságoknak.

A 90-es évek második felére tehát mind nyilvánvalóbbá vált, hogy az udvari kamara Erdélyt régi státusával ellentétben, a Lipót-féle diploma előírásainak figyelmen kívül hagyásával a birodalom keleti tartományává kívánja kiépíteni. Semmi kétség nem fért ahhoz sem, hogy a Habsburg Birodalom minden összetevő részét Bécs érdekeit szolgáló szigorú és célratörő gazdaságpolitikai elképzelések szellemében próbálják újjászervezni.

Az 1697. évi események után – ryswicki békekötés, zentai csata – a bécsi udvar új irányú politikája felgyorsul. Ugyanis miután a háború mind a törökökkel, mind pedig a nyugati fronton véget ért, s enyhült a birodalomra nehezedő nyomás, lehetőség mutatkozott racionálisabb gazdaságpolitikai elgondolások bevezetésére. A merkantil elvek szellemében növekedett az udvar irányító és ellenőrző szerepe minden téren. Már nem volt szükség az erdélyi arisztokráciával szembeni óvatoskodásra sem. A 90-es évek végén a kamara saját kezelésbe vette az eddigi bérbe adott regálékát s kiterjesztette a kereskedelem feletti monopóliumot.¹² Ugyanakkor az 1699-ben és 1700-ban Erdélybe érkező kamarai bizottságok javaslatokat dolgoztak ki az ország gazdasági szerkezetének új elvek szerinti átalakításra. Tervek születtek az anyagi erőforrások feltérképezésére, megvizsgálták azok kibővítésének lehetőségeit, főleg a bányászat és kereskedelem terén. Pontos összeírásokat kezdeményeztek a lakosság vagyoni állapotáról az adózási alap realiztikusabbá tétele érdekében. Megkezdődött tehát az átmenet a régi feudálisztikus struktúráról egy modernebb, bürokratikusabb, de egyben a kor követelményeihez közelebb álló gaz-

dasági rendszerre, amely elengedhetetlen premisszája volt a klasszikus Európához való közeledésnek. Ez a folyamat objektív szükségszerűségként jelentkezett a Habsburg Birodalom életében és a keleti irányú térhódítás eredményeként fennhatósága alá került területek esetében. Ugyanis már igen kirívó a nyugat-európai térség és a Habsburgok uralta közép- és délkelet-európai zóna gazdasági és politikai fejlődése közötti különbség.

Nem véletlen, hogy a modern irányba való orientálódás erőteljesebben Bécs külkereskedelmi tevékenységében jutott kifejezésre. Az udvar nem csinált titkot abból, hogy a központi hatalom ellenőrző és irányító szerepét szándékában áll kiterjeszteni Délkelet-Európa gazdasági életére, a kameralisták által megfogalmazott merkantil elvek szellemében. Végső célkitűzés, hogy a Habsburg Birodalom a nemrég szerzett területekkel együtt bekapcsolódjon a klasszikus Európa gazdasági rendjébe. Bécs elképzeléseit nagyobb térségeket átfogó kereskedelmi társaságok létesítésének támogatásával igyekezett elérni. Felkarolta az olyan kezdeményezéseket, amelyek transzkontinentális kereskedelmi övezet kiformálását célozták az osztrák, a magyar és erdélyi területek beépítésével. Ezzel a felfogással összhangban volt az ismert földrajztudós és diplomata, Luigi Fernando Marsili gróf 1699-ben előterjesztett javaslata Erdély kereskedelmi lehetőségeinek értékesítéséről. A javaslat már nem a régi görög vagy szász kereskedő társaságok óhajait tartotta szem előtt, hanem a Habsburg Birodalom általános érdekeit. „Introduzione della linea geografica e di commercio fra l'Asia e l'Europa per Ungheria” című munkájában Marsili hangsúlyozza, hogy Erdély számos folyójával kapcsolódik a magyar területekhez, valamint a Duna térségéhez, ami kiterjedt, életképes kereskedelmi zóna létesítését teszi lehetővé. Marsili azt is hangsúlyozta, hogy e térség nyújtotta adottságok a tengeri hatalmakkal való konkurencia eszközeiként is használhatók, hiszen a Duna alkalmas a kereskedelmi forgalom biztosítására Európán keresztül. A terv megvalósítása azonban egy nagyhatalom védnökségét is igényli. Természetesen Marsili a Habsburg Birodalomra gondol.¹³

Marsili elgondolásaival rokon vonásokat mutat Bethlen Miklós terve is egy felállítandó kereskedelmi társaságról, amit azonban az erdélyi diéta nem tartott célszerűnek.

Úgy tűnik, hogy a fenti elgondolások a gazdag londoni kereskedő, Sedgiewich Zakariás vállalkozásában szintetizálódtak, aki nagyvonalú tervet dolgozott ki az Anglia és Perzsia közötti kereskedelem lebonyolítására az európai kontinensen keresztül. Az 1699 márciusában Bécsben aláírt egyezmény értelmében Sedgiewich útvonala átszeli a Habsburg területeket – Magyarországgal és Erdéllyel együtt.

Ezek a tervek, s a velük kapcsolatosan érvényesülő elgondolások már egy tudatosan épített új minőség felé mutatnak az európai gazdasági életben. E jelenségre utalva jegyezte meg N. Iorga, a neves román történész „Geschichte des Osmanischen Reichs” című munkájában, hogy Ausztria felismerte a 17. század végi Európa követelményeit s igyekezett meg is felelni a kor kihívásának. Ezzel szemben a török érdekszférában maradt területek felett szinte nyomtalanul vonultak el az évtizedek. A Chaunu által emlegetett csoda előidézéséből tehát Ausztria is kivette a részét.

A spanyol örökösödési háború és a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc lefékezett Délkelet-Európában egy kibontakozásnak indult folyamatot, amely jellegénél fogva összhangban volt a kontinens általános tendenciájával.

Jegyzetek

- 1 Magyar Országos Levéltár, Archiva gubernium Transylvanicum, F. 43. Libri conceptum regii hungarici et latini, vol. I. 1366. Idem F. 46, generalia in politicis nr. 309.
- 2 *R. Várkonyi Ágnes*: Erdélyi változások. Budapest, 1984. 476.
- 3 Kolozsvár–Napocai Állami Levéltár, Kolozsvár város levéltára, fsc. II. 366. sz.
- 4 Arch. Gub. Trans. F. 43. vol. III. 63–64.
- 5 *R. Várkonyi Á.*: i. m. 204.
- 6 *Takáts Sándor*: Külkereskedelmi mozgalmak hazánkban I. Lipót alatt. In: Magyar Gazdaságtörténeti Szemle (Budapest) 1899, 347., Kolozsvári Állami Levéltár, Szentkereszty család lvt., missiles, 1701. okt. 20.
- 7 Arch. Gub. Trans. F. 41. Protocolla sessionalia vol. I. 128–130.
- 8 Szebeni Állami Levéltár, Documenta litteralia I. 49. sz.
- 9 Idem, Protocolla magistr. vol. IV. 83.
- 10 Idem, Collectia Post. 1683 L. 73. sz.
- 11 Arh. Gub. Trans., F. 46. in politicis, 482. sz., *Karlovszky Endre*: Erdély iparosai az 1702-iki védvámokról. In: Magyar Gazdaságtörténeti Szemle (Budapest) 1897. 419–423.
- 12 *Takáts S.*: i. m. 344.
- 13 *Cernovodeanu Paul*: Mercantilist projects to promote Transylvania's foreign trade at the beginning of the Habsburg domination. In: The Journal of European Economic History (Roma) 1972. vol. I.

HABSBURG BERENDEZÉSI TERVEK MAGYARORSZÁGON 1688–1723 AZ „EINRICHTUNGSWERK”

Az 1687–88-as pozsonyi országgyűlésen a magyar rendek elismerék a Habsburg-ház ausztriai és spanyol ágára a fiúági örökösödést – másként szólva a Habsburgok örökös királyságát –, és hozzájárultak az Aranybulla 31. törvénycikkelyének, az ún. ellenállási záradéknak az eltörléséhez. Mindez I. Lipót császár és magyar király 1683 óta tartó sikeres török elleni háborújának, Buda visszavívásának és Magyarország jelentős része felszabadításának politikai következménye volt. Már nem látszott távolinak az az idő, amikor helyreállíthatók a Magyar Királyság Mohács előtti országhatárai, szükségszerűen vetődött fel tehát a kérdés: miként alakuljon az ország politikai, társadalmi és gazdasági élete a török kiűzése után? Hiszen a csaknem másfél évszázada tartó idegen uralom részben szétzilálta az egykori közigazgatási intézményeket, ami megmaradt, elavulttá vált. Az újjászerveződő állam megváltozott igényeinek, a társadalom szükségleteinek a régi intézmények nem feleltek meg többé, szükségessé vált megújításuk. Országos és birodalmi érdek egyaránt azt követelte, hogy rendezzék Magyarország államgazdasági viszonyait is. Ezek az igények adták a közvetlen impulzust egy új berendezési tervet kidolgozásához.

A munkálatok közvetlen irányítására – egy bizottság élén – Kollonich Lipót győri püspök (1686 óta bíboros), a Magyar Kamara egykori elnöke¹ kapott királyi utasítást 1688 júliusában.² A tapasztalt birodalmi kormánytisztviselőkből álló 7 tagú testület 80 ülésen alkotta meg több mint 15 hónapi munkával az „Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn”, azaz „A Magyar Királyság berendezésének műve” című 500 kéziratoldalny reformtervezetet.

A magyar rendek képviselői ugyan nem vettek részt az Einrichtungswerk-bizottság munkájában, de Kollonich az 1687–88-as országgyűlés befejezése után azonnal véleményt kért az új berendezés kérdésében Esterházy Pál nádortól, aki 1688 áprilisában készítette el a maga javaslatát³. A nádori tervet érdemben három kérdéssel foglalkozott: a közigazgatás és az igazságszolgáltatás reformjával, valamint az ország védelmének újjászervezésével. Mindenekelőtt új magyar központi kormányszék (gubernium) létrehozását javasolta⁴, amely nemcsak közigazgatási ügyekben járna el, hanem valamennyi törvényhatóság fellebbviteli fóruma is lenne. A nádor látta a Corpus Iuris túlhaladottságát, ezért nem zárkózott el attól, hogy a törvénykönyv előírásait akár országgyűléstől függetlenül is felülvizsgálják. Az ország védelmének biztosítékát pedig új főkapitányságok létrehozásában és a magyar végvári katonaságnak horvát mintára történő átszervezésében és rendszeres fizetésében látta.

Öt hónappal a nádori javaslat felterjesztése után, 1688 szeptemberében királyi utasításra összeült Pozsonyban egy rendi bizottság Esterházy Pál és Széchenyi György esztergomi érsek vezetésével. Azt a feladatot kapták, hogy folytassák az ország berendezésével kapcsolatban a legutóbbi országgyűlésen felvetett kérdések tárgyalását: válasszanak maguk mellé alkalmas munkatársakat, akikkel kidolgozzák a közigazgatással, igazság-

szolgáltatással, valamint az egyházi, katonai és pénzügyi kérdésekkel kapcsolatos elgondolásaikat. A tervezet, amelyet a történeti irodalom „Magyar Einrichtungswerk”²ként tart számon³, szoros kapcsolatban áll a nádor személyes felterjesztésével, azt vette alapul, fejlesztette tovább, bővítette nemcsak részleteiben, hanem új mondanivalóval is. Végeredményben a kettő együtt tükrözi a rendek állásfoglalását.

A pozsonyi bizottság egyetértett az Esterházy Pál által javasolt, a nádori hivatalból létrehozandó központi közigazgatási és igazságszolgáltatási szervvel, amelyet a „király magyar titkos tanácsá”-nak nevezett, s amely úgy szerveződne, hogy a nádor elnöklétével működő felsőbbíróság, a Hétszemélyes Tábla kiegészülne magyar közigazgatási, katonai és kamarai szakértőkkel. Szorgalmazta a Magyar Kancellária cseh mintára történő, kollégiális jellegű átszervezését, az állami hivatalok teljes szekularizációját és a főhivatali tisztségek betöltésének magasabb szintű, lehetőleg külföldi képzettséghez kötését.

Amennyire széles látókörű volt az új hivatali apparátus megválasztásának kérdésében, annyira földhöz ragadtan vélekedett az igazságszolgáltatás reformjáról. A bizottság ugyanis – a nádori felterjesztéssel ellentétben – elégedett volt az országgyűléseken hozott és királyi megerősítést nyert hazai törvényekkel⁶, a peres eljárás törvényes – ám a valóságban elavult és korrupt – módjával s a meglévő bírósági fórumokkal. A bajok gyökerét inkább a jogszolgáltatásnak a háborúk okozta kényszerű szünetelésében és a Magyar Kancellária illetéktelen beavatkozásában látta.

A „Magyar Einrichtungswerk”-nek a „politicum”-mal foglalkozó fejezetét akár a rendi érdekek apológiájának is tekinthetjük. Itt kaptak helyet a nemesi kiváltságok védelmével kapcsolatos kérdések: egyebek között a nemesség felső- és középső rétegének adómentességéről, a főnemesség számára biztosított kereskedelmi szabadságról és a szabad királyi városok számának jövőbeni korlátozásáról szóló javaslatok (az utóbbi a polgárságnak az országgyűlésben való térnyerését kívánta megszorítani), ami arra mutat, hogy a rendek ezeket az ország kormányzása alapelveként tekintették. Ugyanakkor az előterjesztés Camerale fejezete – amely szorgalmazta az erdélyi só- és élőállat-kereskedelem fellendítését, indokolt harmincadhelyek létesítését, valamint az egész ország területére kiterjedő egységes mértékrendszer bevezetését – arra utal, hogy készítői rendi korlátaik ellenére is helyes úton keresték a kibontakozást az országot fenyegető gazdasági csődből.

A pozsonyi rendi bizottság tervezetét – bár javaslatainak többségével nem értettek egyet az illetékes bécsi kormánykörök – használta munkájához a Kollonich Lipót vezetésével ülésező Einrichtungswerk-bizottság. Az emlékirat a korabeli államigazgatási munkák hagyományos felosztása szerint készült: Iustitiarium (azaz igazságügy), Ecclesiasticum (egyházi ügyek), Politicum (szorosabb értelemben vett belpolitika), Militare (hadügy) és Camerale (gazdasági-kamarai ügyek) című fejezetekre tagolva tárgyalta a tervezet készítői szerint az ország előtt álló legsürgősebb tennivalókat. Előadásom keretében az „Einrichtungswerk”-be foglalt reformjavaslatoknak csupán egy erősen szelektált, címszószerű felsorolásra vállalkozhatom. Ilyen fontosabb ajánlások: a Magyar Kancellária és a jogszolgáltatás racionális és a török kiűzése utáni helyzethez igazodó átszervezése, a perrendtartás osztrák mintájú reformja, a nemesség igazságszolgáltatási előjogainak korlátozása, a nem nemesek jogképeségének elismerése, a mezővárosok kivétele a vármegyék alól (hogy ti. lakói szűnjenek meg pusztán fallal körülkerített parasztok lenni), az adórendszer egységesítése (portánként évi 36 forint állami adóval), a nemesi javak megadóztatása, a földesúri robot heti 3 napban történő rögzítése, az állami adókvetés és behajtás kivétele a hadi komisszáriusok és a császári katonaság kezéből és átengedése a vármegyéknek, impopuláció, azaz a török uralom idején elnéptelenedett

országrészek új telepítése, a hitelügy rendezése, telekkönyv felállítása cseh mintára, ipar, kereskedelem, közlekedés, szállítás, állattenyésztés fellendítése, nemesi vámmenetség eltörlése, gimnáziumok és akadémiák létrehozása, tűzrendészet, egészségügy, pestisvédelem reformja, sóregálé szabályozása, nemesfémek kiviteli tilalma, súlyok, mértékek egységesítése, rossz pénzfajták kiszorítása stb.

Az „Einrichtungswerk” tételes javaslatai mögött terjedelmes elemző és élesen kritikai leíró részek állnak, amelyek a bécsi katonai körök felháborodását és a magyar nemesség ellenállását egyaránt kiváltották. Ám egyéb – itt nem részletezhető bel- és külpolitikai – tényezők is közrejátszottak abban, hogy Kollonichék tervezete nem vált hivatalos kormányprogrammá sem 1689-ben, sem a következő években.

Pedig jobb sorsra volt érdmes ez a kormányzati alapidokumentum, amely a 17. század végi, a török uralom alól felszabaduló Magyarország történetének egyik nagy jelentőségű társadalom-, gazdaság- és művelődéstörténeti forrása. Az ország anyagi és szellemi jólétének megvalósítása tekintetében előnyösen különbözik a lipóti korszak összes többi tervezetétől¹⁷. Kollonich és munkatársai lényeges pontokon észrevették a török korszakból kilépő ország elmaradottságát, s a bajokon komolyan segíteni kívántak. Tervezetük mélyen beleágyazódott a kor viszonyaiba és irányt mutatott a jövő lehetőségei számára, elsősorban a közigazgatás terén. Vagy amint az „Einrichtungswerk”-ről szóló történeti irodalom egyik kiváló tanulmányának hazai szerzője, Wellmann Imre találóan megjegyezte: az „Einrichtungswerk” „a meglévőből indult ki és gyakorlati útikalauz kívánt lenni az ország célszerű átalakításához”¹⁸. Az emlékirat készítői abból indultak ki, hogy Magyarország a Habsburgok Duna menti monarchiájának egyik része, amiből logikusan következett, hogy e nagy kiterjedésű ország jólétének emelésével törődni kell éppen úgy, mint ahogy a bécsi kormány a német-cseh tartományok esetében is tette. Az egész monarchia érdeke – mondják a szerzők –, hogy minden tartománya önmagát elartsa, ezért kell Magyarországot is képessé tennie erre: a közigazgatást és az igazságszolgáltatást különválasztani, a törvényeket revízió alá venni, a feudális fellebbviteli bíróságok helyett új fellebbviteli fórumokat létrehozni, új perrendtartást bevezetni a törvény előtti egyenlőség elvének kimondásával, továbbá benépesíteni és gazdaggá, valamint jövedelmek szolgáltatására alkalmassá tenni. S mindezt nem az abszolutizmus 1670-es években már kudarcot vallott eszközeinek alkalmazásával kívánták elérni. Az „Einrichtungswerk”-től távol állt ez a szándék. Javaslatait a fennálló alkotmányos keretek elfogadása és fenntartása mellett a közjólét emelésének az igyekezete, emellett a társadalom alsó rétegeinek a helyzetén való segítség szándéka hatotta át. Amint Wellmann Imre oly szépen és emelkedetten írja: „helyet akart Magyarországnak a nap alatt.”¹⁹

Kollonichék tervezete ugyanakkor nem több, mint különböző javaslatok gyűjteménye, amely nem alkot egységes rendszert, nem elég tervszerű a felépítése, olykor terjengős az előadása, s nem mentes az ellentmondásoktól sem: előremutató pozitív javaslatok és negatív megnyilvánulások keverednek benne. Ezért történhetett meg, hogy az 1848–49 utáni magyar történetírás erős függetlenségi, közjogi szemléletével – a német betelepítés kapcsán – csak a „germanizálás” végrehajtásának, valamint az ősi alkotmány és a magyarság elleni támadásnak a haditervét látta benne. A magyar függetlenségi gondolkodást nélkülöző külföldi historikus számára viszont teljesen érthetetlen ez a beállítás, és hajlamos a kérdést az ellenkező végtélekből szemlélni. Ezért minősíthette Theodor Mayer „Verwaltungsreform in Ungarn nach der Türkenzeit” (Wien und Leipzig, 1911. és Sigmaringen, 1980².) című munkájában az „Einrichtungswerk”-et magyarbarátnak. Ha félretesszük a száz évvel korábban kialakult – és a tervezet megítélését helyenként még

ma is befolyásoló – látásmód „nemzeti szemüveg”-ét, akkor tárgyilagosan azt mondhatjuk: két korszak határán állt az „Einrichtungswerk”. Egyes javaslatait még a 17. századi abszolutizmus mérsékelt szellemisége hatja át, ugyanakkor felvet olyan gondolatokat, amelyekért majd a 18. század 20-as éveiből nyúlnak vissza, a Rákóczi-szabadságharc után konszolidálódó Magyarországról, másokat meg száz év múlva a francia forradalom is csak ágyúszóval és gillotinnal tud megvalósítani. Ebben rejlenek az „Einrichtungswerk” maradandó értékei, amelyekre nem véletlenül figyeltek fel az 1712–15-ös országgyűlés után létrehozott Rendszeres Bizottság, a Systematica Commissio munkatársai, akikre a „Systema politico – oeconomico – militare” című javaslat elkészítését bízta. Keresték és kérték is a tervezetet az Udvari Kancelláriától, de egyelőre nem találtuk annak nyomát, hogy a Csáky Imre kalocsai érsek elnöklétével dolgozó Bizottság ténylegesen felhasználta volna Kollonichék projektumát. Az mindenestre bizonyos, hogy az „Einrichtungswerk” egyes, továbbfejlesztett gondolatai jelen vannak az 1722-ben megfogalmazott „Systema”-ban, sőt az 1723. évi törvénycikkekben meg is valósultak. Így a végrehajtó hatalommal felruházott kormányszék gondolata a Helytartótanács felállításáról és működéséről szóló 97., 98., 101. és 102. tc.-ekben, a bírósági szervezet reformja a Kerületi Táblák mint elsőfokú bíróságok létrehozását elrendelő 30. tc.-ben, de törvény szabályozta a betelepítést (103. tc.), a kereskedelem és a közlekedés fejlesztését, továbbá az ipar támogatását is (116., 117., 121. és 122. tc.).

A Systematica Commissio törvénybe iktatott javaslati, mint a 17. század végi rendi tervezetek és a Kollonich Lipót nevéhez fűződő „Einrichtungswerk” örökösei, lezárták azt a korszakot, amelyben a török teljes kiűzése utáni helyzettel szembenező ország vezetői, a központi hatalom és a rendek kísérletet tettek Magyarország talpra állítására. Az 1723. évi törvények hűen tükrözik és összegzik a három évtizedes reformfolyamat eredményeit – de ellentmondásait és az elvetélt javaslatokat is¹⁰ –, s utat nyitnak a 18. század második feléhez, amikor a Habsburg uralkodók – elsősorban II. József – a felvilágosult gondolatok jegyében igyekeztek Magyarországot a Duna menti monarchiához kötni, immár szorosabban, mint ahogyan azt Kollonich Lipót és munkatársai a török kiűzésének időszakában elképzelték.

*

Mindent összegezve: a 17. század végi magyarországi reformtervezetek, mint az átmeneti korok szülöttei általában, ellentmondásoktól terhesek, ezért történetírásunknak még jócskán akad tennivalója az objektív és reális kép megrajzolásáig. Ehhez első lépésként a korszak legjelentősebb tervezetének, Kollonich „Einrichtungswerk”-jének teljes szövege kiadásra készen áll.

Jegyzetek

- 1 Kollonich Lipót életére és működésére 1. *Maurer, Joseph*: Cardinal Leopold Graf Kollonitsch, Primas von Ungarn. Sein Leben und sein Wirken. Innsbruck, 1887. 574., és egy rövid összefoglalást *Varga J. János*: A nemzet elnyomója vagy a nép felemelője? Kollonich Lipót. *História*, 1989. 1–2. sz. 20–22.
- 2 Magyar Országos Levéltár (MOL) P 1568. Baranyai hagyaték 7. cs. Az „Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn” tördelt korrektúrája, amely hiányosan maradt fenn, 223.
- 3 Címe: „Informatio ratione commissionis quoad politica, iuridica, militaria, cameralia et spiritualia, Viennae 3. Aprilis 1688. palatini suae sacratissimae maiestati porrecta”. MOL Mikrofilmtár 16. 192. sz. 92. tekercs, ill. P 108. Esterházy cs. lt. Rep. 69. N. 2. 2–21. f.

- 4 A magyarok részéről Esterházy Pál javaslata foglalkozott először a központi kormányszékeknek 35 év múlva a Helytartótanács alakjában megvalósuló gondolatával.
- 5 Címe: „Opinio Dominorum Consiliariorum ad Posoniensem Commissionem pro die 13 mensis Septembris anni 1688 per suam maiestatem sacratissimam convocatorum eidem suae maiestati sacratissimae transmissa.” MOL Mikrofilmtár 16. 192–16. 193. sz. 92–93. tekercs, ill. P 108. Esterházy cs. lt. Rep. 69. N. 2. 21–52. f.
- 6 Esterházy Pál saját tervezetének az igazságszolgáltatás reformjáról szóló részében nem ellenezte a magyar törvények felülvizsgálatát, ami a bécsi udvar állandó és helyes gondolata volt. Néhány hónap múlva az a pozsonyi rendi bizottság, amely éppen a nádor elnöklétével ülésezett, a leghatározottabban visszautasította a törvények megváltoztatásának szándékát, mert kiváltságainak alappilléreit látta bennük. Esterházy nádor kettős magatartásának lehetünk itt tanúi: az első esetben mint a király és az országlakosok közötti közvetítő igyekszik eleget tenni a király óhajának, a második esetben viszont a rendek érdekeit képviseli. L. erről *Iványi Emma*: Esterházy Pál nádor és a magyar rendek tervezete az ország új berendezésével kapcsolatban. Levéltári Közlemények, 1971. 1. sz. 149–150.
- 7 A korábban említettek mellett elsősorban *Johann Nikolaus Flämitzer* hadbíró „Der in böhmische Hosen ausgekleideter ungarischer Libertiner...” című pamflettjére utalok (1687–88), amely a rebellióra hajlamos magyarországi elemek kitelepítésére tett javaslatot, továbbá a *Tüzes Gábor* néven ismertté lett itáliai szerzetes századfordulón készült ama tervezetére, amely a magyarországi rendezés kulcsának a vármegyeszervezet szétbontását tartotta. L.: „Il Governo dell’ Ongeria. L’anno 1701.” Történelmi Tár 1900. 219–263.
- 8 *Benczédi László*: Kollonich Lipót és az „Einrichtungswerk”. In: Gazdaság és mentalitás Magyarországon a török kiűzésének idején. Discussiones Neogradienses 4. Szerk.: Praznovszky Mihály és Bagyinszky Istvánné. Salgótarján, 1987. 154. *Wellmann, Imre*: Merkantilistische Vorstellungen im 17. Jahrhundert und Ungarn. In: Nouvelles Etudes Historiques. I. Bp. 1965. 351.
- 9 *Wellmann*: i. m. 351.
- 10 Az „Einrichtungswerk” fontosabb javaslatai közül nem sikerült megvalósítani a Tripartitum revízióját, az új telepések számára kilátásba helyezett vallási türelmet, a nemesség megadóztatását, s ellentmondásosan érvényesültek merkantilista elképzelései, amelyek kereskedelmi és bányauyi rendeletek révén elsősorban idegen (angol, holland) érdekeltségekhez kapcsolódtak a 17–18. század fordulóján, s a következő évtizedekben is csupán szerény mértékben nyitottak utat a manufaktúraipar fejlődésének.

FELVILÁGOSODÁS ÉS POLGÁROSODÁS MAGYARORSZÁGON ÉS ERDÉLYBEN

A Habsburgok és Magyarország viszonya újra kezdődik a 18. századdal. A kihalás szélére került dinasztia újraalapított mint Habsburg–Lotharingiai-ház, s a töröktől visszafoglalt területeket újra integráló Magyarország is újjáalakul. A dinasztia saját önértékelése szerint – egy bécsi belvárosi séta bárkit meggyőzhet erről – ragyogó, dicsőséges korszak kezdődik: a szűkebb értelemben vett Magyar Királyság területének egészére csak ekkor terjed ki első ízben a Habsburg-hatalom, s megszerzik Erdély fejedelemségét is. S az összképet tekintve: a spanyol örökségből megszerzik Belgiumot, a Nápoly–szicíliai kettős királyságot (utóbb észak-itáliai területekre cserélik), s a teljes Magyarország mellett a pozsarováci békével hatalmuk még a Balkán északi részére is kiterjed. S az övék emellett Szilézia egésze, Pfalz jó része – a Habsburg Birodalom ekkor éri el legnagyobb kiterjedését.

Igaz, visszatekintőleg mindezt egy hanyatlás kezdeteként is fel lehetne fogni. Hiszen a 18. század közepére elvész a balkáni hódítás és Szilézia, a végére Belgium, a 19. század elején Napóleon jókora területeket csatol el, s a birodalom léteért folytat küzdelmet.

Ha pedig a kérdéskört másik oldaláról, Magyarország felől vesszük szemügyre, fel-foghatjuk a Habsburg–magyar viszonyt úgy is, miként Szekfü Gyula tette, hogy az újra egyesített, gyarapodni kezdő, viszonylagos belső békét is biztosító Magyarország újkori történetének fénypontját érte el, s persze hangsúlyozhatjuk akár azt is, hogy az itt áttekintendő korszak kezdetén és végpontján a Habsburg-ház egy-egy trónfosztása áll. A kezdet és a végpont között azután ott van a *vitam et sanguinem* 1740-ben, vagy a Napóleon-ellenes összefogás az udvarral a 19. század elején.

A Habsburgok és Magyarország viszonyának olyan leegyszerűsítő szemlézése, amely csak azt tekinti át, hogy mikor voltak „jóban” vagy „rosszban” a felek, aligha fog eredményt hozni.

Mi volt ennek a viszornak egyáltalán a tétje? Mi volt a tárgya? – Természetesen, mint korábban is, később is, egy határaiban és jellegében változó birodalom és egy változó–fejlődő ország viszonya. Konkrétan és ekkor már nem a kuruc–labanc küzdelem, vagyis *nem* az abszolutizmus és a rendiség konfliktusa. A Rákóczi-szabadságharc fő tétje már nem a rendiség dominanciája az idegen abszolutizmus felett, hanem a töröktől visszahódított ország berendezése: mekkora önállósággal és minő, mennyire korszerű formák között menjen az végbe. S a korszak végén, a reformkorban már határozottan megfogalmazódik az önálló nemzetállam igénye, s 1848-ban lényegében sikerül is azt realizálni. Félreértések elkerülése végett: sem a Rákóczi-szabadságharc, sem az 1848-as forradalom nem volt *a priori* Habsburg-ellenes. A nemzetállami önállóság hívei azt remélték, hogy elképzeléseikhez a Habsburgokban találnak nemzeti dinasztíát.

A Habsburgok és Magyarország 18–19. századi kapcsolatrendszerét, egyezkedéseit és konfliktusait azonban nem egyedül a felvilágosodás áramába bekapcsolódó, a polgárosodás útján elinduló Magyarország fejlődése és annak a dinasztíával kapcsolatos igényei szabták meg. Még csak nem is a Habsburg Birodalom belső erőviszonyai, illetve maguk a dinasztikus érdekek (illetve azok felismerése vagy fel nem ismerése, netán

félreismerése) befolyásolták alapvetően, hanem a mindenkori európai helyzet volt a meghatározó.

Három európai konfliktussorozat alkalmával vált igazán problematikussá az 1697-ben örökössé tenni vélt Habsburg–magyar viszony: a 18. század elejének és közepének Habsburg örökösödési háborúi (a spanyol és az osztrák) alkalmával, majd a 19. század elején a napóleoni háborúk során és végül 1848 forradalmi idején. Mindegyik alkalommal a *Pragmatica Sanctio* által meghatározottan *együttesen és elválaszthatatlanul* birtoklandó impérium egész sorsa, fennmaradása vált kérdésessé. Mert az 1712-ben Habsburg családi törvényként rögzített, a Magyar Királyság rendjei által utolsóként, 1722-ben elfogadott *Pragmatica Sanctio* jogilag új kiindulópontot képez a Habsburg–magyar viszonyban. Eddig az időpontig előfordulhatott és elő is fordult, hogy Magyarország élén, illetve a birodalom többi tartományaiban más-más Habsburg uralkodott. 1723 óta – a törvény megváltoztatásától vagy eltérő értelmezésétől eltekintve – erre nem volt lehetőség.

Miért fogadták el a magyar rendek a *Pragmatica Sanctiót*? A kérdés évtizedek óta megválaszolatlan a magyar történettudományban. Elégdjünk meg azzal a régibb válasszal, hogy a töröktől való félelem érzete magyar érdekké emelte a Habsburg Birodalommal megvalósítandó szoros összetartozást. (Talán nem véletlen, hogy elsőként a *horvát* rendek fogadták azt el.) Tény, hogy a birodalom magyar jogfelfogás szerint perszonáluniós, Habsburg-felfogás szerint reáluniós rendszere államjogi ellentétekhez vezetett.

A tendenciájában – ne szépítsünk – a tárgyalt periódusban a konfliktusok felé fejlődő Habsburg–magyar viszonyt azonban nem ez az egyetlen, a korszak elején elfogadott törvénytöveg határozta meg. A Habsburgoknak végső soron ugyanazon súlyos kihívásokkal kellett szembenézniük, amelyre a politizáló magyar társadalomnak is választ kellett adnia. Nevezetesen: *Magyarország gazdasági, politikai, társadalmi súlyának folytonos növekedése a birodalmon belül*.

A 17. század végén Magyarország gyenge, erőtlen, kifosztott, patkóforma ország Európa peremvidékén. Erdély nem tartozik hozzá. A 19. század közepére Magyarország a birodalom legnagyobb, legnépesebb, legerősebb alkotórésze. (Magyarország relatív súlyának növekedéséhez hozzájárult, hogy területe *de facto* 1815 óta, jogi értelemben 1821 óta nem változott, míg a birodalom nyugati része – mint utaltunk rá – a 18. században, majd 1859-ben, 1866-ban területi veszteségeket szenvedett el.) Mindennek folytán Magyarország gazdasági ereje durva becsléssel, az 1867. évi *quotát* figyelembe véve – kettedmagában (Erdéllyel) – mintegy harmada az összbirodaloména. A növekvő súlyú és jelentőségű Magyarországgal korszakunkban mit sem tudott kezdeni a Habsburg-hatalom. Ellenkezőleg, ha már kezdeményeztek, arra törekedtek, hogy „tartományként” kezeljék, vagyis még adott, különleges státusát is csökkentse, beleolvassák, az örökös tartományok szintjére süllyesszék – kiáltó ellentétben a mind nyilvánvalóbb erőgyarapodással. Friedrich Gentz javaslatai a birodalom súlypontjának Pest-Budára helyezéséről a 19. század elején, József nádor ekkori javaslatai a birodalom átalakítására vonatkozóan süket fülekre találtak a bécsi udvarban.

A 18. században még kompromisszumok születhetnek és születnek is, ámde kezdetben nem a felvilágosodás, hanem az ellenreformációs barokk jegyében, amelyeknek szükségszerűen fel kell bomlaniuk, hiszen mindkét fél – előbb a Habsburg, II. Józseffel, majd Magyarország, a maga reformmozgalmával – modernizálásra törekszik. A fokozatosan növekvő súlyú és jelentőségű Magyarországot II. József az integráció, a beolvassztás segítségével kívánja kiiktatni a birodalom súlyponteltolódását, netán felbomlását

előidézhető okok közül (ő maga a germanizálódás–modernizálás ellenségeként látta Magyarországot).

Pedig az egységesítendő–modernizálandó birodalomnak még hivatalos neve sincsen. 1804-ben kerül csak sor az osztrák örökös császárság megalapítására, Magyarország azonban megőrzi eddigi kiváltságait, vagyis – legalábbis az egyöntetű magyar államjogi álláspont szerint – kívül marad ezen a császárságon. Osztrák „császárkoronázás” azonban nincsen. A magyar királykoronázás aktusa (az alkotmányra tett esküvel, országgyűléssel stb.) mintegy kiemelné ezt az országot a birodalomból. Ellensúlyt abban keresnek, hogy az 1830-ban már magyar királlyá koronázott V. Ferdinándot trónra léptekor, 1835-ben cseh királlyá is megkoronázzák, sőt először (és éppúgy utoljára, mint a Vencel-koronával) sor kerül az 1815-ben alapított lombard–velencei királyságban is egy koronázásra 1837-ben. A három királyság nem fedi le az egész birodalmat, mégis félreérthetetlen a szándék: Magyarország kiemelt államjogi státusának elhalványítása, egy három királyságból álló osztrák császárság megjelenítése.

Ahány trónváltozás, annyi kisebb-nagyobb politikai válság. Mária Terézia trónra lépését hosszas előkészítő munka előzi meg, és örökösödési háború követi. II. József nem koronáztatja meg magát magyar királlyá. Halála után utódának, II. Lipótnak azzal a magyar érveléssel kell szembenéznie, hogy az „örökösödés fonala megszakadt”. I. Ferencnek a német–római császárság megszerzése megy nehezen a forradalmasodó Európában, s erről 1806-ban le is mond. V. Ferdinánd trónra léptét – testi-lelki fogyatékossága folytán – komoly belső küzdelmek előzik meg, s ő csak névleg uralkodik, helyette az *államkonferencia* kormányoz. Ferenc József trónra lépte 1848. december 2-án Ferenc Károly trónörökös mellőzésével történt, s magyar államjogi szempontból törvénytelen, a magyar országgyűlés azt nem fogadja el. Ferenc József jog szerint csak majd húsz év múlva, 1867-ben lesz Magyarország királya, s az „uralkodásának ... évében” protokolláris formula államjogi viszályok tárgya lesz a két birodalomfél között.

A Habsburg-dinasztia nemcsak dinasztákból áll, s így a Habsburg–magyar viszony vizsgálata sem korlátozódhat az uralkodó és országa kapcsolatára.

Még a 18. században kisebb észak-itáliai államokban szekundogenitúrák létesülnek (Modena, Este). A francia háborúk korától II. Lipót testvérei is nagyobb politikai szerephez jutnak. Károly fővezér lesz, Sándor Lipót, majd 1795-ben bekövetkezett halála után József Magyarország nádora, János Tirolban majd Stájerországban igazgat, Rainer Lombardia–Velence alkirálya lesz, Lajos Galíciában, majd Bécsben vállal szerepet. A távolabbi atyafiságból Estei Ferdinánd főherceg Magyarország főhadparancsnoka, majd Erdély királyi biztosa. Az *ad hoc* megbízásokat, tényleges tábornoki kinevezéseket sorolhatnánk tovább. Az 1840-es években jelentkezett a következő nemzedék. Józsefet fia, István követte a nádorságban, 1849 után pedig unokatestvére, Károly fia, Albrecht lett Magyarország kormányzója.

A családi munkamegosztás és tartományi szerepvállalás a legmesszebbmenőkig talákozott az országok és tartományok igényeivel. A „magyar Habsburgok” jelentősége a magyar politikai törekvések számára köztudott. Kevésbé ismert, hogy István főherceg nádorrá választása előtt fővágrófi volt Prágában, hogy 1847-ben Horvátország is Habsburg bánt kért magának. 1809-ben a Napóleon elől Magyarországra húzódott uralkodócsalád I. Ferenc elnökletével tanácskozott Tatán. Mit tegyenek, ha Napóleon teljesen felosztja birodalmukat? Abban állapodtak meg, hogy ha Napóleon felkínálja, elfogadják a család tagjainak biztosított egyes országokat és tartományokat – s ha ismét kedvezőbb idők jönnek, újra egyesülnek egy fő alatt.

1848 történetéből jól ismert, hogy az önállósodni törekvő országok egy-egy Habsburg főherceggel (illetve az egész uralkodócsalád vendégül látásával) kívánták legitimálni magukat. Ferenc József prezumpatív trónörököszt Prága is, Pest is hívta. 1848 nyarán pedig V. Ferdinánd döntése nyomán egy időre teljes hatalommal két főherceg osztozott a birodalmon: a nyugati részen János, Magyarországon unokaöccse, István lett a teljes hatalmú *alter ego*. Jánost pedig Frankfurtban a német birodalom kormányzójává, ideiglenesen államfővé is megválasztották.

Érdemes közelebbről megfigyelnünk az 1848-as magyar államjogi megoldást, amely lényegében teljesen új alapokra helyezte a Habsburg–magyar viszonyt. A nádori jogkörnek az 1848-as áprilisi törvényekben megvalósított kiterjesztésére gondolunk. Eszerint ha az uralkodó nem az országban időz, a végrehajtó hatalom terén teljes hatalmú helyettese a nádor. (Néhány ún. rezervált jogkört, például az új miniszterelnök kinevezésének jogát a király fenntartotta magának.) Ezzel és ennyivel a *perszonális unió*nál is lazább államjogi megoldás jött létre, hiszen Magyarország kiterjedt jogú államfőt (egykorú diplomáciai kifejezéssel: alkirályt) kapott. Kétségtelen, hogy az „együttes és elválaszthatatlan birtoklás” 1723-ban a *Pragmatica Sanctio*ban rögzítet elve ezzel sérelmet szenvedett, más szóval az áprilisi törvények, noha jogalapként hivatkoztak rá, megváltoztatták a *Pragmatica Sanctio*t. Az áprilisi törvények közül tételesen egyedül a sajtótörvény foglalkozott a *Pragmatica Sanctio*val, amely a törvényt mint „az uralkodócsalád közösségében létező *Pragmatica Sanctio*t” említette, vagyis nem az uralkodó *személyét*, hanem csak az uralkodócsaládot nyilvánította „közösnek”. A sajtótörvény e helye – amely egyébként a *Pragmatica Sanctio* tetteles felbontására vonatkozó izgatást rendeli büntetni – azt sejteti, hogy az 1848-as törvényhozók már előbbre, későbbre gondoltak, s egy újabb *szekundogenitúra* alapításával számoltak, más szóval István nádor *királyságát* is az eshetőségek közé vették. (Kossuth fel is ajánlotta Istvánnak 1848 szeptemberében a koronát, de a nádor visszautasította azt.)

István példája, de akár atyjáé, Józsefé is mutatja, hogy itt szerepkonfliktusok sejlenek fel. A tartomány vagy ország élére kerülő Habsburg előbb-utóbb a helyi érdekek felvállalására kényszerült, hiszen különben nem tudta volna ellátni hivatalát. A helyi törvények és szabályok betartása újabb konfliktusokba sodorhatta Béccsel. A Habsburg-ház családi törvénye pedig feltétlen engedelmességet követelt a családtagoktól.

A helyettesítési vagy tartományi vezetői családi rendszer alkalmas volt arra, hogy rugalmasságot vigyen a merev, központosított birodalmi struktúrába, s mint látjuk, éltek is a családtagok helyi alkalmazásának rendszerével, Magyarországon is, ahol a 19. század közepére már-már öröklődni látszott a nádorság. Kielégíthette mindez a családtagok ambícióit is, akik között köztudottan jelentősebb személyiségek voltak, mint maga az uralkodó. (V. Ferdinándnál pedig mindenki különbnek tudhatta magát.)

De miért nem ez a föderatív irány vált uralkodó tendenciává, „nemzetiesedő” Habsburgokkal? A nemzetállami fejlődés ebben az esetben saját képére formálhatta volna, az uralma alatti nemzetek között eloszthatta volna a dinasztíát, kedvező, legitim felbomlási keretet is teremtve – ha a végkifejlet felől nézzük a történeteket. (József főherceg *homo regius* volta 1918-ban még mindig halványan tükrözteti ezt a tendenciát.) Hiszen csak szétbontással, föderalizálással maradhatott volna együtt a Habsburg és Magyarország, de egyedül Magyarországon – nem. „A csak magyar királlyá redukált Ferenc József kezéből az alattvalói hűség kötelékét elfogadnám” – mondta Kossuth az 1870-es évek elején, nem zárva ki, hogy másutt másik Habsburg uralkodhatnék.

Miért akadályozta meg Bécs e tendencia érvényesülését? A birodalmi bürokrácia és az európai politika érdekei egyaránt ellene hatottak. A nagyhatalmi igények kerültek volna veszélybe, ha ilyen mértékig, például a magyar igények szerint (amelyek megvalósításán 1848-ban a közhittel ellentétben nemcsak Kossuth, hanem Batthyány is buzgólkodott) föderalizálják a birodalmat, szekundogenitúrák révén „nemzetiesítik” a dinasztíát. Ha a „jóságos” V. Ferdinándra, a hatalomtól idegenkedő Ferenc Károlyra, a polgárlánnyal házasodó Jánosra, a protestánszal házasodókra, Károlyra (neje az egyetlen protestáns a *Kapuzinergyufiban*) és Józsefre gondolunk, maga a kérdésfeltevés talán nem is olyan abszurd.

A dinasztia saját küldetéstudata azonban nem a multinacionalitás fenntartására, a népek közötti egyensúlytartás biztosítására irányult, mint ma oly sokan hiszik, hanem a család egésze alapvetően *német* orientációjú maradt. A német hegemonia volt és maradt a család célja, s ennek alárendelten kezelték jórészt nem német birodalmukat. A germanizációról II. József (persze Schwarzenberg és Bach után) lemondtak, ám birodalmuknak a Német-római Birodalmon, majd a Német Szövetségen kívüli területeit erőforrásként kívánták felhasználni a német hegemonia megszerzésére. (Tegyük hozzá, hogy ezt tették a Hohenzollernek is: Kelet-Poroszország, Brandenburg és Posen nem tartozott a Német Szövetséghez, s ezek voltak Poroszország azon súlyponti területei, amelyeknek a német hegemonia megszerzését kellett szolgálniuk.) A német hegemonia megszerzésének vágya motiválta a Habsburg-hatalmat akkor, amikor 1848–49 során minden kompromisszumot elutasított Magyarországgal. Szüksége volt az ország minden anyagi és emberi erőforrására. Az 1849. áprilisi trónfosztás erre, közvetlenül az olmtüzi alkotmányra adott választ.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy a Habsburg Birodalom társadalmi vezető erejét alkotó arisztokráciának csak egy része kapcsolódott be a nemzetévtálás áramába, tehát *nem vitte magával* a dinasztíát, nem integrálta őket úgy, mint ahogy az az idegen uralkodócsaládokkal más országokban történt. A birodalom állami és infrastrukturális igényeinek kielégítésével kialakuló nagypolgárság ugyancsak a birodalmi centralizáció híve maradt, ha később alkotmányos igényekkel jelentkezett is.

Említhetjük még a Habsburg-család centralizált hatalmi szervezetét, amely a vagyon legnagyobb részét a mindenkori családfeje kezében összpontosította, s az ebből való részletes megvonással fenyegetve biztosíthatta a családtagok politikai lojalitását. A családtagok többször is felléptek, részt kértek a hatalomból (jellegzetes példa erre az 1835-ös trónváltás), de érdemi beleszólási joguk nem volt és nem lett a családfeje, a császár döntéseibe. Politikai értelemben vett lázadó soha nem akadt a Habsburg-családban, legfeljebb magánéleti.

Politikai szempontú áttekintésünk mellőzte annak a szerepnek a méltatását, amelyet a bécsi udvar könyvtárával, színházával, udvari hivatalaival, testőrségével, Theresianumával a magyar művelődés terén betöltött. A dinasztia közvetlen, személyes befolyása ezen intézményekre nem volt oly jelentős. Ugyancsak nem szóltunk a központi állami adminisztráció, a felvilágosult abszolutizmus intézkedéssorozatáról, szervező munkájáról, hiszen ezek sem tartoznak közvetlenül a Habsburg–magyar viszonyhoz, noha egykorúan a Habsburgok javára vagy számlájára írták is mindezt. Áttekintésünk középpontjába az alapkérdés került: organikusabb kapcsolatba kerültek-e a Habsburgok a 18–19. században Magyarországgal? A korszak végén az 1849-es trónfosztás ténye és alaposan érvelő szövege ad választ e kérdésre. A legyőzött ország azután egy újabb, végsőnek bizonyult

kísérletre vállalkozott. Az első és a második trónfosztás között – s ez volt felvázolt korszakunk – mintegy száznegyven, a második és a harmadik között mintegy hetven év telt el.

A magyar–Habsburg kapcsolatrendszer végső értékeléséhez nemcsak ezeknek a periódusoknak részletei, hanem az egyidejű horvát–Habsburg, olasz–Habsburg, cseh–Habsburg stb. kapcsolatrendszer számbavételére is szükség lenne. Erre itt most nem vállalkozhatunk. A magyar konferencia kezdeményezése azonban megindíthatja a tárgyalgosságra törekvő számbavételt.

AZ UDVAR ÉS A FORRADALMAS MÁRCIUS

Kérem, hogy amit elmondandó vagyok, úgy könyveljék el, mint egy régóta folyó, de teljesen még be nem fejezett kutatómunka első – s véglegeseznek egyelőre nem tekinthető – eredményeiről készült vázlatos és részleges tájékoztatást.

Azzal kell kezdenem, hogy amikor az 1848-i európai forradalmi hullám márciusban átcsapott a Habsburg-birodalom határain, s szoros egymásutánban forradalmak robbantak ki Bécsben, Grazban, Pesten, Milánóban és Velencében is, majd ezek nyomában Prágában és Krakkóban szintén forradalmi erjedés indult meg, a történetek meglehetősen készületlenül érték és rendkívül szorult helyzetbe hozták a bécsi udvart. Készületlenül, mert az udvar hangadói a Habsburg-uralom alatt álló tartományok viszonyairól addig szinte kizárólag a titkosügynökök jelentései alapján alkottak képet, ezek a jelentések pedig egyfelől mértéktelenül felnagyították ugyan az ellenzéki csoportoknak – így például a magyar liberális nemesi politikusok Ellenzéki Pártjának vagy a Fialat Magyarország körének – az erőfeszítéseit, másfelől viszont az ilyen erőfeszítések hatékonyságát a valóságnál jóval szerényebbnek és az egyes tartományok belső helyzetét – ezzel egyenes összefüggésben – a ténylegesnél sokkal békésebbnek és szilárdabbnak festették; legfeljebb az előző hónapok lombardiai éhségtüntetéseiről és az ottani elégtelenség más hasonló megnyilvánulásairól tudósítottak olykor, mindazonáltal többnyire ezeknek a jelentőségét is lekicsinyelve.

És hogy márciusban rendkívül szorult helyzetbe került, azt az udvar nem utolsósorban épp ennek a félretájékoztottságának köszönhetette. Mindennél jobban példázza ezt, hogy a bécsi udvari haditanács a nyugtalanító lombardiai hírek hatására az ott állomásozó császári csapatok megerősítése végett a horvátországi határőr-alakulatok tekintélyes hányadát már az év első hónapjaiban Észak-Itáliába vezényelte, holott – mint nem sokkal utóbb csattanósan bizonyosodott – ezeket az alakulatokat Bécsnek éppen hogy odahaza tartani állott volna érdekében, hogy azután a magyar forradalom leküzdésére használhassa fel őket. Igaz viszont, hogy az udvarnak sok választási lehetősége nem volt. A császári hadsereg összlétszáma 1848 februárjának a végén, a szabadságon vagy betegállományban lévőket is számítva, meghaladta a 440 ezer főt. Ennek az óriási embertömegnek azonban kereken háromtizede magyarországi (és erdélyi) vagy észak-itáliai toborzási körzetekből került ki, s az udvari körök egyáltalán nem vehették bizonyosra, hogy a hadsereg magyar és olasz katonáit minden nehézség nélkül felhasználhatják majd a forradalmi mozgalmak elfojtására. És még ha az illetén aggodalmak némileg túlzottak voltak is, a hadsereg hatalmas létszáma ellenére sem látszott elég erősnek ahhoz, hogy lehetőséget teremtsen a birodalom területén márciusban csaknem egyidejűleg kirobbant forradalmak összességének már a kezdet kezdetén fegyveres erővel és úgyszintén egyidejűleg történő felszámolására. Amire kellő bizonyosságot szolgáltatnak az észak-itáliai fejlemények, hiszen a hadsereg állományának ekkor több mint egyötöd része az Alpoktól délre állomásozott, és az észak-itáliai felkelőknek mégis sikerült már a márciusi napokban kivenniük a császári csapatokat Milánóból is, Velencéből is.

Mindez arra vall tehát, hogy annak a szorult helyzetnek, amelybe az udvar márciusban került, a félretájékoztottságon túl volt egy mélyebb oka is: éppen az, hogy a birodalom egyes tartományaiban érlelődő forradalmi mozgalmak kirobbanása időben oly-

annyira egybeesett. Amiben természetesen nemcsak az játszott közre, hogy Palermo és Párizs példája a birodalom valamennyi tartományára hatást gyakorolt – és csaknem egyidejűleg gyakorolt hatást rájuk –, de az is – és ez a legmélyebben rejlő ok –, hogy Dél- és Nyugat-Európa forradalmi egyáltalán nem véletlenszerűen tudtak hatást gyakorolni a Habsburg-birodalom valamennyi tartományára, hanem mert az a sokrétű elnyomó rendszer, amelyet a Habsburgok birodalmuk határai között kiépítettek volt, 1848-ra országaik mindegyikében a végsőkéig fokozta az elégtelenséget, s mert viszont ez a rendszer sem gátolhatta meg, hogy országaikban 1848-ig el ne érje a szükséges minimumot azoknak a társadalmi tényezőknek a kibontakozása, amelyek azután a forradalom hordozóivá lehettek.

Ennek a kérdéskörnek további boncolgatásába azonban most nem bocsátkozom bele, mert amit elmondtam, úgy gondolom, meglehetősen magától értetődő. Inkább azt jegyzem meg még, hogy az udvarnak 1848 márciusában nemcsak arra nem volt lehetősége, hogy a birodalom területén kitört valamennyi forradalom ellenében tüstént és egyidejűleg fegyveres erővel lépjen fel, de még arra sem, hogy maga döntse el, melyikkel szemben vessen be fegyveres erőt azonnal, s melyikkel szemben alkalmazzon egyelőre halogató politikát, a végső leszámolást átmenetileg későbbre időzítve. A milánói és a velencei forradalmárok ugyanis már az első pillanatban szabadságharcot kezdtek azért, hogy Lombardiát és Venetót teljesen kiszakítsák a Habsburg-birodalom kötelékeiből és az ekkor még csak vágyaikban élő egységes Olaszország részévé tegyék, s ezzel a császáriakat rákényszerítették arra, hogy az ő szabadságmozgalmuk sikerre vitelének már a kezdet kezdetén fegyveres erővel próbálják útját vágni. Ez pedig egyben azt is eldöntötte, hogy az udvar a birodalom területén kitört többi forradalom ellenében fegyveres erőt egyelőre nem vethet latba.

Tanúsítja ezt annak a március 26-án lezajlott udvari konferenciának a kimenetele, amelyen a bécsi hangadók a magyar nádor, István főherceg két nappal korábban írásba foglalt előterjesztése alapján arról tárgyaltak, milyen politikát folytassanak Magyarországgal szemben, s amelyen – mint ismeretes – végül is áldásukat adták a főherceg gondolatmenetére, vagyis arra, hogy mivel jelenleg lehetetlenség elvonni a birodalom más tartományaiból akkora – 40–50 ezer főnyi – csapaterősítést, amekkora a magyar forradalom azonnali fegyveres erővel történő eltiprásához szükségeltetnék, egyelőre tárgyalásokba kell bocsátkozniuk a hatalmat Magyarországon most a forradalom eredményeként kezébe vevő Batthyány-kormánnyal, azaz a másik fél megtévesztése végett – bármennyire nehezükre esik is – egyelőre jó képet kell vágniuk a dolgokhoz, s csupán később, „jobb idők jöttével” – értsd: csak az észak-itáliai szabadságharc leverése után – lesz szabad hozzáfekedniök a magyar forradalom fegyveres erővel történő felszámolásához. Ami – ismétlem – tudott dolog. Kevésbé tudott viszont – legalábbis a korábbi szakirodalomban nem találtam róla említést, s magam is csupán János főhercegnek egy kiadatlan feljegyzéséből derítettem ki –, hogy ez korántsem volt holmi elszigetelt álláspont: hogy ugyanezt a politikát fogadta el követendőnek egy másik – már az előző napon, 25-én végbement – tanácskozás is, amelyen kizárólag főhercegek – szám szerint heten – vettek részt.

Erre pedig már csak azért is utalnom kell, mert a közelmúltban találkozhattunk olyan István főherceg ellenforradalmi szerepvállalásának elkendőzésére szánt véleménnyel, hogy az ő előterjesztése nem a Magyarországgal szemben Bécs részéről huzamosabban követendő politika kikövekelésére szolgált, csupán a pozsonyi országgyűlés befejezéséhez közeledő törvényalkotó tevékenységének legtöbb haszonnal kecsegtető bécsi kezelésmódját volt hivatva körvonalazni, s hogy az ő javaslatait csupán a magyar kancelláriát Apponyi György gróf kényszerű lemondása óta vezető alkancellár, Szőgyény László ala-

kította át valóságos ellenforradalmi programmá, mikor ezeket (meg saját hasonló értelmű indítványait) előterjesztette az István főherceg részvétele nélkül lebonyolított 26-i udvari konferencián (amelynek az időpontját egyébként ő emlékirataiban szintén, de tévesen 25-re teszi). Ha ugyanis nem megyünk el vakon amellett, hogy az udvar nemcsak az ekkor folyamatban lévő kodifikáció során, hanem a következő hónapokban is rendületlenül kitartott István főherceg irányelvei mellett, s ha számításba vesszük, hogy ezeket az irányelveket a főhercegek 25-i tanácskozása is elfogadta, ezen a tanácskozáson pedig Szögyény nem volt jelen, István viszont ott volt s álláspontjáról maga tájékoztatta az egybegyűlteket: akkor pusztán ez is elég ok ahhoz, hogy indokolatlannak minősítsük az ő alakjának tisztára mosását célzó próbálkozást.

S hogy ez valóban indokolatlan, azt sok további adat is igazolhatja; most azonban – elegendő idő híján – csupán egyre kíváncsi vagyok még utalni: István főhercegnek arra a felfelfelterjesztésére, amelyet épp egy hónappal programadó előterjesztésének megírása után, április 24-én vetett papírra, s amelyben hosszan fejtegette, mennyire rossz szellem tölti el a magyar kormány tagjait – kivált a magyarországi hadügyi igazgatás önállósítására meg a reakció horvátországi szervezkedésének megghiúsítására irányuló erőfeszítéseik tekintetében –, majd „sürgős” és... „határozott utasítást” kért arra nézve, miként járjon el a továbbiakban a magyar kormánypolitikával szemben, „hogy őfelsége iránti kötelezettségeit meg ne szegje”. Aminek a súlyán és árulkodó voltán mit sem változtat, hogy felterjesztésére őfelsége néhány nap múlva csupán teljesen általánosságokban mozgó választ kapott, mivel az udvar – változatlanul ragaszkodva az egy hónappal korábban éppen általa kidolgozott irányelvekhez – még mindig halogatni kívánta a magyarokkal való kenyértörést.

Ez azonban persze nem ok arra, hogy hitelt adjunk az olyan néhány éve feltált nézeteknek, amelyek szerint a magyarokkal való megegyezésre az udvari körökben valóságos készség is volt; egyáltalán nem ok erre. Az udvar, miután magáéivá tette István főherceg március 24-i irányelveit, azoknak megfelelően – ismétlem – mindent elkövetett annak érdekében, hogy a Batthyány-kormányt meggyőzze a maga tárgyalókészségéről s ezzel visszatartóztassa olyan határozott intézkedések fogantatásától, amelyek megnehezítenék a magyar forradalom elleni későbbi fegyveres fellépés sikerre vitelét, arra azonban az udvari körök egy pillanatig sem gondoltak, hogy végérvényesen belenyugodjanak annak a nagyfokú belkormányzati önállóságnak a fennmaradásába, amelyre Magyarország márciusban a forradalom eredményeként szert tett, s nem is gondolhattak erre, hiszen a magyar forradalom márciusi vívmányai kizárták, hogy a birodalom valamennyi tartományát a jövőben is minden vonatkozásban egyetlen központból, Bécsből irányítsák, ez pedig az udvar számára teljességgel elfogadhatatlan volt.

Az udvar hangadói ezért, ha erőiket márciusban elégteleneknek érezték is ahhoz, hogy az észak-itáliai szabadságharchoz hasonlóan a magyar forradalom ellen is azonnali fegyveres ellenforradalmi támadást indítsanak, már a kezdet kezdetén hozzáálltak a magyar forradalom elleni későbbi fegyveres ellenforradalmi támadás előkészítéséhez. Jól mutatja ezt az a sietség, amellyel már István irányelveinek megszületése és elfogadása előtt lebonyolították Jellačić horvát bánná és horvátországi főhadparancsnokká való kinevezését, hiszen egy uralkodói kézirat már március 20-án tudatta a bécsi udvari haditanáccsal, hogy a kinevezésnek „a lehető leggyorsabban” („so schnell als möglich”) meg kell történnie, március 23-ra pedig már meg is születtek a kinevező iratok. És hogy a kinevező iratok kézhezvétele után, április 3-án Bécsbe utazó s ott azután két hetet töltő Jellačić pontosan milyen utasításokat és tanácsokat kapott a császárvárosban, azt közvetlen források híján nem tisztázhatjuk teljes részletességgel. Amit azonban Jellačić a kö-

vetkező hónapokban művelt, az kétségtelenné teszi, hogy a Bécsben ekkor általa kapott útravaló mindenben megfelelt annak az elgondolásnak, amelyet legfőbb tanácsadója, az udvari körökben rendkívül jó kapcsolatokkal rendelkező Franjo Kulmer báró egy még március 30-án hozzá intézett levelében úgy fogalmazott meg: „A vége az lesz, hogy Ausztriának Magyarországot ismét meg kell majd hódítania.”

Azt pedig, hogy István főherceg, akit március 22-re Bécsbe rendelték, hogy nádori minőségében kinyilvánítsa Jellačić báni kinevezéséhez való hozzájárulását, s aki ezt készségesen meg is tette, vajon tudta-e, hogy az udvar Jellačićnak a Magyarország elleni faltörő kos szerepét szánja, teljes bizonyossággal szintén nem mondhatjuk meg. De fel kell tételeznünk, hogy ha ekkor talán még nem tudta is, mindenesetre sejtette. S ehhez még annyit fűznék hozzá, hogy ha sejtette, milyen szerepet szánnak Jellačićnak, ezt a jelek szerint nem helyeselte. Amit – úgy vélem – kötelességem is leszögezni. Mikor ugyanis korábban István főherceg szeptember eleji hatalomátvételi kísérletéről írtam, még annak a véleményemnek adtam hangot, hogy a főherceg minden bizonnyal azért próbálta ezekben a napokban a maga kezébe ragadni a főhatalmat, mivel az ő hatalomátvétele lehetővé tette volna, hogy a horvátországi császári csapatok Magyarország elleni támadásának megindulása után a magyar forradalom erői két tűz közé szoruljanak s így könnyebben felmorzsolhatóakká legyenek. Most viszont – sokkal nagyobb forrásanyag ismeretében – már tudom, hogy ez tévedés volt: István kétségkívül nagyra becsülte Jellačićot, mivel az uralkodóház odaadó és tántoríthatatlan hívét látta benne, de támadó fellépését nem célirányos, hanem az udvarra nézve éppen hogy káros következményekkel is járható megoldásnak ítélte, s ezért az általa tervezett államcsínnel nem sikerhez segíteni, hanem megelőzni s ezáltal szükségtelenné tenni kívánta – egyrészt, mert valószínűleg attól tartott, hogy ha az udvar a magyar forradalommal való leszámolás művét horvát nemzetiségű zsoldosaira bízta, akkor (hiába cserélik esetleg a szóban forgó fegyveresek horvát nemzeti színekkel ékes zászlóikat a Drávánál – amint ténylegesen történt azután – a Habsburgok fekete-sárga hadilobogóira) ezeknek a derék horvátoknak a betörése még a magyar társadalom különben udvarhű elemeinek egy részében is fel fogja szítani a nacionalista indulatokat és a magyar forradalom oldalára fogja sodorni őket, másrészt meg azért, mert nyilván túlbecsülte a maga lehetőségeit, mert nyilván arra számított, hogy a tervezett államcsíny révén maga is – Jellačić közreműködése nélkül is – képes lesz végezni a magyar forradalommal.

István főherceg ebbeli számításait azonban Bécsben senki sem osztotta – és joggal nem osztotta senki. Hiszen az ő államcsínycsínykísérlete – tudjuk – kudarcba fulladt, s ez bebizonyította, hogy az ellenforradalom szervezői közül azok láttak messzebbre, akik már márciusban arra esküdtek, hogy a magyar forradalmat csupán fegyveres erőszak döntheti meg. Néhány hét múlva – Pákozdnál és Ozoránál – pedig az is bebizonyosodott, hogy a magyar forradalom megdöntéséhez még a Jellačić vezénylete alatt álló több mint 50 ezer fegyveres sem elegendő. Majd 1849 tavaszára az udvar azt is kénytelen lett belátni, hogy a magyar forradalmon a császári hadsereg java erőinek a felvonultatásával és a magyarellel szembe nemzetiességi felkelőcsapatok szövetségi szolgálatainak az igénybevétele sem képes úrrá lenni: hogy ennek a nemes célnak az eléréséhez immár az orosz medve segítségét is ki kell kérnie.

Amikor pedig a bécsi udvari körök Miklós cárhoz folyamodtak mentőkötélért, akkor ezzel akaratlanul maguk is elismerték, amiről már a Habsburg-birodalom területén 1848 márciusában történtek is árulkodtak, hogy tudniillik ez a birodalom nem olyan elsőrendű európai hatalmasság, amilyennek a metternichi diplomácia évtizedeken át feltüntetni iparkodott, hanem csupán agyaglábakon álló, pusztulásra ítélt kolosszus.

FERENC JÓZSEF ÉS ERZSÉBET

Amikor trónra lépett, épp folyt a háború a magyarok ellen. 1849 őszén az aradi tizenhárom, Batthány meg a többiek. Mintegy fél évszázaddal később pedig Mikszáth arról írt, hogy a magyar paraszt szobájának a falán egymás mellett van Kossuth Lajos és Ferenc József képe. Ugyanarról az emberről van szó?

Talán azért is igen, mert Ferenc József szürke egyéniség volt, sok mindent bele lehetett látni. Embernek és államférfiúnak egyaránt középszerű, minden különösebb tehetség nélkül. Csekély kulturális érdeklődése szinte közmondásos, ha sok operát kellett is életében végighallgatnia, igazában csak az operettet szerette. Nagyon konzervatív, hiszen Metternich is nevelte. Mondják, csak arisztokratákkal volt hajlandó kezét fogni. Nyilván nem igaz, az amerikai elnök bizonyára nem volt arisztokrata, a mozdulatot a hivatalos látogatáskor mégsem lehetett elhagyni.

De ha ennyire szürke volt, mi az oka annak, hogy mégsem tűnt el a történelemből, sőt a magyar köztudatból sem, még ha karikatúra formájában is él tovább sokaknál. Lehetne arra hivatkozni, hogy 68 esztendeig uralkodott. Az európai uralkodók közül csak XIV. Lajos múlta felül, de az már gyerekkorában kezdte a mesterséget. És persze egy erősen váltakozó korszakot élt végig. 1848-ban épp csak hogy megrendül az európai államrendszer. 1914-ben az ő hadüzenetével kezdődik meg végleges bukása.

Valószínűleg nem egészen kielégítő ez a magyarázat. Valami más is kell a hosszú túléléshez. Jellemének egyik magyarázata talán a Habsburgok közmondásos makacssága, amely annyi veszélyhelyzeten segítette őket keresztül. Ferenc József is makacs volt, és túlélte ellenfeleit. De makacsságánál még jellegzetesebb volt kötelességtudása. Ha az állam érdekében végzett mindennapos munka elég volna az uralkodói nagysághoz, Ferenc József a legnagyobbak közül való volna. És még egy: még ellenfelei is elismerték róla, hogy úgy viseli magát, mint aki tudja, hogy egyszer majd egy magasabb hatóság előtt kell számot adnia tetteiről. A mélyen katolikus császárnak és királynak ez a tudat egészen természetes volt, lényegéhez tartozott. „Népeimhez!” – szólalt az ismert kiáltvány a háborúba lépésről. Ferenc József tisztában volt azzal, hogy egy rendkívül tarka, soknemzetiségű állam élén áll, mindegyik néphez van valami köze. Az uralkodás számára nem politikai fogások gyakorlása, emberek manipulálása volt, hanem Istentől kapott hivatás. És gentleman volt a szó múlt századi értelmében. Mindmáig ironikusan emlegetik szellemi színvonalát illetően, hogy minden látogatásakor azt mondta: minden szép, minden jó, mindennel meg vagyok elégedve. Pedig megvolt erre a jó oka. Amikor az új Burgtheatert meglektintette, tett néhány kritikai megjegyzést. Az egyik építész szívinfarktust kapott, a másik öngyilkos lett. Ettől kezdve tartózkodott a bírálattól. Lehet, hogy ez csak modorosság volt?

Minden makacssága mellett olykor hallgatott mások tanácsaira, éppen lényeges politikai kérdésekben. Persze, a szükség vitte rá. De voltak esetek, amikor az egyszer elhatározott döntés mellett kitartott, még akkor is, ha az nem volt már a legjobb. Világos, hogy a dualista rendszerre gondolok.

A magányos öntudat – talán ezzel lehetne a legrövidebben jellemezni. Magányos volt egész életében, isteni elhivatottságának tudata miatt, és éppen ez adta meg öntudatát.

Magányos volt, és mégis mindenkié – minden hivatali helyiségben, iskolában ott volt a képe, mindenki tudta, hogy ő az uralkodó. És mindenki más és más okokból tartotta a maga számára fontosnak. Az osztrákok számára mégiscsak ő volt a német fejedelem, a birodalom feletti uralom jogosan őt illette volna meg. És amikor kizárták ebből a birodalomból, még mindig valamiféle német kultúrmissziót képviselt a többi barbár népeséggel szemben. És ő volt a megmaradt birodalom, az európai nagyhatalom, élén egy német császárral.

Amikor 1898-ban ötvenéves uralkodói jubileumát ünnepelték Ciszlajtániában, a cseh Jaroslav Goll, a kiváló történész egy ünnepi ülésen arról beszélt, hogy a csehek megtalálták helyüket a Monarchiában. És ez akkor valóban széles rétegek meggyőződése volt. Talán nem kell itt kifejteni, hogy miért.

A lengyelek számára ő volt az egyik legjobb lengyel király. Elvégre Galíciában, ha csökevényes formában is, a lengyel állam tovább élt, volt lengyel Tudományos Akadémia, két lengyel egyetem, lengyel államhivatalnokok, helytartók, olykor közös külügyminiszter is.

És ha az osztrák kormányzat, vagyis Ferenc József Galíciában a lengyeleknek kedvelt, bár a lakosság fele majdnem ukrán volt, az ukránok számára is Galícia jelentette a szabad hazát. Ha összehasonlították az oroszországi helyzettel, ahol az ukrán nyelv teljesen tilos volt, értékelni tudták, hogy Lembergben az egyetemen van ukrán tanszék, és működik egy Sevcsenko-társaság, ami a határon túl elképzelhetetlen volt.

A horvátok számára, még a Határőrvidék hagyományai nyomán, Ferenc József volt a legfelső Hadúr, parancsára sok hadszíntéren harcoltak, s voltak hajlandók harcolni a jövőben is. Hogy nemcsak horvát király, hanem magyar is, az csak pillanatnyi nehézségnek tűnt.

A Monarchia románjai tisztában voltak vele, hogy amíg a Monarchia fennáll, a megélvő román állam függetlensége is biztosítva van Oroszországgal szemben. Mint tudjuk, utólag kiderült, hogy ebben a vélekedésben teljesen igazuk volt. A román parasztok ragaszkodásában, mint sok más nép esetében is, még sok volt a feudális-kori jó király illúziójából, de az biztos, ez is történeti tényező volt.

A szlovének illetéktelenül sokáig alárendelték magukat a németeknek, a császár hatalmának, már csak azért is, mert ez a császár katolikus volt. Egyedül a szerbeknél, meg persze az olaszoknál nehéz volna súlyosabb argumentumokat találni a császár és király mellett.

Hát a magyarok? Volt elég okuk a szembenállásra. De ezek idővel elhomályosultak, a háttérbe szorultak. Ferenc József volt az a magyar király, akinek országlása alatt a magyarok visszakapták országukat, egységes országukat – ez lényeges szempont volt. Ferenc József sokfelé megfordult az országban, huszártábornoki egyenruhában, ott volt a szegedi árvízkatasztrófánál, mint hírlett, szíven viselte a magyarok dolgát. Végeredményben – ő volt a magyar király.

1918 után sorsa a teljes elutasítás lett. Még a legkevésbé Magyarországon, ahol ő jelentette a kontinuitást a királyi magyar jelenhez. Egyebütt csak a gyűlölet maradt, mert ő szimbolizálta a Monarchiát, ahogy életében és pozitívan, most halálában és negatívan. Az utódállamok megszabadultak az elnyomás lidércétől, s ennek Ferenc József volt a neve. Most minden rosszra emlékeztek az emberek, az esetleges pozitívumokat elfelejtették. A szovjet korszakban – és Ausztria kivételével mindegyik utódállamnak megvolt a több évtizedes szovjet korszaka – a kép, ha lehet, még sötétebb lett. Most már ő volt a kizsákmányolás, a burzsoázia kiszolgálója, a népek hóhéra és elnyomója – a szovjet korszak találékony volt negatív jelzőkben.

És mégis, ennek a korszaknak a vége felé, amikor pedig még csak fel sem sejlett ez a vég, több helyütt ismét felbukkant az érdeklődés alakja iránt. Először Lengyelországban jelent meg egy életrajz, azután Magyarországon, legutóbb Csehországban. Mi az oka ennek, a nosztalgia a századforduló, a Monarchia iránt, ahogy szokták magyarázni? Bizonyára van ebben is valami, Ferenc József nemcsak a Monarchia szimbóluma, hanem egy több évtizedes hosszú békekorszaké is, két világháború előtt. Az már szinte feledésbe merült, hogy az első forma szerint ő robbantotta ki. Boldog békekorszak? Valójában nincsenek boldog korszakok, az emberi nyomorúság mindegyikben megtalálható, a megszépítő messzeség avat egyeseket boldogokká.

Ennek a kapcsolatnak a révén persze már azt is mondhatjuk, hogy a név több, mint a viselője, amikor Ferenc Józsefről esik szó, egy egész korszak fénylik fel. A kritika ezzel a korszakkal szemben jogos, és ez magát az uralkodót is érinti. De ha Ferenc Jóska névalakban spontán módon a népdalokba is bekerült (nem úgy, mint Rákosi Mátyás a mozgalmi dalokba), ez mégis mond valamit. De az is biztos, hogy a magyarságnak nincs oka másoknál elérzékenyültebben emlegetni.

Más a helyzet Erzsébet esetében. Lehet, hogy itt is több a név, mint a viselője? Ha a magyar konnotációtól függetlenül nézzük, azt mondhatjuk, hogy akarata ellenére lett uralkodóné. Amikor Ferenc József megkérte a kezét, megszeppenten mondta: ha csak egy szabólegény lenne, szívesen hozzámenne. Nem voltak uralkodói ambíciói. Nem tudott belenőni a honanya szerepébe, pedig ez egy császárnénak és királynénak kijárt volna. A reprezentáció nyilván kevés kivétellel mindenkinek nyűg, de Erzsébet túlzottan utálta. Szokták mondani, hogy ő volt az első modern nő egy trónon, szeszélyes volt, erősen intellektuális alkat, még verseket is írt, nem is egészen rosszakat, Heine modorában. De férjével ellentétben nem volt kötelességtudó, a gyűlölt udvari környezettől egyre hosszabb időkre volt távol utazgatásaival Angliától Görögorszáig és Madeirától Korfuig. Fia öngyilkossága meg egyéb családi katasztrófák megértővé tették az akkori közönséget, még a sok utazást is megértették és megbocsátották.

A magyarok iránti érdeklődése dacból keletkezett. Utált anyósa a cseh nyelvre akarta megtaníttatni, hiszen a cseh arisztokrácia olyan hű volt 1848-ban. És persze óvta őt a rebellis magyaroktól. Ezek után természetes, hogy a rebellisekkel rokonszenvezett. Az biztos, az arisztokrácián túl az ő szemhatára sem terjedt. De végül is megtanult jól magyarul, még férjének is leveleiben legalább néhány mondatot magyarul kellett írnia. Legkedvesebb gyermekével, Mária Valériával csak magyarul levelezett. És kétségtelen, hogy a kiegyezés megkötésében neki is volt szerepe. Nem döntő, a körülmények kényszerítőbb erejűek voltak. De ami tőle tellett rábeszélésben, női praktikában, azt igénybe vette. És ezt a magyarok nem felejtették el, nemcsak a politikai elit, szélesebb rétegek sem. Észre sem vették, hogy nem sokkal később ez a magyar érdeklődés elapad, legfeljebb Gödöllőre látogat el, most már ógörögül tanul, igaz, nem felejt el a magyart, még pontosan halála napján is használja. A magyarok szemében még az is kedvelté tette, hogy nem szerette Bécsét. Még utazgatásai is rokonszenvenessé tették. Egyfajta magyar érzékenység Erzsébet személye iránt mindenképpen indokolt.

Még egy szót házasságukról: szerencsétlen volt. Nehéz kevésbé összeillő párt elképzelni. Életükben egyre távolabb kerültek egymástól. Részben az utókor megítélésében is. Aki Ferenc Józsefet valamilyen oknál fogva nem szereti, hajlandó Erzsébetet rokonszenvesnek látni. (Az ellenkező eset kivételes.) De ha mesze is álltak egymástól, mára már egybeolvadnak az emlékezésben. Erzsébet is a boldog békekor, ha óhatatlanul tragikusabb színekkel is, mint Ferenc József. Akár tetszik, akár nem, mindketten hozzátartoznak a magyar történelem hagyományához. Ezt a hagyományt nem elutasítani és ócsárolni kell, hanem a helyére tenni.

AZ 1867-ES SZLÁV KONGRESSZUS ÉS A HABSBURG BIRODALOM NEMZETISÉGEI

Az 1867. év két jelentős eseményt tartogatott a Habsburg Birodalom számára. Elsőként a kiegyezést, amely egy elég hosszú történeti–egyezkedési folyamat záróakkordja s egyben újabb megpróbáltatások kezdete volt, másodsorban pedig a nemzetiségei tekintetében figyelemre méltó moszkvai szláv kongresszust, amelynek előzményei szintén évekkel korábbra nyúlnak vissza.

A két esemény egy ponton érintkezik egymással: a kiegyezéssel elégedetlen, reményeikben csalódott szlávok mentek Moszkvába. Gondoljunk csak arra, hogy Königrätzet követően valamennyi nemzetiség képviselői ott előszobáztak a császárnál és Belcredinél, hogy megakadályozzák a magyarokkal folyó tárgyalásokat. Bár Palackýnak¹ sikerült a cseh terveket előterjeszteni, a bécsi kormány nem értett egyet azokkal, és így kudarcot vallott minden kísérlet.²

Az előszobázók közül lám nem egyet viszontlátunk Moszkvában és Pétervárott alig egy év múltán, ahol a Habsburg Monarchia nemzetiségeit igyekeznek kedvező helyzetbe hozni beszédeik, tárgyalásaik révén.

Az osztrák birodalom és Oroszország etnikai térképe igen nagy hasonlóságot mutatott tarkaságával. Csupán emlékeztetjük: Oroszország európai területén tizenöt, Ausztriában pedig tizenegy nemzet és nemzetiség élt. Erre utal Diószegi István figyelemre méltó munkájában: „A Habsburg Monarchia és Oroszország számára a soknemzeti összetételből adódóan a nemzetiségi politika jelentette a tulajdonképpeni politikát.”³ A kiegyezéssel a két legerősebb nemzeti mozgalom alakított ki kétközpontú birodalmat, így Bécsben és Pesten is határozottan elzárkóztak attól, hogy a délszlávok, a csehek a magyarokéhoz hasonló jogokat kapjanak.

Ha elfogadjuk azt a tételt, miszerint „egy-egy ország nemzetiségi politikája gyakorta a határokon túl is figyelmet keltett”⁴, akkor ez az egymással határos Ausztria és Oroszország esetében egy újabb bizonyítékát adja annak, hogy szükséges a kiegyezés és a szláv kongresszus kölcsönhatását vizsgálni.⁵

A szláv kongresszuson felszólaló oroszok rendre kifejezték segítőkészségüket a birodalom határain túl élő szláv testvérek iránt. Beszédeikben egyaránt emlegették az etnikai homogenitást, az önálló állami lét megszerzésének szükségességét s mindezek betetőzéséként a területileg egységes össz-szláv állam létrehozását, mindig a legmegfelelőbb variációt tolva előtérbe. Ennek érdekében újították fel a középkori kötelemekeket, a vér, a föld, a lélek közösségét állítva előtérbe, s hangsúlyozták a küldetésudatot és a szupremácia elvét.

Niederhauser Emil írja erről a már említett kiváló művében: „A korai szakaszban a legáltalánosabb és legkézenfekvőbb tájékozódás a szláv nemzetek egymás közti kapcsolata volt. Természetes előzménye volt ennek a nagy szláv hatalomnak – Oroszországnak – a megléte.”⁶

Mint már a bevezetőben is említettük, a moszkvai szláv találkozó nem volt előzmények nélküli. 1848-ban Prágában már tartottak egy szláv kongresszust, ám ezen a lélek-

számban a többséget jelentő oroszok nem képviseltették magukat, habár a szervezők nevében a cseh Václav Hanka meghívókat küldött a tudományos- és államélet jelentős személyiségeinek, mint pl. Pogodinnak, Szreznevszkijnek, Grigorovicsnak vagy Uvarov gróf művelődésügyi miniszternek. I. Miklós uralkodása idején azonban elképzelhetetlen volt Oroszország részvétele egy liberális mozgalomban a határokon belül és kívül egyaránt.

II. Sándor trónra lépésével jelentősen megváltozott a helyzet, és éppen Oroszország vált színhelyévé a következő szláv találkozónak. 1864. december 9-én a moszkvai egyetemen, a Természettudomány Barátainak Társasága ülésén az orosz birodalom népeit bemutató nagyszabású etnográfiai kiállítás ötlete született meg elsőként. II. Sándor magára vállalta a kiállítás megnyitását, s a szervezésbe bekapcsolódott a Moszkvai Szláv Segítő Bizottság is.

A kiállítás szervezésének két szellemi vezetője a pétervári V. Lamanszkij professzor volt és N. Popov a moszkvai egyetemről, aki 1863–64-ben tett hosszú utazást kelet-európai szláv területeken, amelynek tapasztalatairól írt az orosz újságokban. A Társaság 1865. november 24-i ülésén ő tett javaslatot arra, hogy a kiállítás keretében valósítsanak meg egy szláv szekciót.⁷ Magára vállalta a meghívók kiküldését a különféle szláv szervezeteknek és tudósoknak, s ebben segítségére volt a széles körű külföldi kapcsolatokkal rendelkező V. Lamanszkij és M. P. Pogodin, de leginkább a bécsi orosz nagykövetség pópája, M. F. Rajevszkij, aki hosszú ott-tartózkodása alatt igen sok ausztriai szlávval került baráti viszonyba.⁸ Popov és társai az orosz diplomácia tudtával tárgyaltak Moszkvában a balkáni szlávok meghívásáról.⁹ A tudományos társaság rendezvénye M. N. Katkov, a Moszkovszkije Vedemosztyi főszerkesztője és Ivan Akszakov, a Moszkva szerkesztője révén vált nyilvános üggyé.

A rendezvényt anyagiilag támogatta például a moszkvai városi дума 10 000 rubellel, az orosz vasutak ingyenes utazást biztosítottak a résztvevőknek, míg egy szállodatulajdonos díjtalanul biztosított szobákat a vendégeknek. A társadalom eme áldozatvállalásáról A. M. Gorcsakov úgy vélekedett, hogy az „önfeláldozás ezerszer nagyobb, mint valaha volt, de már nem elvakult”.¹⁰

Ez a széles körben megnyilvánuló szimpátia a szomszédos államokban élő elnyomott szlávok iránt elképzelhetetlen lett volna akár egy évtizeddel korábban is. Az orosz kormány nem akadályozta mindezt, holott a külügyminisztérium teljes körű ellenőrzést gyakorolt a Moszkvai Szláv Segítő Bizottság felett. Összeecseng ezzel egy néhány évtizeddel később írt visszaemlékezés: „Beust azt mondja, Miklós cár a pánszlávizmus határozott ellensége volt, de II. Sándor, a megboldogult uralkodó tett némi engedményt az Ausztria számára veszélyes eszmének. Ilyen formán nemcsak a birodalom szlávjainak elszigeteltségéből eredő gyöngeség, de a szlávok külpolitikai elképzelései miatt is, ezek a szlávok nem tudtak a trón támaszai lenni.”¹¹

John Grey történész híres, Oroszországról szóló könyvében azt írja, hogy II. Sándor és Gorcsakov nem támogatta a pánszlávizmus érzelmes nemzeti koncepcióját, de kénytelen volt eltűnni azt, mivel az orosz társadalom egy jelentős részére nagy hatással volt. A nyugati hatalmak azonban ezt az eszme agresszív formájának tekintették.¹²

Ausztriát igen közvetlenül érintette az esemény, hiszen a határain belül élő szlávok valamennyien elfogadták a meghívást. Igyekvő nagykövete, gróf Friedrich Reverter de Salandra azt latolgatta, hogy milyen veszélyek leselkednek hazájára a pánszlávizmusban, hiszen a hivatalos politika gyakran támaszkodik a szlavofil irányzatra.¹³ Beust válaszában rámutatott, hogy Oroszország maga ellen vét, amikor támogatja az össz-szláv

nemzet dicsőítésére rendezett kiállítást. Ennek ellenére „nekünk, különösen a jelenben semmi okunk arra, hogy az alattvalók megfigyelésén kívül akadályt gördítsünk e vendégeskedés és tanulságos oroszországi utazás elé. Figyelembe véve, hogy a kérdésben az összeütközés lehetősége rejlik”.¹⁴

A bécsi centralisták lapja, a Die Presse úgy ítélte meg kormánya álláspontját, hogy Oroszország „felkelti és támogatja az idegen alattvalókban a kiválás iránti törekvést, de Ausztria semmi mást nem tesz e percben, mint figyeli az orosz kabinet részéről iránta megnyilvánuló ellenséges hangulatot”.¹⁵

Vessünk egy pillantást a magyar sajtóra is. A kormány és a közvélemény álláspontjáról a Pesti Napló közvetít hű képet. A zömmel külpolitikával foglalkozó vezető kormányparti lap heteken keresztül foglalkozott a szláv kongresszussal, ami jelzi, hogy mind a politikai köröket, mind a közvéleményt érdekelte az esemény. Az április 27-i szám vezércikében úgy vélekedett, hogy Palacký, Rieger és más szláv személyek utazása a kormány semleges állásfoglalását bizonyítja, hiszen, ha nem győződtek volna meg arról, hogy sem akadályozni, sem visszatértük után megtorolni nem fogják tetteiket, bizonyára el sem fogadták volna a meghívást.

A magyar közvélemény nem osztotta teljesen a kormány semleges nézetét, hiszen ugyanebben a számban a Bécsi dolgok között egyetértően hivatkozott a lap a Debatte-ra, amely azt ajánlotta az elutazó szláv meghívottaknak, hogy kérjenek garanciát az orosz kormánytól a rendezvény politikamentes jellegére vonatkozóan. De „... ha követelésük megtagadatik – maradjanak szláv testvéreink az „Etnográfiai” Kiállítástól tisztes távolságba.”

A vezércikk írója az európai közvéleményt is elutasítónak tartotta, amikor arról írt, hogy csalódnak azok, akik úgy gondolják, „...a világ e pánszláv mozgalmat ugyanazon szemmel nézné, mellyel az olasz vagy német egység felé irányzott mozgalmat nézte volna és még most is nézi.”¹⁶

Ferenc József királlyá koronázása után két héttel a Monarchia szlávjai, így csehek, szlovákok, szerbek, horvátok, szlovének és rutének törekvéseik támogatásában reménykedve új irányba fordultak, s elindultak Moszkvába. Mint azt a cseh Rieger kifejtette: „nem összeesküvést szőni, hanem elégedetlenségüket demonstrálni jönnek nyilvános fórumra lelve Oroszországban.”¹⁷ A Národní Listy, az ifjúcseh párt lapja így fogalmazza meg szándékukat: „a cseh nép nem engedi, hogy hazáját megfosszák a politikai önállóságtól és nem akar valamilyen váratlan esemény hatására elsüllyedni a német tengerben. Ezt a csehek olyan nyílt, hangos szóval fogják hirdetni, amely tisztán eljuthat az orosz és a francia uralkodó füléhez, de meghallhatja az osztrák is.”¹⁸

A nemzetiségek elvárásai azonban, mint ezt látogatásuk egész ideje alatt tapasztalni fogják, nem teljesülnek. A szervező szlavofilek hangoztatott eszméi¹⁹ inkább az orosz nemzetbe való beolvastatásukat, mintsem jogaik érvényesítését célozták, a hivatalos diplomácia pedig ügyesen kitért a politikai kérdések elől, hiszen egész Európa gyanakvással figyelte őket a szláv népek feletti hódító törekvésekért. Holott, már ekkor úgy gondolkodott a bécsi orosz nagykövetség, hogy gyengítve a Monarchia szláv jellegét, a csehek nemzeti törekvéseit Oroszországnak nem kellene támogatni, sőt oda kellene hatnia, hogy Csehországban a német befolyás érvényesüljön.²⁰ Ha kicsit előre tekintünk 1871-re, akkor világossá válik, hogy Oroszország saját érdekét szem előtt tartva nem támogatta a nemzetiségi, főként a cseh törekvéseket. Egyrészt, mert ezzel együtt járt volna, hogy ha a galíciai lengyelek több joghoz jutnak, az oroszországi lengyel területeken sem tarthatta volna magát tovább a nyílt elnyomás. Ezt megerősítette a bécsi orosz nagy-

követség jelentése, amely arról tájékoztatta az udvart, hogy számolniuk kell az angol befolyás megerősödésével Pozenban és Galíciában.²¹ Továbbá Andrdássy úgy nyilatkozott, hogy a lengyelek nem rendelkeznek igazi autonómiával, s ez egyben a császár véleménye is.²² Másrészt: „A trializmus és még inkább a federalizmus szláv karaktert adott volna a Monarchiának, és ez orosz szempontból nem volt kívánatos.”²³

A Monarchiából érkező szláv vendégek azonban nem látták át a magasabb diplomácia érdekeit, s azt várták, hogy a nagy szláv testvér segítő jobbát nyújtja majd feléjük. Biztosította őket ebben a fogadtatás, hiszen az orosz társadalom minden rétege üdvözölte őket, az öreg paraszttól, aki kenyérrel és sóval várta őket minden állomáson, II. Sándorig, aki külön audiencián fogadta őket.

Orosz részről a látogatás ürügyül szolgáló Etnográfiai Kiállítás szervezői alig tűntek fel, annál inkább a moszkvai és pétervári pánszláv körök tagjai.

A szlávság nagy családjából csak a lengyel emigráció hiányzott, őket sem a dicső múlt, sem pedig a rózsaszínűre festett jövő nem tudta a kongresszuson való részvételre rábírní, és amikor minden szláv 1867-et kiált, ők 1772-t mondanak. Palacký és Rieger korábban Párizsba utaztak, csak Vilnában csatlakoztak a delegációhoz. Késlekedésüknek két oka volt. Először is igazolni szerették volna útjukat a franciák előtt és puhatólózni akartak a francia udvar álláspontja felől a kiegyezés után a cseh ügyben, másodszer pedig közvetítésüket felajánlva megegyezni akartak néhány kérdésben a lengyel emigrációval. Egyik ügyben sem sikerült eredményt felmutatniuk. Bár III. Napóleon érdeklődést mutatott, de a cseheknek nem volt sem Biarritzuk, sem Plombières-ük. A lengyelek pedig kizárólag az európai civilizáció elárulásaként tudták felfogni a csehek moszkvai útját. Manifesztumukban azt írták, hogy „...A moszkvai kongresszus ... nem hoz mást – s ebben biztosak vagyunk –, mint csalást és hamisságot minden szláv népnek.”²⁴

Palacký és Rieger tehát május 7-én csatlakozott a delegációhoz Vilnában, s másnap már feltűnt szemük előtt a nyugati főváros, Szentpétervár.

A szláv vendégek első napjukat a város nevezetességeinek megtekintésével töltötték, majd este színházba mentek. Az előadás minden ízében lengyelelles volt, a rendezők Glinka egyik kifejezetten ilyen témájú operáját mutatták be, a közönség pedig a kitűnő balettelőadás mazurkáját fütyülte ki, míg az orosz táncokat lelkes tapsal jutalmazta.

A szláv vendégek egy küldöttsége május 10-én látogatást tett Gorcsakov hercegnél, majd Reverter nagykövethél. A Gorcsakovnál tett látogatás hangulata igen szívélyes, de formális, minden eredmény nélküli volt. A tapasztalt diplomata még a cári audiencia iránti kérelmükkel is Reverterhez irányította őket. Az osztrák nagykövethél már sokkal fagyosabb volt a légkör, s ugyanúgy eredménytelenül távoztak, mivel a fenséges gazdájához hí hivatlnok visszadobta a labdát Gorcsakovnak, mondván: nemkívánatos, hogy az ausztriai szlávokat mint küldöttséget tartsák számon, inkább forduljanak Gorcsakovhoz személyes audienciáért.

Kívánságuk mégis teljesült május 14-én, amikor is Carszkoje Szelóban fogadta őket II. Sándor, a liberátor cár. Mint későbbi memoárjában írja, a szerb Polit-Desančić különös jelentőséget tulajdonított ennek: „Nehéz lett volna elképzelni, hogy az orosz cár fogadja az udvarnál a szláv vendégeket, akik külföldi alattvalók, anélkül, hogy az adott államok nagykövetei be ne jelentették volna őket. De az orosz közvéleményt a szláv vendégek foglalkoztatták, és II. Sándor úgy vélte, fontos hogy megtegye ezt az engedményt népének.”²⁵ Erről tanúskodik T. Sz. Vasziljev archimandrita II. Sándorhoz írt levele, amelyben a szláv ügy felkarolására kéri. Véleménye szerint a nyugati hatalmak, így Franciaország és a pápaság gyengül, a jövő kulcsa Oroszország és pravoszlávia kezé-

ben van. A cárt érdekelte a közlés, mivel saját kezűleg írta a levél alá, hogy nézzenek utána, ki ez a személy.²⁶ A vasárnap reggeli istentiszteletet az udvari kápolnában hallgatták meg a szlávok, majd egy huszonegy tagú válogatott csoportot az Arany Terembe vezettek a cári fogadásra, amelyen az uralkodó egész családja jelen volt. Šafarik üdvözölte valamennyiük nevében a cárt, majd mindegyiküket személyesen bemutatott II. Sándornak, aki néhány szívélyes mondatot váltott velük, sőt visszaemlékezett, hogy a szerb Petronijevicccsel és Palackýval már találkozott. Míg a cárné németül csevegett a küldöttekkel az Arany Teremben, II. Sándor átlépett a következő terembe, ahol a többi szláv vendég várta izgatottan. Őket a következő szavakkal üdvözölte: „Üdvözlöm Önöket, Uraim! Boldog vagyok, hogy valódi szláv földön találkozom Önökkel, szláv testvérekkel. Remélem, elégedettek lesznek a fogadtatással mind itt, mind Moszkvában. Még találkozunk.” A Bellevue Szállóba visszatérve azonnal lelkes hangú táviratok mentek a hazai városokba, amelyekben az üres protokolláris forma minden részlete mögött különös tartalmat sejtetve az írók, mindannyian kiemelték „a valódi szláv földön szláv testvérek” szófordulatát a cárnak. A Polit-Desančić megjegyezte: „Eddig Oroszországot pravoszlávnak és orosznak ismertük, most látjuk csak, hogy Oroszország szláv és nemzeti.”²⁷

Május 16-án érkeztek a szláv küldöttek Moszkvába, ahol az utazásuk tényleges okaként megjelölt kiállítás megtekintésére csupán egy délutánt szánva, idejük nagy részét vacsorákon, ünnepségeken és tudományos üléseken töltötték.

A Moszkva-parti város igyekezett még fényesebb fogadtatásban részesíteni vendégeit, mint Szentpétervárt, s ebben már jó gyakorlata volt, hiszen nemrég a városban járt az amerikai haditengerészeti küldöttség és a cári család is, amikor II. Sándor az Etnográfiai Kiállítást megnyitotta április 24-én.

Az orosz kormány kezdettől fogva tiltotta, hogy alattvalói politikailag befolyásolják vendégeiket. E tiltást megkerülve éppen a kongresszus idején jelentették meg a szlovák Štúr²⁸ 1856-ban, nem sokkal halála előtt írt művét A szlávok és a világ jövője címmel, amelynek nagy előnye volt, hogy nem orosz szerző szembesítette a szláv nemzetiségeket az ausztrioszlávizmussal, a lengyel küldetésstudattal, a Kollár-féle kölcsönösségi eszmevel vagy a jugoszláv illírizmus helyett a pánszláv ideológiával. Štúr politikai végrendeletében arra szólítja fel a szlávokat, hogy egyesüljenek az oroszokkal, elfogadva nyelvüket közös nyelvként, s elfogadva az ortodox hitet.

Elképzeléseiknek nyíltan hangot is adtak a vendéglátók közös találkozóikon. A moszkvai egyetem rektora, S. I. Barsov előadásában a nacionalizmus elvének jogosultságáról nyilatkozott: „Alkalmazását Európa törvényesnek kell elismerje... Egyesülünk, mint ahogy eggyé lett Németország és Itália, és az egységes nép neve titán lesz.”²⁹

Rieger azonban válaszában a különállást hangsúlyozta, s a cseh-szlovák eszmei kölcsönösséget fejtette: „Sokan előtérbe helyezik a teljes testi-szellemi egyesülést, de egy évezred története nem múlik el nyomtalanul...”

Moszkvai tartózkodásuk vége felé pár szláv küldött és a moszkvai egyetem néhány pánszláv professzora elkészítette a következő kongresszusok tervét, amelyet a résztvevők kétharmada aláírt. A dokumentum azt tartalmazta, hogy szükség van az együttműködésre a szláv rokonság és egység érdekében, ezért legalább kétévenként találkozniuk kell egy össz-szláv kongresszuson.

A moszkvai szláv kongresszusra a vélemények különbözősége nyomta rá bélyegét. Az orosz kormány álláspontját a legtalálékosabban Bakunyin jellemezte: „hivatalos kacérkodásnak” nevezve azt. Hiszen az orosz kormány hivatalosan nem vett részt az eseményen,

de taktikusan beleegyezett a helyszínbe, s aligha volt lényegtelen a vendégek cári audiencián való fogadása.

A kongresszus hatását a szláv népekre azok sem tagadhatták, akik ellenségei voltak, sőt ők hangsúlyozták különösképpen. A kiállítás szerepet játszott ugyan a szláv egységtudat alakításában is, de méginkább a kis népek nemzeti érzésének fejlődésében. A küldöttek utazása valóban demonstrációként értékelhető főként Ausztriával szemben, amely ugyanebben a periódusban rendezte viszonyát a kiegyezésben a magyarokkal, lezárva ezzel egy időre a politikai jogok gyarapítása felé vezető utat a birodalom szláv többsége előtt. A cseh értelmiség kacérkodása a pánszlávizmussal, zárándokútjai Oroszországba, lelkes kulturális kapcsolatai az orosz szellemi élettel és a szláv szolidaritás egyre fokozódó hangsúlyozása nem jelentett lehetséges vagy komoly irredenta mozgalmat, hanem csak egy taktikai és érzelmi álláspontot.”³⁰

Ugyanakkor éppen ennek a világnak a létrejötte bizonyította, hogy Európának egy erős osztrák birodalomra van szüksége, és nem egy labilis új államalakulatra orosz vezetéssel. A szláv egység kérdése hivatalos kormánypolitikává Oroszországban csak a 19. század utolsó harmadában vált. Az oroszországi kitérő után a szlávokat az állandó pánszláv propaganda mellett arra készítette, hogy emigrációjuk révén az osztrák politika hibájából a nyugat-európai politikában keressenek támaszt, hiszen a kongresszus nem győzte meg őket arról, hogy a nyugati civilizáció ártalmas dolog.

Jegyzetek

- 1 *Niederhauser Emil*: Nemzetek születése Kelet-Európában. Bp. 1976. kiváló munkájában részletesen foglalkozik a cseh nemzeti megújulási mozgalom keretén belül személyével. 135–144.
- 2 *Kovács Endre*: Történelmi arcképek. Bp. 1976. 441.
- 3 *Diószegi István*: Üllő és kalapács. Bp. 1991. 26.
- 4 Uo. 37.
- 5 Ezt levéltári adat is bizonyítja Sz. Sz. Tatyiszev 1860–1872-ig a bécsi nagykövetségen külön értékelést ad a csehekről, dalmátokról, horvátokról. Centralnij Goszudarsztvennij Archiv Rosszii, (továbbiakban CGAR) F No 597. op. No 1. jegy. hrany. No 875 206–211.
- 6 *Niederhauser Emil*: A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában. Bp. 1977. 279.
- 7 „Vszeroszsijszkaja etnograficeszkaja vüsztavka i szlavjanszkij szjezd v maje 1867 goda”. Moszkva 1867. Újságcikkgyűjtemény. 23.
- 8 CGAR F. No. 597. op. No 1. jegy. hrany. No 875 l. 1. „Fragments politiques” („Politikai töredékek”).
- 9 Uo.
- 10 CGAR F. No 828 op. No 1. jegy. hrany. No 302 80–81.
- 11 *A. N. Molcsanov*: Memoarü Bejszta. In: Isztoriceszkij Vesztnyik, t. 28. 1887, IV–VI. 677.
- 12 *Gray, Ian*: The Romanovs. London, 1971. 303.
- 13 F. Reverter, F. Beust és A. M. Gorcsakov szláv kongresszussal kapcsolatos levelezését *Karel Kazbunda*: Pout’ Čechů do Moskvy 1867 a rakouská diplomacia. (Prague 1924) c. munkája alapján közli *Petrovich, M. B.*: The Emergence of Russian Panslavism 1856–1870. New York, 1956. 214.
- 14 Uo.
- 15 Die Presse, 1867. április 28. „Zum Moskauer Slaven Congress”.
- 16 Pesti Napló, 1867. április 27.
- 17 *M. B. Petrovich*: i. m. 205.
- 18 Veszty, 1967. május 17. No. 56.
- 19 *Niederhauser Emil*: A szlavofilek történetiszemléletéhez. In: AUD Séries Historica 5. sz. 1966. 27–42.
- 20 CGAR F. No 597 op. No 1. jegy. hrany. No 975 49.
- 21 Uo. 15.
- 22 Uo. 48.
- 23 *Diószegi István*: i. m. 45–46.

- 24 „Vszeroszjijszkaja etnograficseszkaja vüsztavka”. 104–107.
- 25 Idézi *M. B. Petrovich*: i. m. 221.
- 26 CGAR F. No 109 op. No 4 jegy. hrany. No 431 12–16.
- 27 Golosz 1867. május 18. No 136. Az orosz lapokra vonatkozóan ld. *Czövek István*: Oroszország külpolitikája II. Sándor korában és a közvélemény. Nyíregyháza, 1991. 49–62.
- 28 *Niederhauser Emil*: A nemzeti megújulási mozgalmak... 105–106. *Uő.*: A kelet-európai fejlődés egysége és különbözősége. In: Magyar Tudomány, 1988. 9. sz. 678.
- 29 Veszty, 1867. május 26. No 60.; Golosz, 1867. május 24. No 142.
- 30 Lásd még *Jászi O.*: A Habsburg Monarchia felbomlása. Bp. 1982. 485–486.

AZ 1855-ÖS OSZTRÁK KONKORDÁTUM MAGYAR VONATKOZÁSAI

I. Ferenc József trónra lépésekor, 1848. december 2-án egy megingott Osztrák Birodalmat és egy függetlenedő Magyarországot talált a hagyományos Habsburg családi politikával szemben. Nemcsak vallásos neveltetésénél, anyja, Zsófia főhercegnő befolyásánál, családja hagyományánál fogva, hanem elsősorban a birodalom berendezkedéséből adódóan tudta, mit jelent a katolikus egyház támogatása. Ő is, mint új rendszerének megalkotói, Schwarzenberg herceg, Bach és Thun miniszterek – akik mind egy egységes birodalmat tartottak szem előtt – meg volt győződve arról, hogy lehetetlen politikai egységet teremteni anélkül, hogy ehhez az egyházat segítségül ne hívják. Ehhez azonban az egyház és állam közötti vitás kérdések megoldására, a késői jozefinizmus felszámolására, sőt magára az egyház egységesítésére, azaz egy, a Szentszékkal kötött megegyezésre volt szükség. Így született meg az 1855-ös konkordátum, amelyben Metternich herceg harmincéves fáradozásának gyümölcsét látta,¹ és amelyről Bach később így nyilatkozott: „Láttam, hogy a kereszténységben milyen erők rejlenek. Ezeket törekvéseinkkel akartam összekötni, céljaink szolgálatába állítani. Ezért javasoltam egy konkordátum megkötését. Ez az olasz és magyar kérdések megoldását volt hivatva szolgálni, valamennyi politikai és nemzeti előítéletet leküzdeni”².

A kor legjelentősebb egyházpolitikusa Joseph Othmar Rauscher volt³. Már nagyapja és apja 76 éven át szolgálta a császárt, ő maga 17 éven keresztül az ún. Keleti Akadémia rektora és mint ilyen Metternich állandó és egyházi ügyekben legbefolyásosabb munkatársa volt. 1844-től Ferenc József tanára, majd 1849-től seckauai püspök. 1853 óta bécsi érsek. Érzelmileg magyarellenés volt, és már 1844-ben a magyar függetlenségi mozgalomban egyházellenes tendenciát vélt felfedezni, míg magában az egyházban a birodalom fennállásának és egységének a zálogát látta⁴.

Ferenc József trónra lépésekor megbízást kapott, hogy a birodalom újjászervezésével kapcsolatban egyházpolitikai terveit, amelyek természetesen a Monarchia egységesítését kellett hogy támogassák, előadja. Tervezetét 1849. január 29-én nyújtotta be az udvarnak. Ennek a tervezetnek és merőben új egyházpolitikának az eredményét rögzítette az 1849. március 4-i ún. olmützi oktrojált alkotmány, amely az egyházat számos korlátozás alól ugyan felmentette, ugyanakkor azonban teljesen az állam érdekeinek szolgálatába állította. A Rauscher szellemében fogant olmützi alkotmány egyházügyi és tanügyi rendelkezései – amelyeket Magyarország a szabadságharc leverése után hirdettek ki – a kormányt cselekvésre készítették. Elsősorban azért, mert az alkotmány 2. §-a az állam és egyház viszonyának tisztázását írta elő. Ez viszont olyan fontos és kényes ügy volt, amelynek megoldása meghaladta mind a kultuszminiszter, mind az udvar hatáskörét. Az egyházat is meg kellett kérdezni. Ezért Thun miniszter úgy döntött, hogy mindazon tartományok egyházfőit tanácskozársra hívja Bécsbe, akikre az alkotmány vonatkozott. Mivel ez Magyarországon még nem volt érvényes, az egyetlen meghívott magyar főpásztor, Scitovszky János pécsi püspök csak mint megfigyelő vett rajta részt.

Az 1849 májusában és június elején megtartott konferencián a vezető szerepet természetesen annak szellemi kigondolója, Rauscher vitte. Ő készítette el a tárgyalások prog-

ramját, a miniszternek benyújtott hét javaslat közül ötöt ő dolgozott ki, a kormánnyal folytatott tárgyalások levezetésére felállított bizottság is tulajdonképp csak Rauscherből állott⁵. A püspökök javaslatait azonban a kormány nem fogadta el, sőt, az egyházi egységesítés gondolatának felmerülésével újabb áthidalhatatlan nehézségek is jelentkeztek. Nevezetesen az, hogy hogyan lehet egy általános érvényű rendelkezést, mint amilyen egy konkordátum, az egész birodalomra kiterjeszteni, a speciális egyházi jogokkal rendelkező Magyarországra, Csehországra és a Lombard–Velencei Királyságra.

Rauscher, hogy tervezetét megmentse, két nagy tanulmányt dolgozott ki. Az elsőnek ez volt a címe: „A magyar és a többi koronataromány egyházi viszonyainak egységesítése”.⁶ Ebben a Pragmatica Sanctio szellemében azt követelte, hogy az egyházi állapotok ugyanolyanok legyenek Magyarországon, mint a birodalom többi tartományában, a birodalmi házassági törvények pedig a magyar viszonyokhoz igazodjanak. Rauscher a második elaborátumában a magyar királyi főkegyúri jogokkal foglalkozott.⁷ Ezekről ugyanis Bécsben nem óhajtottak lemondani, és súlyosabb problémát jelentettek, mintsem röviden át lehetett volna siklani fölöttük. Rauscher itt is kifejtette, hogy a magyar királyi főkegyúri jogok az összbirodalom érdekével összhangba hozhatók, ezek nemcsak hogy nem akadályozzák egy általános rendelkezés bevezetését, hanem arra jogot is adnak. Az uralkodó az egyházi vagyont illetően Magyarországon is ugyanolyan jogokkal rendelkezik, mint a birodalom többi tartományában. Mint írta: „Magyarországnak most az összbirodalomba mint annak szerves részének kell belépnie, vagyis jogait és kötelességeit a többi tartományával kell azonosítani. Következésképpen Magyarországon is az egyház javait éppen úgy meg kell adóztatni, mint Csehországban és az osztrák tartományokban, és ezekre a javakra Magyarországon sem szabad nagyobb igényt tartani, mint a nevezett helyeken”⁸. Rauschernek sikerült a következőkben a kormányt arról is meggyőzni, egy konkordátum által nyújtott lehetőségek az összbirodalom érdekében megéri, hogy az állam a házasságügyekben bizonyos engedményeket tegyen. Így került sor az ausztriai házassági törvények revíziójára, illetve a konkordátum megkötésének elhatározására.

Hám János kinevezett prímás megalázó lemondatása után az udvar jelöltje, Scitovszky lett a magyar egyház feje⁹. Ő a forradalmat elítélte, az udvarhoz pedig híven ragaszkodott. De lojalitása nem akadályozta meg őt abban, hogy nemzete és egyháza érdekét ne szolgálja. A szabadságharc leverése, a nemzet béklyóba szorítása a katolikus egyházat is minden fönntartás nélkül, a felső klérus általános aulikus beállítottsága ellenére is az általános ún. passzív rezisztencia táborába vitte. Ennek a csendes egyházi ellenállásnak lett a vezéralakja az új prímás – kitartó, szívós ellenzéki politikájának is volt köszönhető, hogy a nemzet eljutott az 1867-es kiegyezéshez¹⁰.

Első és legfontosabb teendője, mint Karl Geringer bárónak, a császári biztosnak mondta, a magyar egyházi élet újjáépítése volt.¹¹ Hiszen a bécsi udvar az egyházban a forradalom cinkosát látta, püspököket menesztettek, papokat végeztek ki, vetettek börtönbe, egyházi intézményeket katonai célokra lefoglaltak, birtokokat kifosztottak. Scitovszky azonban azt is világosan felismerte, hogy a Monarchia egységesítésével nemcsak prímási jogait, hanem az egész magyar katolikus egyház sajátos helyzetét is veszély fenyegeti. Nem habozott a harcot felvenni. Egyházpolitikájának kiindulópontja az volt, hogy a magyar püspököket közös megbeszélésre hívta. Tisztában volt ugyanis azzal, hogy a kibontakozás útját és az egységesítő törekvések kiküszöbölését csak akkor találja meg, ha az egész püspöki karral együttműködik.

Hosszas előkészítő tárgyalások, levelezések és bizottsági munkák után erre a püspök-kari konferenciára Esztergomban, 1850. augusztus 25. és 31. között került sor. A tizenegy ülésen három érsek és tizenhárom püspök vett részt. Döntéseiket a királynak tizenhárom felterjesztésben hozták tudomására, a hivatalos iratokat pedig mind a Szent-széknél, mind a bécsi minisztériumnak elküldötték¹². A bécsi nuncius, Michele Viale-Prelá és IX. Piusz pápa támogatta ugyan a magyar törekvéseket¹³, de a kormány és Rauscher nem nézték jó szemmel az esztergomi értekezletet, főként mivel ott szóba kerültek a magyar primási jogok is. Ezek pedig egyáltalán nem illettek bele az egységesítési tervekbe. Thun miniszter a beadványokkal csak 1851 tavaszán foglalkozott és csak az év késő őszén volt hajlandó a magyar püspöki kar bizottságát tárgyaláson fogadni. Ez a bizottság a primáson kívül három püspökből állt¹⁴ és 1851. november 18-a és december 2-a között tízszer ülésezett. Kézzelfogható eredményt semmiben sem ért el. A miniszter és a hivatalnokok ígéretei nagy általánosságban mozogtak, belőlük semmi kötelezettség nem származott, de arra jók voltak, hogy a magyar püspököket magukról lerázzák.

Mivel a püspöki kar bizottságának tárgyalásai Bécsben nem jártak sikerrel, a püspökök abban állapodtak meg, hogy újabb tanácskozásokra gyűlnek össze. A megbeszéléseket két körülmény is sürgette: a magyar házasságügyek rendezetelensége és a császár tervezett magyarországi útja. Az értekezlet 1851. június 7-én ült össze a budai primási palotában és három napig tartott. Rajta három érsek, tizenegy püspök és a pannonhalmi főapát vett részt. Döntéseiket tizenegy pontba foglalták és a primást felhatalmazták, hogy terjessze fel ezeket a császárnak¹⁵. Nem kell mondani, hogy ezek a kérelmek is süket fülekre találtak Bécsben.

Annál is inkább, mert Rauscher már 1852. május 10-én megkapta a császártól megbízatását, hogy fogjon tárgyalásokba a konkordátummal kapcsolatban, és ezek októberben Bécsben már meg is kezdődtek. Már az első megbeszéléseken világossá vált mindkét fél célja. A kormány a politikai egységesítés eszközének szánta a konkordátumot, tehát feltételnek szabta a tartományok egyházjogi különállásának és sajátosságainak megszüntetését. A Szent-szék pedig igyekezett egy olyan magas egyházi színvonalhoz ragaszkodni, hogy a konkordátummal semelyik egyházi tartomány színvonala – főként a magyar egyház privilegizált helyzete – kárt ne szenvedjen. A kormány tehát követelte a politikai színezetű magyar primási jogok eltörlését vagy legalábbis pusztá címre való csökkentését. A Szent-szék pedig úgy vélte, egy konkordátum nagy előnyöket nyújtana az egyháznak, míg a primási jogok csökkentése lényegesen nem rontaná a magyar egyház helyzetét. Ezért a nuncius azt javasolta a pápai államtitkárságnak, hogy a primási harmadfokú felbbiteli bíróság eltörlésével a primási joghatóságot csökkenteni lehetne, és ebbe Scitovszky zúgolódás nélkül bele is egyezne¹⁶.

A Szent-szék határozott állásfoglalásából a kormánynak be kellett látnia, hogy a konkordátummal kapcsolatban a magyar püspökök legalább látszólagos bekapcsolása nélkül nem dönthetnek. Formailag kinevezték tehát a primást, a kalocsai és a zágrábi érseket a konkordátumbizottság tagjának és Bécsbe idézték őket. Az érsekek 1853. február 12. és március 5. között üléseztek. Tanácskozásaik jegyzőkönyvét és kívánságait, amelyeket 35 pontban foglaltak össze, a nuncius a pápai államtitkárságnak is felterjesztette. De választ nem kaptak, mint ahogy a Bécsbe idézett lombardiai és velencei püspökök is Rauscher, illetve a bizottság utasítására válasz nélkül térhettek vissza hazájukba¹⁷.

A Szent-szék most maga dolgozott ki egy konkordátumtervezetet, ezt a pápa jóváhagyása után Giacomo Antonelli bíboros államtitkár 1853. augusztus 9-én írta alá, és két

ügyiratból állt. Az első egy megmutatható útmutatás volt a nuncius számára, a második pedig egy titkos, amely azt jelezte, végső esetben meddig mehet el a nuncius az engedmények terén. Mindkettőhöz tartozott azonfelül egy kilenc szakaszból álló instrukció is. Ebből két kérdés magyar ügyet, még hozzá a prímási méltóságot és a király püspököket nyugállományba helyező jogát érintette, míg a nyilvános instrukció öt pontja, a titkosnak pedig egy pontja szintén a magyar egyház helyzetével foglalkozott¹⁸. A tárgyalások mégis teljesen megfeneklettek. A kormányt elkeserítette a Szentszék magas követelése, főként a házasságügyet illetően, IX. Piusz pápa pedig arról panaszkodott, hogy Rauscher, aki időközben bécsi érsek lett, nem az egyház, hanem a liberális kormány érdekeit tartja szem előtt¹⁹.

A pápa Rauschert 1854 júliusában Rómába hívta. A meghívó a tervezett Szeplőtelen Fogantatás tanának ünnepélyes kihirdetésére, december 8-ra szól. Amikor Scitovszky értesült erről, elhatározta, hogy korábbi tervét megváltoztatva maga is elmegy Rómába, hiszen a dogmakihirdetésre ő is meghívót kapott. A magyar prímás két hónapig időzött IX. Piusz vendégeként Rómában, hatszor fogadta őt a pápa magánkihallgatáson, és természetesen érintkezésbe lépett a kúria minden befolyásos bíborosával, hivatalnokával is. Hamar belátta, hogy a Szentszék, az egyház érdekét Ausztriában, Lombardiában és Velencében biztosítandó, mindenképpen konkordátumot akar kötni. Ezért egy „humillimum promemoriában” a Szentszéket csak arra kérte, hogy a konkordátum Magyarországra nézve ne legyen érvényes, mert egy egységes összbirodalmi konkordátummal a magyar egyház csak veszítene²⁰. A különbségeket Magyarország és a birodalom között részletesen is felsorolta.

Amikor azonban Scitovszky 1854. október 31-én Rómába érkezett, vele egy időben egy másik magyar prelátus is az Örök Város földjére tette lábát, Simor János, a bécsi kultuszminisztérium osztálytanácsosa. Természetesen megbízatással érkezett. Főnöke, Thun miniszter nem kisebb feladattal bízta meg, minthogy Scitovszky összes lépését Rómában puhatolja ki és hiúsítsa meg intervencióját. Simor a megbízatásnak eleget is tett és hét hosszú, német nyelvű levélben számolt be megbízójának római tevékenységéről. Ezeket Thun gróf még a császárnak is felolvasta.²¹ Simor információit a prímás kísértőitől, Schirgl András kanonoktól és Scheiber László titkártól szerezte. Így aztán a prímásnak nemcsak minden lépéséről tudott, hanem pro memoriájának tartalmáról is. Azonkívül végigjárta mindazokat a hivatalokat és személyeket, ahol és akiknél a prímás megfordult – a pápától a bíboros államtitkárig –, és cáfolta Scitovszky állításait. Jelentős az 1854. november 11-én kelt beszámolója. Ebben részletesen leírja: hogyan folyt le Antonelli államtitkárnál kihallgatása. Amikor az államtitkár felemlítette, hogy több püspök szerint is egy konkordátum az egész Monarchia számára sem nem szükséges, sem nem előnyös, öt pontban sötét színekkel ecsetelte a magyar egyház állapotát és eszmefuttatását, így fejezte be: „Segítség csak Ausztriától jöhet. Márpedig Ausztria ezt a támogatást csak akkor tudja teljes mértékben nyújtani, ha a Monarchia egysége mind politikai, mind egyházi szempontból teljes. Következésképpen nem lehet az egyház barátja az, aki a konkordátumnak Magyarországra vagy más koronatarományra való kiterjesztésének szükségességét tagadja”²². Simor azt is írta továbbá, hogy kihallgatásáról Rauschert is informálta, aki őt arra kérte, hogy készítsen egy dolgozatot a magyar viszonyokról – elsősorban a privilegium foriról – és ezeket példákkal is illusztrálja²³.

Scitovszky megpróbálta még az utolsó pillanatban Danielik János kanonokot, mint szakértőt, a tárgyalásokba bekapcsolni²⁴. A kormány, amelyet Simor is értesített, természetesen megakadályozta a tervet. Danieliknek egyszerűen megtagadta az útlevét ki-

adását. Rauscher különben is kereken kijelentette: Ferenc József vagy az egész birodalomra érvényes konkordátumot köt, vagy semilyet. Így aztán 1855. január 30-án már azt jelenthette Bécsbe, hogy a konkordátum kiterjesztése az egész birodalomra biztosítva van. Szó szerint: „Miután a Szentatya a fennálló viszonyokról pontosan tájékoztatva lett, szóban tudomásomra hozta, hogy belátja, a konkordátumot az egész birodalomra ki kell terjeszteni, csak azt kívánja, hogy az osztrák és olasz püspökök ugyanolyan jogokkal bírjanak, mint a Monarchia többi püspöke”²⁵. Más szóval: a magyar egyház szempontjait Róma elejtette a lombardiai és velencei püspökök érdekében.

Rauschernek azonban Rómában még két igen komoly nehézséget kellett megoldania. Az első az egyháziak feletti polgári vagy katonai bíraskodást illette. Ismeretes, hogy az 1849. november 3-i császári rendelet megszüntette Magyarországon az egyházi bíróságok joghatóságát polgári vétségek tekintetében és azokat a katonai törvényszékek elé utalta. Ezt a csak Magyarországon, a többi osztrák tartományban viszont nem foganatosított rendelkezést 1852. augusztus 3-án a katonai határőrvidékekre is kiterjesztették. Ismeretes az is, hogy ennek a rendeletnek az alapján Magyarországon hét püspököt fosztottak meg hivatalától, számos papot elítéltek, sőt kivégeztek. A határőrvidékeken sorozatos visszaélésekre is sor került, ezekről Josip Juraj Strossmayer diakovári püspök a császárnak és Rómának is jelentést tett. Ott természetesen azonnal a konkordátummal kapcsolatos tárgyalás anyagává tették. Simor és Rauscher feladata éppen az volt, hogy bebizonyítsák, a magyar klérus már régen a forradalom és szabadságharc előtt elvesztette korábbi mentességét. Végül is így született meg a konkordátum titkos artikulusa, amely püspökök, papok elleni perek aktáit a Szentszékek betekintésre bocsátotta. A másik kérdés a magyar püspökök kinevezésének módjával kapcsolatban merült föl. A kormány az apostoli királyi cím alapján a „conferre”, kinevezés szóhoz ragaszkodott, míg a Szentszék helyette a „megnevezést” kívánta. Végül is a kormány a conferre szóról lemondott, a konkordátum 19. cikkelye az „ajánl vagy megnevez” kifejezést használja.²⁶

Az így, Haynald Lajos akkori erdélyi püspök szavai szerint, a magyar egyház legkisebb befolyása nélkül²⁷ 1855. augusztus 18-án megkötött konkordátumnak öt cikkelye rosszabbította az egyház helyzetét Magyarországon, 22 nem változtatta. Az egyetlen javulást az új házassági jogi perrendtartás jelentette, amelyet a gyakorlatban az új Codex bevezetéséig, 1917-ig alkalmaztak. A konkordátum mint állami törvény 1867-ig, a kiegyezésig jogérvennyel bírt, azután azonban nem, mert a király azt a nemzet megkérdezése nélkül kötötte, 1867 után pedig sem az országgyűlés, sem a felelős magyar kormány nem ismerte el. Mint egyházi törvény viszont egészen az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlásáig, 1918-ig érvényben volt, jóllehet rendelkezéseit a magyar püspökök – mivel ők is törvénytelennek tartották – nem tartották be²⁸.

Az az egyházpolitikai bázis, amelyre Scitovszky végső fokon támaszkodott, és amely a magyar egyház sajátosságának egyik gyökerét alkotta, a primási jogok voltak. Amikor tehát az egységesítés politikája megkezdődött, elkezdődött a támadás a primási joghatóság ellen is. Ennek állomása volt 1852-ben a zágrábi püspökség érseki rangra emelése és 1853-ban a lugosi püspökség felállítása is. Scitovszky tiltakozott ellenük mind Bécsben, mind Rómában és történelmi érvekkel bizonyította, hogy mindkét egyházmegye továbbra is a primás joghatósága alá tartozik, annál is inkább, mert az alapító pápai bulla ezeket onnét nem vette ki²⁹. De Scitovszkynak kemény harcot kellett vívnia jogaiért a konkordátumot követő években is, mégpedig mind a bécsi kormány, mind pedig a Szentszék ellenében. 1856-ban a nuncius a konkordátumra való hivatkozással még a primási bíróságot, tehát a harmadik, ún. fellebbviteli szentszéket is felfüggesztette. A küzdelem-

ből mégis Scitovszky került ki győztesen. 1855. július 5-én részletes emlékiratban és egy történelmi kimutatásban hozta a Szentszék tudomására jogait³⁰, az abszolutisztikus kormányzat lazításával pedig lassanként *via facti* visszaállította kiváltságait, így a primási harmadfokú szentszéket is.

Scitovszky, miután Rómából hazatért, a magyar egyház érdekében azonnal egy püspöki értekezlet összehívását tervezte, ezért már 1855. január 25-én hivatala valamennyi főpásztorral levelezésbe lépett és javaslataikat kérte. Az értekezletre mégsem került sor. Úgy döntöttek, hogy megvárják, míg a konkordátum szövege véglegesen elkészül, és nyilvánosságra hozzák. Miután tehát a konkordátumot megkötötték, és ismeretessé vált, hogy vele kapcsolatban 1856 tavaszán Bécsben püspöki tanácskozások lesznek, Scitovszky felhívással fordult a magyar püspökökhöz, tegyék meg észrevételeiket a meg egyezés cikkelyeivel kapcsolatban. Miután a megjegyzések beérkeztek – Palugyay Imre nyitrai püspök még később is küldött egy igen terjedelmes iratot –, a primás tanácsosaival többnapos tanácskozást folytatott. Ezeken a sajátos magyar szempontokat, kívánságokat dolgozták ki. Az aktákat a nuncius is megkapta, amelyek nemtetszését váltották ki. Jelezte is Rómába, hogy a tervezett bécsi konferencián a legnagyobb nehézség a magyar primás részéről várható³¹.

Az 1856. április 6-tól 10-ig Bécsben tartott értekezleten a magyar egyházat húsz főpásztor képviselte. Az a belső feszültség és elégedetlenség, amely bennük volt a konkordátum nélkülük való megkötése miatt, már a második ülésen heves vitában robbant ki. Amikor ugyanis Erdélyi Vazul nagyváradi görögkatolikus püspök kívánságokkal állt elő, a nuncius kijelentette, hogy az értekezlet célja nem új megállapodás kötése, hanem a konkordátum cikkelyeinek értelmezése. Erre viszont Scitovszky primás kért szót. Teljes szólásszabadságot követelt a tárgyalások egész menetére, valamint azt a jogot, hogy a döntések ellen mind a császárnál, mind a pápánál fellebbezni lehessen. Ezzel kapcsolatban kifejezetten jelezte a magyar egyház elégedetlenségét az egész konkordátummal. A következőkben a magyar püspökök észrevételeiket írásban tehették meg. Nem kell bizonyítani, hogy kívánságaikat figyelembe se vették. A bécsi konferencia a magyar püspökök számára éppen olyan fiaskó volt, mint az eddig megtartott értekezletek.³²

Így azonban a konkordátum sorsa is megpecsételődött Magyarországon. Simor János, aki a konkordátum híve volt, amikor 1867-ben Scitovszky örökébe lépett, és már mint új primás az első püspökkari konferenciát vezette, a nuncius sürgetésére felvetette: a kiegyezés előestéjén nem volna-e jobb, ha a magyar püspökök a konkordátum alapján állnának, azaz annak utólagos parlamenti jóváhagyását sürgetnék, revideálta álláspontját. A püspökök ugyanis egyhangúan elvetették tervét. Mint Szenczy Ferenc szombathelyi püspök mondta: a bécsi kormány az ország törvényeivel együtt az egyházat is el akarta temetni, ezért kötötte meg a konkordátumot magyarországi érvénnyel.³³ Haynald Lajos pedig, aki a püspöki kar erre vonatkozó memorandumát³⁴ a Szentszéknek eljuttatta, a bécsi nuncius szemrehányásaira így válaszolt: „Amikor a konkordátumot megkötötték, a magyar alkotmány hatályon kívül volt helyezve. Ha tehát a magyar püspökök nem akartak minden törvényesség nélkül maradni, kénytelenek voltak azt elfogadni. Közben azonban megváltoztak az idők, az alkotmány helyreállt. Éppen ezért nem hivatkozhatnak a püspökök a konkordátumra, hacsak nem akarják magukat és a katolikus egyházat számtalan bajba keverni”³⁵.

Rauscher egy politikai állameszmét, az egységesítő újabszolutizmust használta fel az egyház céljaira, jogai messzemenő érvényesítésére. Az önkényuralom kora azonban már lejárt. Amikor ez a politikai eszme megbukott – márpedig rövidesen! –, akkor vele együtt megbukott Rauscher egyházpolitikája és annak gyümölcse, a konkordátum is. A konkordátum múltó vihar volt a magyar katolikus egyház életében.

Jegyzetek

A konkordátumnak régebbi, de ma is nélkülözhetetlen irodalma: *Hussarek, Max*: Die Verhandlung des Konkordates vom 18. August 1855. Wien, 1922.; *Uő*: Die Krise und die Lösung des Konkordates vom 18. August 1855. Wien, 1939.; *Weinzierl-Fischer, Erika*: Die österreichischen Konkordate von 1855 und 1933. Wien, 1960.; magyar, osztrák és vatikáni levéltári adatok alapján: *Adriányi, Gabriel*: Die Stellung der ungarischen Kirche zum österreichischen Konkordat von 1855. Róma, 1963.

- 1 Metternichnek 1855. augusztus 27-én keltezett levele Rauscherhez, Bécsi Érseki Levéltár, Rauscher hagyaték. Rauscherhez írt levelek, Nr. 168.
- 2 Idézi *Weinzierl-Fischer*: 40.
- 3 Legújabb összefoglalás bő irodalommal: *Gatz, Erwin*: Joseph Othmar von Rauscher. In: Die Bischöfe der deutschsprachigen Länder. Bd. 3 (1785–1945) Berlin, 1983. 596–601.
- 4 *Wolfsgruber, Coelestin*: Friedrich Kardinal Schwarzenberg. I. Leipzig, 1906, 237.
- 5 *Wolfsgruber, Coelestin*: Josef Othmar Cardinal Rauscher. Fürsterzbischof von Wien. Freiburg i. Br. 1888. 110.
- 6 *Wolfsgruber*: Rauscher. 116.
- 7 Haus-Hof und Staatsarchiv, Bécs, Schwarzenberg hagyaték, Ministerrat, Nr. 1411/1850 részletesen idézi *Adriányi*: 35.
- 8 Uo. 35.
- 9 Császári kinevezés: 1849. július 21; pápai megerősítés: 1849. szeptember 28. Vö.: *Adriányi, Gabriel*: Ungarn und das I. Vaticanum. Köln–Wien, 1975, 26–31.
- 10 *Pusztaszeri László*: Scitovszky János hercegprímás politikai portréja. In: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. I. Budapest, 1989. 137–171.; *Rajczy Péter*: A „hazaáruló” Scitovszky. In: Egyházak a változó világban. Szerk.: *Bárdos István–Beke Margit*. Esztergom, 1991, 553–557.
- 11 MOL Budapest, Geringeri lvtár 1849. Nr. 1470.
- 12 *Adriányi*: Die Stellung 54–65.
- 13 Lásd uo. a bécsi nunciaturai anyagot 64–68.
- 14 Ezek a primáson kívül Ranolder János veszprémi, Karner Antal győri és Haynald Lajos erdélyi püspökök voltak. A tárgyalás anyagára: *Adriányi*: uo. 69–74.
- 15 Uo. 75–78.
- 16 Uo. 80.
- 17 Uo. 81–83.
- 18 Uo. 83–87. az érintett pontok olasz eredetiben.
- 19 *Wolfsgruber*: Rauscher 143. jegyzet.
- 20 A tárgyalásokra a nunciaturai és Simor-féle teljes levelekkel: *Adriányi*: Die Stellung 88–108; a „humillimum promemoria” 145–146.
- 21 Lásd Franz Zenner segédpüspök levelét Rauscherhez, közli: *Adriányi*: uo. 89. 3. lábjegyzet.
- 22 Uo. 91–92.
- 23 Simor 12 oldalas tanulmánya „De privilegio fori clericorum in Hungaria ante annum 1848”, saját kezűleg írva megtalálható a Bécsi Érseki Levéltárban Rauscher hagyatékában, Nr. nélkül.
- 24 Uo. 101. 16. lábjegyzet, 94–95.
- 25 Uo. 101. 16. lábjegyzet.
- 26 Uo. 101–108. Rauscher leveleivel.
- 27 Uo. 116.; Primási Levéltár Esztergom, Cat. D. fasc. VIII. Nr. 2110/1855–1855. április 24.
- 28 Uo. 117–121.
- 29 Uo. 109–116. főként nunciaturai levelekkel.
- 30 Uo. 109–116.
- 31 Az eseményekre uo. 123–126. a nuncius levele 1856. március 28-ról kelt, uo. 126. 6. lábjegyzet.
- 32 Összefoglalva uo. 127–130.
- 33 *Török Jenő*: A katolikus autonómia mozgalom 1848–1871. Budapest, 1941. 78, VI. és 3381. sz. melléklet.
- 34 Uo.
- 35 Uo. 353.

POLGÁROSODÁS, ETNIKUM ÉS AZ UDVAR

A polgárosodás folyamata és az etnikumok társadalmi átrétegződése közötti összefüggés olyan kérdés, amely nem szorul hosszas elméleti fejtegetésre: az utóbbi kétszáz év története egyértelműen bizonyítja, hogy a kapitalizmus mindenhol és minden időben igyekezett saját képére átformálni a társadalmat. S ha a polgári társadalom így kialakult képe mégsem lett olyan egyszínű, mint amilyen az általános jellegzetességből egyébként következett volna, az annak tulajdonítható, hogy a rendiségből–feudalizmusból öröklött struktúrák más és más formában és mértékben épültek be a kialakuló nemzeti társadalmakba, sajátos színfoltokat képezvén ki a polgári világ közép- és kelet-európai térképén. A múlt századi Európában a Habsburg-monarchia, majd Osztrák–Magyar Monarchia társadalmak különösen tarka képlet, mert itt a polgárosodás 12 olyan etnikumot érintett, amelyeknek a fejlettsége, hagyományrendszere és állami jogállása nagyon eltérő volt. Tovább bonyolódik a kérdésfelvetés, ha arról sem feledkezünk meg, hogy a különböző etnikumok területileg keveredve éltek. Ennek érzékeltetésére legyen szabad például a németek települési viszonyaira utalnom. Egy 1846-os statisztikai felmérés szerint a németek a Monarchia keretében 19 országban és önálló státussal bíró tartományban éltek, s csak két osztrák tartományban képeztek tiszta etnikai tömböt, máshol, így a cseh tartományokban, Magyarországon és Erdélyben, Bukovinában, Galíciában más népek között laktak ugyancsak eltérő arányokban és feltételek között¹. S mivel az egyes etnikumok polgárosodása korántsem alakult egyformán a 19. század második felében, indokoltnak látszik a kérdés néhány aspektusának összehasonlító áttekintése. Annál inkább, mivel a polgárosodás folyamata fejlesztette ki azokat a társadalmi erőket, amelyek más tényezők fellépésekor a Monarchia szétdarabolását kezdeményezték.

I.

A polgári átalakulás egyik fő tényezője bizonyosan Ferenc József császár és a Monarchia állama volt. Pedig, amikor 1848–49-ben az udvar kíméletlenül leverte azokat a polgári forradalmakat, amelyek hatalmát veszélyeztették, és amikor bevezette a katonai diktatúrát, a kortársak joggal gondolhattak arra, hogy a bécsi udvar megkísérli visszavezetni az országot az 1848 előtti állapotokhoz. Nem így történt. Hogy a „visszarendeződés” nem következett be, azt annak kell tulajdonítanunk, hogy az udvar levonta 1848–1849 némely tanulságát, például azt, hogy a Monarchia polgári fejlődése megállíthatatlan és szükséges. Tény, hogy 1848 vívmányai közül a polgári átrendeződésre vonatkozókat meg sem kísérelte visszavonni. Ezek között megemlíthetjük a rendiség lebontását, az egyén polgári egyenlőségét és mindenekelőtt a jobbágyság eltörlését biztosító törvényeket. Mint ismeretes, Magyarországon 1848. április 11-én, Erdélyben június 18-án, a birodalom osztrák felében pedig 1848. szeptember 7-én lépett életbe a jobbágyszabadító törvény. A magyarországi és erdélyi törvényt ugyan újra szabályozta az 1853-ban, illetőleg Erdélyre vonatkozóan az 1854-ben kiadott császári pátens, de ezek a kérdés lényegét nem érintették. A jobbágyszabadítással a birodalom legnépesebb társadalmi rétege elindulhatott a polgárosodás útján, ami döntő kihatással volt az egyes etnikumok nemze-

ti fejlődésére. Egyrészt, mert tömegek váltak személyileg szabad állampolgárrá, másrészt, mert egyúttal sokaknak tulajdonukba került a termőföldnek egy jó része, még akkor is, ha mind a 48-as törvények, mind az újrendezést szabályozó pátensek a földesúri osztályok kezében hagyták a földbirtok jelentős részét.²

Másként viszonyult viszont a császári hatalom 1848 nemzeti függetlenségi törekvéseihez. Nemcsak a magyar szabadságharc cári segítséggel történt leverése mutatja ezt, hanem a császári oldalon harcolt népek azon petícióinak elutasítása is, amelyek valamiféle nemzeti autonómiát szerettek volna elérni a birodalmon belül. Az kétségtelen, hogy az abszolutizmus idején bizonyos mértékig ezek a törekvések is támogatásra találtak például a Schmerling-kormány idején, de csak abban a mértékben, amely beleillett az egységes és centralizált Monarchia létrehozásának a tervébe, amelyet a kiegyezésig nem adott fel sem az udvar, sem az osztrák politikai vezető réteg.

Az egységes birodalom ügyét kívánták előmozdítani azok a törvények, amelyek már 1850–1851-ben eltörölték a közbülső vámokat a birodalom különböző országai között. A közös vámterület, egyféle közös piac, ugyanakkor a kapitalizmus fejlődésének hosszú távon egyik legfőbb előmozdítója volt. Hasznát kezdetben elsősorban az iparilag fejlettebb cseh és osztrák tartományok ipara fölzötte le, míg a céhes kis- és kézműiparosok mindenhol rájuk mért csapást láttak benne, s nem alaptalanul,³ de azt is már régen tisztázta a történettudomány, hogy a magyar mezőgazdaság általa nyert piacot. Az érdekek kezdtek egymásra találni: az osztrák nagypolgárság, nagyiparosok és nagykereskedők, bankárok egyrészt, másrészt a magyar földbirtokosság könnyen felmérhették a nagy piac előnyeit, ez pedig a kiegyezés társadalmi alapjának létrejöttét jelentette. A politika síkján a kiegyezés felé terelte a fejleményeket a magyar passzív rezisztencia, valamint a birodalom külpolitikai helyzetének rosszabbodása. Ilyen körülmények közt az udvar változtatott eddigi politikáján, amely a gyengébb népeket támogatta a magyarok ellenében, amennyiben most hajlandó volt kiegyezni a magyar politikai vezető réteggel. 1867-től az Osztrák–Magyar Monarchia hosszú időre keretévé vált a benne élő népeknek. A kiegyezés társadalmi alapjáról szólva, emlékeztetünk, hogy a 48-as hagyományokhoz ragaszkodó magyar nép zömmel elutasította a kiegyezést, akárcsak azon etnikumok, amelyek az államiság vonalán kétségkívül háttérbe szorultak. Gondolunk a csehekre, románokra, szlovákokra. Más kérdés, hogy a kiegyezés létrejötte után minden etnikum próbálta megtalálni helyét az Osztrák–Magyar Monarchiában. A passzivitás feladásának lehetséges egy ilyen értelmezése is.

Mennyiben segítette a polgárosodást, s hogyan alakult a benne élő etnikumok polgárosodása, nemzeti fejlődése, és mennyiben változtak meg azok az erőviszonyok, amelyek a kiegyezés korában a különböző etnikumok között fennállottak? Úgy vélem, hogy olyan reális kérdésekről van szó, amelyek az Osztrák–Magyar Monarchia társadalmában keletkeztek. Ismeretes, hogy a történetírást régtől foglalkoztatják az említett problémák, de az adott válaszok szélsőségesen ellentétes véleményeket fogalmaztak meg. Ha az osztrák és a magyar történetírást bizonyos mértékig közelít is egymáshoz a Monarchia szerepének pozitív megítélésében, éppen a polgárosodás és civilizáció fejlődésben betöltött szerepét emelve ki, a cseh, szlovák, román és szerb történészek szinte egyöntetűen negatív képet alakítottak ki a kettős Monarchia történetéről.⁴

Az azonban a tények tiszteletben tartása mellett aligha lehet vita tárgya, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia két egymással szoros kapcsolatban álló, többpárti parlamentáris monarchia, jogállam volt. Talán reálunió volt – amint Csizmadia Andor megállapítja –, de mindkét fél állami szuverenitásának a megtartásával.⁵ Szekfű Gyula szerint

– és ezt nem cáfolta meg azóta sem a kutatás – Ferenc József őszintén elfogadta a 67-es dualizmust, végképp lemondott az összmonarchia történeti konstrukciójáról, s végig ragaszkodott az 1867-es alaptörvényhez.⁶ A dualizmus kori liberalizmus biztosította a leg-alapvetőbb emberi jogokat: a személyes szabadságjogot, a területi és társadalmi helyváltoztatás lehetőségét, a szabad munkaerő-vándorlást, a tulajdonjogot, a tulajdonvédelmet, a vállalkozás szabadságát, a gondolat és vélemény szabad nyilvánítását, bizonyos megszorításokkal a gyülekezési és egyesülési jogot, a vallásszabadságot, a nemzetiségi egyenjogúságot, bár Magyarországon az egyetlen nemzet deklarálása sértette a nem magyar etnikumok nemzeti fejlődését, kollektív politikai jogait. Végül a Monarchia jog- és államrendje biztosított a benne élők számára egy hosszú békés időszakot, amelyben a polgári átalakulás végbement. Mint liberális polgári rendszer a gazdasági életet és modernizálódást a szabad verseny törvényeire bízta, de a fejlődés feltételeinek megteremtésével maga is előmozdította a nyugatibb és fejlettebb civilizációkhoz való felzárkózást, nevezetesen az infrastrukturális beruházásokkal: a vasúthálózat, a szilárd pénzügyi rendszer, a kiűnő postai hálózat fejlesztésével és működtetésével, valamint az iskolai oktatás bővítése és modernizálása által a Monarchia mindkét felében.

II.

A polgárosodás, amelyet az iparosodás és városiasodás, valamint a mezőgazdaság előrehaladása mutatott a kortársak számára, és amit az utókor is igazolt, nem egyformán terjedt ki a különböző területekre. Nagyon fejlett és elmaradott vidékek váltakoztak; a növekedés a Monarchia nyugati felében s a fővárosokban, Bécsben és Budapesten, valamint Prágában volt gyors ütemű, a lemaradás hátrányaiban a perifériák osztoztak. Ilyen volt például Galícia, Bukovina, a bánági határvidék, a Székelyföld és az erdélyi Mezőség. Nem viszi azonban előbbre a dualista Monarchia történeti kérdéseinek kutatását, ha szokványos módon csak a Monarchia vezető rétegeinek politikáját vagy egyszerűen a másik fél felelősségét emlegetjük a lemaradásokért, fejlődésbeli egyenlenségekért. Először is, a gazdaságpolitikát irányító liberalizmus az iparosításban az állam szerepét nagyon lecsökkentette. Emellett hatótényezőként kell számon tartanunk az örökölt sajátos társadalmi struktúrákat és az egyes etnikumokban meglevő vagy hiányzó készségeket-hajlamokat, s nem utolsósorban a földrajzi-természeti adottságokat is. Ahol nem volt nyersanyag, oda egy vállalkozó sem telepített ipart, ahol az ipari tevékenységre hajlamos munkaerő hiányzott, a vállalkozók általában nem láttak jövőt befektetéseik számára. Nagy város sem keletkezett ott, ahol – mint például az erdélyi Mezőségen – nincsen elegendő folyóvíz.

Ami a hajlamokat illeti: a kapitalizmus szelleme sem minden nemzetet vagy társadalmi réteget egyformán érintett meg.⁷ A polgárosodás alapozó szakaszában, de még a 19. század második felében is számarányukhoz mérten kevés kapitalista vállalkozó került ki a magyarok, lengyelek, románok, szlovákok, ukránok közül. A magyarság körében főleg a földbirtok, a nemesi cím és életforma, az állam- és közhivatal, ill. a katonai pálya jelentette azt a társadalmi presztízt, amely vonzerőt gyakorolt a fiatalokra. Amint Szekefű Gyula írta a *Három nemzedék* című könyvében, a volt privilegizált magyar osztályok „görcsösen ragaszkodnak az úri pályákhoz”, a nép pedig a maga gondjaival-bajaival túlságosan el volt foglalva, semhogy nagyvállalkozásokra gondolhatott volna⁸. A faluból, az agrártársadalomból kiszoruló szegény ember a „fix”-fizetéses állás után sóvárgott, bármilyen kicsi is volt a kereset. Az erdélyi románok a földbirtokszerzésre össz-

pontosítottak, ebben vélték felfedezni a térnyerés, a megerősödés lehetőségét, s nem minden alap nélkül gondolkodtak így. Ez a helyzet is hozzájárult ahhoz, hogy a kapitalizálódó gazdasági élet által felkínált lehetőségeket a mozgékony, addig nagyrészt vidéki terménykereskedelemlre szakosodott, s így már a tőke minimumával rendelkező zsidóság tömegesen váljék nagyiparossá, nagykereskedővé, mindenféle nagyvállalkozóvá Magyarországon. Ez a folyamat a nyugati részeken is végbement, de itt ez nem vezetett a német és cseh nagypolgárság hátramaradásához. Erdélyben a zsidó vállalkozó mellett az örmények tanúsítottak különös vonzódást a kapitalista ügyletek s nagykereskedelem iránt. A szász székekben a nagyipart és a nagykereskedelmet is a szász polgári réteg uralta. Ezek az erdélyi kapitalizmus sajátosságai közé tartoznak.

Bár kétségkívül nem egyenlő arányokban, de a polgárosodás folyamata mégis minden etnikum gazdaságában és társadalmában jelentős változásokhoz vezetett. A statisztika adataira való egyoldalú hivatkozás itt félrevezető is lehet. Mert amikor a kutatás valamely etnikum lemaradását csak azzal próbálja bizonyítani, hogy például 1900-ban a galíciai ukrán társadalom 98,18%-át, a magyarországi románok 90,10%-át, a horvátok mintegy 86%-át az agrárnépesség tette ki, nem állít ugyan valótlanságot, de a kérdést mégis egyoldalúan állítja be. Ugyanis, mint közismert, a polgárosodás az agrártársadalmak parasztságának körében is több-kevesebb eredménnyel előrehaladt. 1900 körül – néhány kivételtől eltekintve – a román, horvát vagy szlovák parasztság sem csépelte gabonáját cséphadaróval, mint korábban, hanem korszerű gépi erővel⁹; s nem volt olyan eldugott település sem, ahol néhány tehető gazda ne emelkedett volna ki a parasztság tömegéből. Másrészt a bérből élők aránya is növekvőben volt, és ennek gyorsabb üteme okozta például a szlovák etnikum polgárabb jellegét az ukrán, horvát vagy román etnikumhoz viszonyítva. Ugyanakkor a parasztságnak egy rétege – igaz vékony rétege – részt vett a községi képviselő-testületekben, sőt az országgyűlési képviselőválasztásokon is. Az említett statisztikai adatok tehát csak annyit mondanak, hogy a horvát, román, ukrán etnikum társadalmi agrártársadalom maradt, de semmiképpen sem bizonyítékai a polgárosodás teljes elmaradásának. Az agrártársadalmak polgárosodásának vizsgálata tehát sajátos megközelítést és módszert kíván. Ha adekvát módon közelítjük meg a kérdést, kiderülhet, hogy például a szász agrárvidék Erdélyben a polgárosodásnak egy kedvezőbb formáját képviselte, mint mondjuk egy válságokkal küzdő, környezetromboló bányavidék.

Más kérdés az agrárjellegű etnikumok vezető polgári rétegének kialakulása. Ha ezek polgári osztályát a fokozottabban tagolódott etnikumok polgárságával hasonlítjuk össze, nem nehéz észlelni a különbségeket. Míg a nyitottabb magyar, német, cseh társadalom polgári osztálya etnikailag kevert, addig a román, szlovák, horvát polgári réteg alig vagy csak csekély arányban olvasztott magába más etnikai elemeket. Utóbbiak zárt társadalmak voltak, akárcsak az erdélyi szászoké, s polgárságuk, melynek nagy részét a népi származású értelmiség alkotta, jobban illeszkedett be a saját etnikumába, mint a nyitottabb társadalmak polgársága. És ez a nemzeti polgárság a saját parasztságának támogatására sokkal inkább számíthatott, mint az osztrák–német vagy a magyar polgári réteg. S mivel az agrártársadalmak polgárságának az ipar terén nem voltak esélyei, a földtulajdon-szerzés mellett a pénzintézetek alapításában és működtetésében találta meg azt a területet és formát, ahol sikeres lehetett. De ezt a területet igyekezett a maga etnikai közösségében a maga számára biztosítani; a román bankok részvényeit, akárcsak a szászokéit, nem lehetett szabadon vásárolni, míg a magyar bankok részvényeit, az erdélyieket is értvén itt, bárki megszerezhetette, ha pénze volt. A román és szász bankok részvényei vagy

névre szoltak, vagy csak előzetes jóváhagyással cserélhettek gazdát, de az új tulajdonos is – néhány esettől eltekintve – csak román, illetőleg szász vagy német lehetett.¹⁰ Ismeretes, hogy az 1872-ben alapított Nagyszebenben működő Albina Bank határozta meg a román bankok politikáját s a nemzeti mozgalom gazdasági céljait. (Ennek a politikáját igyekszik most újra életbe léptetni a „Dacia Felix” nevű erdélyi bank.) A fent elmondottakból nem nehéz arra a következtetésre jutnunk, hogy a magyar vagy osztrák–német társadalomtól eltérően, melyek – hangsúlyozzuk – nyitottak voltak, más etnikumok mind a gazdasági életük, mind a vezető rétegük formálásában megőrizték zártságukat.

A társadalomtörténet a polgárosultság mértékét az ipari-forgalmi s különösen a városi népességnek az össznépségen belül elfoglalt arányszámával szemlélteti. Ezeknek az adatoknak valóban nagy a bizonyító erejük, de teljesebb képet a kérdésről csak akkor kaphatunk, ha más, például a műveltségi mutatókat, az életszínvonalat és a civilizációs eredményeket is tükröző forrásokat is számba vesszük. Természetesen itt erre nincsen lehetőségünk, így meg kell elégednünk a főbb mutatók megemlékezésével.

Az 1910-es statisztikai felmérés szerint az Osztrák–Magyar Monarchia összes ipari-forgalmi népességének 37,33%-a német volt, holott arányuk az összes népességben csak 24,24%-ot tett ki, a cseh ipari-forgalmi népesség 19,42%-os arányt képviselt, szemben az össznépségen levő 13,01%-os arányszámával. A magyarság részesedése az ipari népességben 19,19%, aránya viszont a Monarchia összességében 20,34% volt. A Monarchia összes ipari-forgalmi népességének 9,17%-a volt lengyel, míg az össznépségen belül a lengyelek aránya 10,4%. Az összes többi etnikum az össznépségen belüli arányánál jóval kisebb mértékben vett részt az ipari-forgalmi foglalkozásokban.¹¹

Ha az ipari foglalkozások aránya csak egy, bár lényeges mutatója a polgárosodásnak, a várost okkal tartja a tudomány a polgári átrendeződés központjának, a városiasodás mértékét pedig a polgári fejlődés legfontosabb fokmérőjének, mert itt zajlottak le azok az összetett folyamatok, amelyeknek végeredménye a szó legátfogóbb értelmében vett polgárosodás. A városokba igyekezett a vidéken nem érvényesülő népi és polgári elem egyaránt. Következésképpen a városok növekedése jóval meghaladta a vidéki lakosság számszerű gyarapodásának ütemét. Magyarország városai 1880–1910 közt 1 400 000 fős bevándorlási többlettel gyarapították lakóik számát. Budapest lakossága pedig 1869-től 1910-ig 225%-kal nőtt¹², mondanunk sem kell, hogy nem a korábbi városi népesség természetes szaporodása által, hanem a vidéki lakosság beköltözése következtében. Kérdés, hogy ez a nagyarányú városiasodás és polgáriasodás milyen változásokat eredményezett a különböző etnikumok egymáshoz viszonyított számarányán. És ezzel máris elérkeztünk az asszimiláció sokat kutatott és vitatott kérdéséhez. Melyik etnikum gyarapodott, melyik fogyott általa. Természetesen nem lehet feladatul ennek a hozzászólásnak a kérdés nagy és kiváló irodalmának áttekintése,¹³ hiszen arra nincsen elegendő terünk. Ehelyett utalni szeretnénk néhány jellemző adatra, folyamattényre.

III.

Induljunk ki abból a tényből, hogy 1851–1910 között a Monarchiában élő valamennyi etnikum népességének abszolút száma növekedett, és ez önmagában is figyelmet érdemel, ha arra gondolunk, hogy Trianon óta a szomszédos országokhoz csatolt területeken a magyarság és németiség abszolút száma is, aránya is néhány évtized kivételével csökken. Mindkét tény feltétlen kapcsolatban állt és áll az illető korszak államainak belső helyzetével. Ismételten hangsúlyozom, hogy minden jelentős etnikumnak növekedett a népes-

ségszáma; a növekedés arányaiban azonban nagy eltolódások figyelhetők meg, és ez már az egyes etnikumoknak a Monarchia erőviszonyaiban elfoglalt helyére is kihatott: voltak etnikumok, amelyek erősítették arányaikat, mások viszont visszacsúsztak az arányszámok mérlegén. Íme a növekedés százalékos arányszámai az Osztrák–Magyar Monarchiában 1851–1910 között¹⁴:

Etnikum	Növekedés 1851–1910 között (%)	Aránya a Monarchiában	
		1851	1910 (%)
1. Lengyel	114	6,6	10,3
2. Magyar	107	15,5	20,6
3. Cseh	62	12,8	13,3
4. Német	52	25,1	24,5
5. Olasz	48	?	?
6. Szerb és horvát	38	8,8	7,8
7. Kárpátukrán	36	9,4	8,2
8. Román	31	7,8	6,6
9. Szlovák	11	5,9	4,0
10. Szlovén	10	3,7	2,6

A fentiek szerint 1851–1910 között a Monarchiában a legnagyobb arányú növekedést sorrendben a lengyelek (114%), a magyarok (107%), a csehek (62%) és a németek (52%) érték el, míg a gyarapodás 51%-on aluli volt az olasz (48%), szerb és horvát (38%), ukrán (36%), román (31%), szlovák (11%) és végül a szlovén (10%) etnikum körében. Következésképpen javult a népességi aránya a lengyeleknek (6,6%-ról 10,3%-ra), a magyaroknak (15,5%-ról 20,6%-ra), a cseheknek (12,8%-ról 13,3%-ra), míg az összes többi etnikum viszonylagos népességi súlya visszaesett. A németeké (0,6%-kal), a szerbeké és a horvátoké (1%-kal), az ukránoké (1,20%-kal), a románoké (1,2%-kal), a szlovéneké (1,1%-kal).

Az örömdetesen fellendült demográfiatörténeti kutatás tisztázta, hogy a lengyelek, magyarok és csehek az átlagosnál jóval nagyobb arányban történt számszerű és aránylagos növekedését csak részben okozta az a többiekénél kedvezőbben alakult természetes szaporodásuk. A magyarok és csehek arányszámának növekedéséhez az is hozzájárult, hogy a századfordulón különböző nagyságrendben fellépett kivándorlásban például kisebb arányban vettek részt, mint a szlovákok, románok vagy németek. A növekedési többlet nagyobb részét azonban – amint a kutatás tisztázta – az asszimiláció okozta. Ebben pedig a városoknak volt döntő szerepe. Néhány példa talán elégséges a kérdés lényegének érzékeltetésére. Amíg Prága lakosságának közel a fele a 19. század elején német volt, addig 1900-ban a cseh főváros lakosságának több mint 92%-a cseh nemzetiségűnek vallotta magát. Itt tehát a német (és a zsidó) elem asszimilálódott a cseh nemzethez. Budapest lakosságának 1880-ban 56,8%-a vallotta magát magyarnak, 1900-ban már közel 80%-a, viszont ebben az időben a német anyanyelvűek száma 34,2%-ról 14,2%-ra, a szlovákoké 6,2%-ról 3,5%-ra csökkent. A magyar fővárosba tömörülő zsidóság is a magyar anyanyelvűek számát gyarapította: 1869-ben 44 890 izraelita vallású főt tartottak nyilván, 1900-ban 168 985 személyt¹⁵. A példák szaporíthatók a vidéki nagyobb városokkal, például az erdélyiekkel, ahol német, örmény és román etnikai elemek is asszimilálódtak

a magyarsághoz, viszont – és ez a kérdés másik oldala – egyes vidékeken (Mezőség, Kolozs megye, Alsó-Fehér) a falusi magyarság elrománosodása folytatódott. Az asszimiláció spontán, illetőleg erőszakos voltára helyhiány miatt nem térhetünk ki. Annyit azonban el kell mondanunk, hogy a magyar asszimiláció döntően nagyobb része nem erőszakos asszimiláció volt, hanem a polgáriasodás, városiasodás velejárója. Hogy egyes kormányzatok, például a Bánffy-kormány nem riadtak vissza az asszimiláció erőltetésétől sem, közismert. Aminthogy azok eredménytelensége is. Globálisan szemlélve a természetes szaporulat, a kivándorlás, valamint az asszimiláció következtében történt etnikai-nemzetiségi arányváltozásokat, a szakirodalomra hivatkozhatunk, amely szerint a németiség tért veszített a Monarchia osztrák felében is és Magyarországon is, viszont a csehek, lengyelek erőgyarapodásra tettek szert. A polgárosodás itt tehát együtt járt a cseh, lengyel, kisebb mértékben a többi szláv etnikum nemzeti jellegű átalakulásával, megerősödésével az osztrák-németiséggel szemben, amely Jászi Oszkár szerint „nem tudott választani a nagynémet és az osztrák-német állameszme között”.¹⁶

A 19. század második felében, különösen pedig a dualizmus idején a magyarság is megerősödött. Aránya Magyarország népességében a korábbi 44%-ról 55%-ra, Erdélyben 28%-ról 34%-ra növekedett.¹⁷ Igaz viszont, hogy 1850-ben a zsidó s részben a cigány lakosságot is külön etnikumként tartotta nyilván a statisztika, viszont később, így 1910-ben is, ezeket a magyar anyanyelvűek közé vették fel, ami a két arányszám összehasonlításánál számításba veendő. De a számok mindenképpen arra mutatnak, hogy a Monarchia két fele közül Magyarország demográfiai helyzete kedvezőbben alakult, mint Ausztriáé, és a fejlődés perspektívája is számára látszott jobbnak demográfiai szempontból. De túlságosan leegyszerűsíténénk a kialakult helyzetet, ha nem vennénk számításba az ellentétes folyamatokat is: a dualizmus hosszú, békés évtizedeiben megerősödtek a Monarchia más népei is, s nemzeti polgárságuk egyre nehezebben viselte el a politikai önállóság hiányát. Ez pedig az egész Monarchiában nagyon felfokozta a szét hulló tendenciákat. A közös uralkodó Ferenc József ugyan végig kitartott 1867 mellett, és ehhez nem lett hűtlen a magyar politikai vezetés sem, de a világháború kitörésével kialakult új nemzetközi helyzetben ez a szövetség már nem menthette meg az Osztrák–Magyar Monarchiát.

A Monarchia és a dualizmus történetét különböző módon lehet értékelni, de azt aligha lehet elvitatni, hogy keretei között minden etnikai és nemzeti közösség több vagy kevesebb fokkal fennebb lépett a civilizáció lépcsőjén.

Jegyzetek

- 1 Handbuch der Österreichischen Kaiserstaates. Wien, 1852. 269.
- 2 Varga János: A jobbágyszabadítás kivívása 1848-ban. Bp. 1971. Egyed Ákos: A jobbágyszabadítás megszűntetése 1848-ban Erdélyben. In: Falu, város, civilizáció. Bukarest, 1981. Barițiu, George: Scrieri social-politice. București, 1962.
- 3 A magyar kereskedelmi és iparkamarák álláspontja: A magyar kereskedelmi és iparkamarák története 1850–1896. Bp. 1896. 52.
- 4 A Történettudományi Bizottság vitája a dualizmus kora történetének egyes kérdéseiről. In: Századok, 1962. 1–2. sz. Der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867. Red. Peter Berger. Wien–München, 1967. Româniile din Transilvania împotriva dualismului austro-ungar. Cluj, 1978.
- 5 Csizmadia Andor: A dualizmus időszakának állama (1867–1918). In: Magyar állam- és jogtörténet. Bp. 1986. 34. Gonda Imre–Niederhauser Emil: A Habsburgok. Bp. 1977. 243–271.
- 6 Székfi Gyula: Három nemzedék. Bp. 1920. 236.

- 7 *Weber, Max*: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Bp. 1982.
- 8 *Szekfű Gyula*: i. m. 214.
- 9 A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. III. Bp. 1900.
- 10 *Egyed Ákos*: Változás és hagyomány Erdély gazdasági és társadalmi szerkezetében a kapitalizmusban. In: Falu, város. 188–189.
- 11 Hanák Péter adatsora 1. Magyarország társadalma a századforduló idején. In: Magyarország története 1890–1918. Bp. 1978. 434.
- 12 *Thirring Gusztáv*: A magyar városok statisztikai évkönyve. Bp. é. n. 55.
- 13 *Balog Pál*: Népfajok Magyarországon. Bp. 1902. *Szekfű Gyula*: i. m. *Szabó István*: A magyarság életrajza. Bp. é. n. (1941). *Jászi Oszkár*: A Habsburg-Monarchia felbomlása. Bp. 1983. 363.
- 14 *Katus László*: Nemzetek és népszaporulat. In: Magyarok a Kárpát-medencében. Összeállította és szerkesztette: *Glatz Ferenc*. Bp. 1988. 172.
- 15 *Thirring Gusztáv*: i. m. 65., 96.
- 16 *Jászi Oszkár*: i. m. 363–364.
- 17 Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 64. Bp. 1920. L. még: Erdély története 2. Szerk. *Szász Zoltán* Bp. 1986. 1575.

A MONARCHIA FELBOMLÁSA: AZ UTÓDÁLLAMOK HÁBORÚJA EGYMÁS ELLEN

Az Osztrák–Magyar Monarchia 1918. november 3-án fegyverszüneti szerződést kötött Paduában a győztes antanttal. Ekkor azonban a Monarchia gyakorlatilag már öt, egymástól független állammá bomlott: folytatlagosan megalakult Csehszlovákia, Jugoszlávia, Német-Ausztria, Magyarország és a galíciai Nyugat-Ukrajna forradalmi kormánya. Galícia és a tescheni hercegség lengyelek által lakott része a feltámadt Lengyelországhoz csatlakozott, míg a bukovinai és erdélyi románok egyesülése a Román Királysággal még nem történt meg, de várható volt.

A hadsereg-főparancsnokság és a közös minisztériumok november 11-én, az első eckartsau nyilatkozat kiadása napján szüntették be a működésüket, és ezt követőleg törtek meg a német–osztrák, csehszlovák és nyugat-ukrajnai köztársaság kikiáltása. Miután ez utóbbit IV. Károly magyar vonatkozásban is megismételte, kikiáltották a Magyar Népköztársaságot, a Monarchia délszláv területeiből alakult állam pedig rövidesen a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz csatlakozott.

Miután az uralkodó visszavonulásával megszűnt az egyedüli kapocs, amely a heterogén Monarchia népeit addig összekötötte, a paduai fegyverszünettel csak az antanttal folytatott háború ért véget, mert csak az olaszok területi érdekeit biztosította. Ezt módosította a belgrádi katonai egyezmény Szerbia és részben Románia érdekében. Egyébként a vitás területek hovatartozása a békekonferencia döntéséig függőben maradt volna. Az érdekelt államok azonban részben türelmetlenek voltak, és az előzetes megszállási kísérleteik helyi háborúkhöz vezettek.

A közös hadsereg hátországi alakulatai a forradalmak hatására elszéledtek, a frontokról hazaszállított hadosztályok pedig leszereltek. A forradalmi kormányok fegyveres karhatalmaikat ezeknek a maradványaiból szervezték a régi katonatisztek közreműködésével.

A csehszlovák légiók, amelyeket az olasz és francia hadsereg keretében szerveztek meg összesen hat, illetve négy gyalogezred erővel, a hadszíntéren 1918 nyarán jelentek meg, de a világháború végéig egy olasz és két francia légios ezred egyáltalán nem is került a tűzvonalba. Ezek 1918. december elején még csak hazaszállítás alatt voltak. Az oroszországi légió egy dandár erővel már 1917 nyarán debütált Galíciában, és csak később növekedett föl három hadosztályra. Az antant oldalán a szovjet–orosz hadsereg ellen harcolva másfél év múlva került haza Szibériából tengeri úton.

A franciaországi lengyel légiók csak 1919. április 21-én érkeztek meg Lengyelországba, elég korán ahhoz, hogy közreműködjenek Kelet-Galícia elfoglalásában.

Az összes forradalmi kormány közül elsőnek a prágai Cseh Nemzeti Bizottság (Národní výbor) jutott a hatalom birtokába, amelynek egy szlovák tagja is volt. A csehek és morvák által lakott terület lakossága és hatóságai azonnal csatlakoztak hozzá a katonai póttesek és intézetek cseh nemzetiségű tisztjeivel együtt. A felállított cseh karhatalom fölött a parancsnokságot egy szépen dekorált cs. és kir. altábornagy vette át, aki helyreállította a közbiztonságot és folyamatosan megszállta Cseh- és Morvaország és Szilézia németlakta területeit is. Ezek ugyanis vonakodtak elismerni a csehszlovák államot

és legfelsőbb hatóságuknak Német-Ausztria kormányát ismerték el. A szudétanémet Volksehr-garnizonokat részben helyi csetepaték árán kellett lefegyverezni. Ezért a németlakta Dél-Morvaország megszállása cseh részről 11 zászlóaljat, 3 úteget és egy pán-célvonalat kötött le, amellyel szembeállítani az osztrákok 6 zászlóaljat és 3 úteget tudtak. A znojmoi (znaimi) körzet megszállása manőverezéssel ment végbe. Miután az antant elismerte a csehek jogát arra, hogy nemzetiségekre való tekintet nélkül a volt Cseh Királyság történelmi határait birtokba vehetik, a tescheni hercegség birtoklásáért lengyel szövetségesüket is megtámadták. 1919. január 23–30. közt egy hadosztálynyi erővel sikeres hadjáratot folytattak, habár a légiókkal érkezett francia tisztek nem voltak hajlandók a lengyelek ellen harcolni. A prágai francia katonai misszió közbelépésére az antant közvetített a két ország közt, amelynek folytán a vitás területeket úgy osztották meg, hogy a tervbe vett népszavazást mellőzték.

Hosszabb háborút folytattak a lengyelek Kelet-Galíciáért, ahol az ukránok az eckartsauai nyilatkozat kiadása után Stanislaw székhellyel nemzeti köztársaságot kiáltottak ki, igényt tartva egyrészt Przemyśl és Lemberg (Lwów), másrészt pedig Czernowitz városra is. E nyugat-ukrán állam területe kb. 40 000 km² volt, kb. négymillió lakossal, közülük 70,9% ukrán és 14,6% lengyel. Legfőbb szándéka az volt, hogy egyesüljön a cári birodalom területén alakult fehér Ukrajnával, más szóval Kelet-Ukrajnával. Hadseregének főparancsnoka volt cári orosz tábornok lett, 1919 januárjában a ruszinok lakta magyar terület elfoglalását is megkísérelte, de inkább a lengyelek, románok és az orosz-ukrán bolsevikok ellen volt lekötve. Áprilisban 57 lengyel zászlóaljjal szemben a nyugat-ukránok 40 zászlóaljat tudtak szembeállítani, májusban pedig a Kolomeát elfoglaló románok, a Luck–Zbaraž vonalát elérte lengyelek és a Kamenec Podolszkijt bevonó bolsevikok közt a nyugat-ukránok Zbrucztól keletre és Dnyesztertől északra szorultak. Június-júliusban a nyugat- és kelet-ukránok még képesek voltak váltakozó kimeneteli harcot vívni a lengyelek és az orosz-ukrán bolsevikok ellen egyaránt, sőt még Gyenyi-kin fehér hadseregével is összetűztek. A románok a Dnyeszter-fronton nem exponálták magukat túlzottan, a két ukrán állam csapatai viszont ősszel e harcokban felőrlődtek. November közepén a nyugat-ukrán kormány a Dnyeszteren át a románokhoz, innét pedig Bécsbe menekült, ahol akkor Karintia megmentésével és Nyugat-Magyarország kérésével voltak elfoglalva. Pillanatnyilag az előbbi aktuálisabb volt.

A paduai fegyverszüneti egyezmény értelmében – amely az olaszok igényeit elégítette ki – a szerb királyi hadsereg nem volt jogosult az osztrák alpesi tartományokba is bevonulni, de megjelenhetett a laibachi (Ljubljana) Szlovén Nemzeti Tanács (Narodni Svet) támogatására. Ez utóbbi a volt osztrák pötestekből szervezett karhatalommal először Krajnában és a szlovénlakta Dél-Stájerországban tartotta fenn a rendet, sőt a németlakta Marburg (Maribor) és Radkersburg (Radgona) városokat is megszállta. Karintia szlovénlakta falvaiba 1918. november 7. és 23. közt küldött karhatalmi osztagokat rendfenntartás címén, sőt november végén a németlakta Völkermarktba is küldött szlovén helyőrséget. Miután a Narodni Svet nem talált ellenállásra, bejelentette azt a szándékát, hogy birtokba veszi Karintia fővárosát, Klagenfurtot is, amelynek alig volt szlovén lakosa. Ez azonban már az ottani pacifistáknak is sok volt, látván, hogy a délszlávok kész helyzet elé akarják állítani a közeljövőben összeülő békekonferenciát. A tartományi katonatanács megválasztotta a karintiai fegyveres erők parancsnokává Ludwigh Hülgerth alezredest és vele egyetértőleg fegyveres ellenállásra adott utasítást a szlovén csapatok ellen, amelyek soraiban szerb egyenruhás katonák is megjelentek.

Az osztrák karhatalomhoz (akkori nevén a Volkswehrhez) felkelők, illetve önkéntes Heimwehr-századok csatlakoztak, Stájerországban pedig a Steirische Bauernkommando félkatonai szervezet állta útját a szlovének további terjeszkedésének. Klagenfurt és Ljubljana közt a területi kérdésben indult tárgyalások eredménytelenül végződtek, mire a Volkswehr december 14-én megtámadta a grafensteini szlovén helyőrséget, és el is foglalta. Lavant völgye lakossága föllázadt és a szlovén garnizonokat lefegyverezte. Hülgerth 1919. január 5-én általános támadást rendelt el és a Narodni Svet által megszállt terület jelentős részét vissza is foglalta. Csak a tartomány délkeleti része és a völkermarkti hídfő maradt a szlovének kezén, amikor közbelépett az amerikai Coolidge-misszió, a harcoló felek nyolc nap múlva fegyverszünetet kötöttek és elfogadták a misszió által javsolt demarkációs vonalat. Április végén a szlovének újból fegyverhez nyúltak: a völkermarkti Dráva-hídfőtől majdnem Klagenfurtig jutottak, de a karintiaiak bécsi segélycsapatokkal megerősítve ellentámadást kezdtek és a demarkációs vonalat is átlépve, május 7-ig majdnem az egész tartományt visszafoglalták. Ezután közvetlen tárgyalások indultak meg, amelyek eredménytelensége után Smiljanic tábornok szlovén és szerb királyi csapatokkal május 28-án újból megtámadta az osztrákokat. Közel 13 000 ember és 81 löveg állt rendelkezésére, míg az osztrákok a felkelőcsapatokkal együtt nem egészen 7000 fővel és 75 löveggel bírtak. Nem voltak képesek tartani a Dráva-vonalat sem, Smiljanic pedig június 6-án bevonult Klagenfurtba.

Az osztrák béke delegáció azonban ekkor már Párizsban tartózkodott és erélyesen tiltakozott a katonailag már elvesztett Karintia annexiója ellen. Ennek eredménye is volt: a Saint-Germain-i békeszerződés Karintia vitás területén népszavazást rendelt el, amely a következő évben Ausztria javára dőlt el. Stájerországban nem volt népszavazás, de Radkersburgot Ausztria visszakapta.

*

A legélénkebb harcok azonban az egykori Monarchia területén Magyarországon folytak. Ezeket a magyarok a csehek és románok ellen folytatták, a szerbek viszont ki lévén elégitve a belgrádi katonai konvencióval, ténylegesen beszüntették az ellenségeskedést. Akkor sértették csak meg a konvenciót, amikor 1918 karácsonyán horvát egységgel megszállták a Murakózt, a következő hónapban pedig a Vendvidéket is. Az utóbbit a magyarok ellentámadással foglalták vissza.

A magát antantbarátnak valló Károlyi-kormány a pacifizmus jegyében és abban a meggyőződésben indult, hogy a békét a népek önrendelkezési jogának a szellemében fogják megkötni. Első hadügyminisztere (Linder Béla) a magyar szállításvezetőség azon kérdésére, hogy hová irányítsák az olasz frontról hazaérkező csapatokat, azt válaszolta: „Nincs háború, mindenki menjen haza”. Károlyi Mihály és Jászi Oszkár belgrádi Canossa-járása után leváltották, de tárcanélküli miniszterként két hónapig tagja maradt a kormánynak és mint ilyen, magyar részről ő írta alá a belgrádi katonai egyezményt. Ennek megfelelően a magyar csapatokat nemcsak az amúgy is elszakadt Horvátországból, de Baranyából, Bácskából, a Maros folyótól északra és a Székelyföldről is ki kellett vonni. A románok azonban a Maros-vonalat is átlépték, a cseh csapatok pedig behatoltak a Felvidékre, amelyről pedig nemhogy Paduában, de Belgrádban sem esett szó. Az ennek következtében kiújult harcok miatt eredménytelenül tiltakozott a Károlyi-kormány: Párizsban mindig a csehszlovák és román szövetségesnek adtak igazat, úgyhogy az előbbieket a Magyarország felé megállapított demarkációs vonalat, a románok pedig az Apáthy–Berthelot-vonalat is át merészték lépni. A kormány erre fegyveres ellenállásra

szánta el magát, és ezt követően Balassagyarmat visszafoglalása és a székely hadosztály hősies helytállása igazolta ennek a helyességét. Károlyi Mihály – most már mint köztársasági elnök – Szatmáron az ország fegyveres felszabadításáról beszélt. De csak arra volt ideje, hogy 1919. március 21-én megtagadja annak az antantjegyzéknek a teljesítését, amelynek értelmében a románokkal szemben álló magyar csapatokat vissza kellett volna vonni. A gyakorlatilag amúgy is hatalmon levő szociáldemokraták a kommunistákkal egyesülve kikiáltották a tanácsköztársaságot. Elgondolásuk az volt, hogy mivel a Vix-jegyzék elutasítását csak a fegyverszünet felmondása és a háború kiújulása követheti, egyedüli lehetséges szövetségesnek csak az Szovjet–Oroszország várható, és ennek érdekében szükség van a kommunistákkal való együttműködésre.

A tanácskormány elnöke szociáldemokrata volt, tényleges feje azonban a kommunista Kun Béla külügyi népbiztos, aki azt a szerencsétlen és a külföldi sajtóban is közzétett kijelentést tette, hogy a tanácskormány nem áll a területi integritás alapján. Ezzel magára vonta a székely hadosztály haragját, viszont az antant tárgyalásba bocsátkozott vele: Smuts angol tábornokot küldte Budapestre. Amikor e tárgyalások eredménytelenül végződtek, a tanácskormány elkövette azt a hibát, hogy nem rendelte el az általános mozgósítást, hanem a vörösnek átkeresztelt néphadsereget továbbra is toborzással egészítette ki.

Az antant sem ekkor, sem később hivatalosan nem mondta fel a fegyverszünetet, de a románok 1919. április 16-án felújították az ellenségeskedést és túlerejükkel két hét alatt elfoglalták Tiszántúlt. A székely hadosztály letette a fegyvert, töredékei a Tisza jobb partjára vonultak vissza a többi vörös csapattal együtt.

A román offenzívához a csehek is csatlakoztak, elfoglalták Miskolcot, ostrom alá vették Salgótarjánt, és híre jött, hogy a szerbek és franciák is meg fognak indulni délről. A szovjet segítség elmaradt, és volt olyan időpont, hogy a tanácskormány lemondását fontolgatta. Az ellenséghez hadikövetek mentek fegyverszüneti ajánlattal, azonban mind a románok, mind a csehek olyan követelésekkel léptek elő, hogy nem volt más megoldás, mint tovább harcolni. A tiszántúli hadseregpáncsnokság, amelynek élén Böhm Vilmos népbiztos állt, vezérkari főnöke pedig Stromfeld Aurél vezérkari ezredes volt, átalakult hadsereg-főparancsnoksággá. A főhadiszállás Gödöllőn volt. A munkásrezdek mozgósításával sikerült májusban nyolc hadosztályból és három önálló dandárból álló száztízezer főnyi kombattáns haderőt fölláltítani, nem is szólva a harcba nem került budapesti IV. hadtestről és a határvéd-zászlóaljokról.

A magyar vörös hadsereg diadalútja az északi fronton 1919. május második felében Salgótarján felmentésével, Miskolc visszafoglalásával, az ettől keletre elhelyezkedő románoknak a Tisza mögé való visszavetésével kezdődött, és Bártfa–Kisszeben–Branyiszko–Rozsnyó–Tiszolc–Zólyom–Selmechánya–Léva–Érsekújvár–Zsitva vonalánál kulminált. E harcok súlyát a III. hadtest viselte, amely Kassán át a lengyel határig tört előre. Időközben a csehszlovák hadsereg olasz tábornokait politikai okokból franciákkal váltották fel. A váltakozó sikerű harcok során Maurice Pellé tábornok, a csehszlovák vezérkari főnök néhányat a fenti városok közül visszafoglalt, de nem sikerült a magyarokon döntő győzelmet aratnia. Június 24-én, amikor a harcok a békekonferencia elnökének a beavatkozására megszűntek, Pellé a Hernád-völgyi fronton egyenesen vesztesre állott. A Tisza mentén a románokkal szemben csak állóharcok folytak. Kun Béla elfogadta a békekonferencia által egyoldalúan megállapított és Clemenceau által közölt magyar–csehszlovák és magyar–román határvonalat, anélkül, hogy a Wilson által hangoztatott önrendelkezési jogra való hivatkozással ellenjavaslattal állott volna elő.

Népszavazást ő is kérhetett volna, de nem tette. A tanácskormány visszarendelte a győztes hadsereget az új északi határok mögé, ennek viszont már a híre is demoralizálta a vörös katonákat. Stromfeld vezérkari főnök tiltakozása jelül leköszönt a posztjáról.

Az orosz Vörös Hadsereg egy májusi demonstráción kívül konkrét támogatást a magyar küzdelemnek nem nyújtott, sőt Moszkva és Budapest közt szabályos katonai szövetség sem jött létre. Lev Ny. Trockij hadserege a Kárpátokig soha el nem jutott és nem tudta arra kényszeríteni a románokat, hogy a Tisza mentéről hadosztályokat vonjanak el a Dnyeszter mellé. (Egy kivétellel.) A hátukat biztonságban érző románok pedig nem voltak hajlandók kivonulni a magyaroknak meghagyott Tiszántúlról, úgyhogy a tanácskormány arra kényszerült, hogy fegyverrel verje ki őket. Az új vezetés alatt július 20-án megindult tiszai hadjárat – amelyet a külföldi sajtó éhségoffenzívának nevezett el – jól indult, de az offenzíva ötödik napján a túlerőben lévő és fegyelmezettebb román hadosztályok ellentámadása után összeomlott. Most bosszulta meg magát az, hogy a tanácskormány tagjainak többsége lebecsülte a nemzeti érzés fontosságát. A magyar vörös csapatok legnagyobb része a Tisza mögé visszavonulva már nem is akart harcolni. A románok Szolnoktól északra átkeltek a Tiszán, és mozgékony lovasságuknak köszönhetően a magyar csapatok zömét bekerítették és elfogták. A magyar tanácskormány augusztus 1-én lemondott, és exponált tagjai, Kun Bélával az élükön, családjaikkal együtt Bécsbe menekültek. Ekkor az antant a románoknak álljt parancsolt, akik a tilalmat semmibe véve augusztus 4-én bevonultak Budapestre. Sőt, hadműveleteiket a bolsevizmus felszámolásának ürügye alatt még közel három hétig a Dunántúlon is folytatták, elérve Győr–Veszprém–Székesfehérvár–Adony vonalát. Akik Dunántúlon tüzeltek rájuk, már a Horthy-féle nemzeti hadsereg tagjai voltak, amelyhez a székely dandár román bekerítésből megmenekült része és más kisebb vörös alakulatok csatlakoztak. A vörös tüzéség nagy része azonban odaveszett Szolnoknál a politikai vezetők által fölöslegesen elrendelt augusztus 1-jei ellentámadásban. Ez volt az az időszak, amikor a csehek elfoglalták Salgótarját és a pozsonyi hídfőt, a szerbek pedig Vendvidéket.

A magyar kormány és a megszállók ellenőrzésére Budapestre egy-egy amerikai, angol, francia és olasz tábornokból álló misszió érkezett, amely az országot kiraboló románokat több ízben felszólította, hogy vonuljanak vissza a békekonferencia által kijelölt határok mögé. A románok csak hosszas huzavona után ürítették ki Dunántúlt, november 13-án Budapestet és egyelőre a Tisza bal partjára vonultak vissza. 1920 márciusában távoztak az ugyancsak kifosztott Tiszántúlról is. A románok által kiürített területekre a nemzeti hadsereg szombathelyi hadosztálya vonult be.

A trianoni békeszerződés alapján a szerbeknek vissza kellett adniuk Baranyát, Pécs városát, Bácska egy sávját Bajával és a szegedi háromszöget. A belgrádi kormány azonban ezt a területet anektálni szerette volna, ezért támogatta a pécsi szeparatista mozgalmat. Ebben Linder Béla mint polgármester exponálta magát. A belgrádi támogatással kikiáltott Baranya–Bácskai Szerb–Magyar Köztársaságot azonban a lakosság túlnyomó többsége elutasította, és az 1921. augusztus 20–28. közt bevonuló nemzeti hadsereget a tiszántúlihoz hasonló lelkesedés fogadta. Gabriele d'Annunzio világhíres fiumei puccsának Baranyában megkísérelt reprije tehát megbukott.

Sikerült viszont a nyugat-magyarországi felkelés név alatt ismert d'annunziada, amely augusztus 28.–november 4. közt tartott. A magyar szabadcsapatok október 4-én a Lajtabánság államot is kikiáltották, kiszorítva az Ausztriának ítélt területről a volt szövetséges csendőralakulatait. Ennek volt köszönhető a velencei egyezmény létrejötte, amely Sopronban és környékén népszavazást tett lehetővé.

Károly király második visszatérési kísérlete a budaörsi csatához (1921. okt. 23–24.), ezt követőleg csehszlovák és szerb mozgósításhoz vezetett. A nagyhatalmak azon az áron intették le a két kisantant állam mozgósítását, hogy a királyi pár kiszolgáltatását követelték. Ez a nemzetközi jog durva megsértése volt, viszont ennek megtörténte után a nagyhatalmak elutasították Benešt, amikor a velencei egyezmény eltörlését követelte. A detronizációnak az volt a disszonáns visszhangja, hogy a soproni népszavazásról távol maradtak nagyobb része császárhű német ajkú lakos volt.

A nyugat-magyarországi felkelővezérek egy része 1922 nyarán újabb felkelést tervezett Burgenlandba. Egy szabadsdapat Karácsfánál be is tört osztrák területre, ekkor azonban a magyar kormány az összes irreguláris alakulatot lefegyverezte, ugyanúgy, mint két évvel korábban az olaszok Fiumében d'Annunzio legionáriusait.

A Bethlen-kormánynak ez a lépése helyesnek bizonyult. A lefegyverzett ország nem kockáztathatott újabb fegyveres kalandot.

Jegyzetek

A szerző ebből a témakörből több tanulmányt publikált: Háború hadüzenet nélkül. Hadműveletek Magyarország területén a paduai fegyverszüneti egyezménytől a soproni népszavazásig. In: Soproni Szemle, 1990. 3. sz. 193–214. és 4. sz. 289–312. Irodalomra hivatkozások a lábjegyzetekben, itt csak megemlítjük, hogy a korai ellenforradalom katonai történetét majdnem teljesen feldolgoztam és publikáltam.

Ugyancsak tőlem: A tescheni hétnapos cseh–lengyel háború. 1919. január 23–30. In: Palócföld, 1990. 3. sz. 43–49.; valamint Az osztrák–délszláv határper 1918–1919. In: Élet és Tudomány, 1991. június 7, 714–716. E díjazott pályamunkához felhasznált források közül legalább ezt a kettőt említem: *Steinböck, Erwin*: Die Kämpfe im Raum Völkermarkt 1918/19. In: Militärgeschichtliche Schriftenreihe Heft, 13, Wien, 1969. Továbbá: Die Nachkriegszeit 1918–1922. Kämpfe, Staaten und Armeen nach dem Ersten Weltkrieg. In: Truppendienst-Taschenbücher Band 22. Wien, 1973.

D'Annunziora vonatkozólag *Hesz Ferenc*: Fiume az összeomlás után. In: A Tenger, 1937. 4–6. sz. 45–60. A galíciai ukrán állam hadtörténetéről *W. Kutschabsky*: Die Westukraine im Kampfe mit dem Polen und dem Bolschevismus in den Jahren 1918–1923. Berlin, 1934.

A baranyai szeparatista mozgalomra tőlem: A magyar–délszláv kapcsolatok katonai története – 1918–1921. In: Baranyai Helytörténetírás, 1985/86. 537–574. A soproni kérdést érintő újabb anyaggyűjtésem: A soproni népszavazás helye Európa korabeli diplomáciai történetében. In: Soproni Szemle, 1991. 4. sz. 289–315.

A NYUGATI ÁLLAMOK TÁRSADALOMPOLITIKAI KÍSÉRLETEI 1945–1970

„A kiszámíthatatlanság csökkentése”

A második világháború utáni évtizedekben újszerű – de nem előzmények nélkül való – fejlemények mentek végbe a nyugati országok társadalompolitikájában. Szinte azonos időpontban azonos célú elgondolásokon alapuló kísérletek indultak meg, figyelembe véve a nemzeti sajátosságokat, nyomon követve az országoként eltérő tapasztalatokat. Az azonos cél a világháború utáni piacgazdaságok rendszerét alkotó államok stabilizációjának minél hosszabb időre lehetséges megteremtése volt.

Nagyon különböző szintekről indultak meg a kísérletek, de a kezdet és előzménye közös volt: a 30-as évek és a második világháború. A kiindulópontokat döntő mértékben meghatározták a 30-as évek történéseinek és a háború következményeinek különbözőségei. Más utat tett meg a háború előtti évtizedben az Egyesült Államok társadalom- és gazdaságpolitikája, mint a nyugat-európai országoké, más következményei voltak a háborúnak az Egyesült Államokban, mint Nyugat-Európában. Mindazonáltal a háborúban hatalmas gazdasági fejlődésen keresztülment Amerika törekvései ugyanabba az irányba mutattak, mint a háború alatt szétzilálódott nyugat-európai országok kormányzati lépései. Arra törekedtek, hogy a háború végeztével folyamatos gazdasági növekedés valósuljon meg a piacgazdaságokban. A kísérletek középpontjában az állami beavatkozás állt. Eszköze az elkövetkező évek bizonytalanságainak felmérését, a felismertnek vélt jelzések alapján való mérséklésüket célzó tervezés volt. A többféleképpen definiált tevékenység talán legkifejezőbb változata e tanulmány alcímében olvasható: a kiszámíthatatlanság csökkentése.

I. A kiindulópontok

Az Egyesült Államok. A „társadalmi tervezés”

Az állami beavatkozás időben elsőként megvalósított, leglátványosabb változata a New Deal, ezen belül az 1933–35 között érvényesített iparpolitika volt. A menet közben fejlődő-alakuló New Deal formái igen hamar rájöttek, hogy a gazdasági helyreállítás problémájához másként kell hozzájárulni az ipar terén, mint a gazdaság más területein. Itt nem lehetett valutapolitikai manőverekkel mérsékelt inflációt előidézni, mint ahogyan ezt a mezőgazdaság kapcsán megpróbálták. A Roosevelt-kormányzat és a vele együttműködő liberális reformerek csoportja a gazdasági regenerálódás központi kérdésének tekintette az ipar helyreállítását. E téren akarták elsőként megvalósítani az ún. társadalmi tervezést, amely új módon fogja értelmezni a szövetségi kormány szerepét. Ellentétben az állam laissez-faire értelmezésével, a New Deal a gazdaság gépezetében mélyen belenyúló, annak tevékenységét koordináló-ellenőrző kormányzatot feltételezett, amely szükség esetén maga is folytat gazdasági tevékenységet, mert a magánvállalat

nem hajlandó vagy nem képes erre. A társadalmi tervezés az aktív beavatkozásnak, a gazdaság működési feltételei megteremtésének, a társadalom és a gazdaság funkcionálása ellenőrzésének egységét jelentette a new dealerek felfogásában. A realizálás mikéntje távolról sem volt tisztázott, szinte folyamatosan módosult. A koncepció elvileg a társadalom és a gazdaság működésének egységét, harmóniáját követelte, ám a gyakorlatot a részterületek nagyon eltérő, sőt ellentétes megoldási módozatainak kísérletei jellemezték. A közös elem a szövetségi kormány valamennyi területen érvényesülő jelenléte és a koordináló-ellenőrző funkciója volt. A közös elem abban a meggyőződésben gyökerezett, hogy a társadalom és gazdaság stabilitását és fejlődését csak a közérdeket képviselő szövetségi kormány képes megteremteni. Mivel azonban a megoldási módozatok terén az ideiglenesség érvényesült, a közös elem az egyes részterületek sajátosságaihoz alkalmazkodó gyakorlat jóváhagyására korlátozódott, teret hagyva a központi kormányzati akarat valaminő – olykor pusztán formális – megnyilvánulásának. E sokszínű kaleidoszkóp legellentmondásosabb területe az ipar volt. Az ipar gerincét a nagy korporációk urai képezték, tevékenységüket az ipari önkormányzat elvére alapozták. Ez a gyakorlatban a monopóliumok, oligopóliumok uralmát jelentette. Egymás közti kapcsolatuk eufemizmusa az együttműködés volt, ami a gyakorlatban a legerősebbek alkuja eredményeként kialakult szabályok szerint funkcionáló kartelltevékenységben realizálódott. A New Deal formálói nem bíztak abban, hogy a monopóliumok, oligopóliumok teljesítik a köz iránti kötelezettségeiket, vagyis nem gondoskodnak a maximális foglalkoztatásról, a munkások jogai érvényre juttatásáról, a fogyasztók érdekeiről stb. Mindezekről a Fehér Ház a szövetségi kormány koordináló-ellenőrző funkciója révén kívánt biztosítékokat szerezni az ipar kapitányaitól. Ezek azonban gyanakodtak. Mire való a kormány gyámkodása, hiszen a múlt század végén keletkezett trösztellenes és a formálódóban levő munkásvédelmi törvényekkel keresztezheti az ipar érdekeit? A trösztellenes törvények a szabadversenyos kapitalizmus eszményítésén alapultak, a monopolista praktikák megfékezését célozták. A munkásvédelmi törvények az ipari munkások szervezkedési jogaiért, a szakszervezetekhez való csatlakozás lehetőségéért, a kollektív béralkuért küzdve értek már bizonyos eredményeket, továbbfejlesztésük napirenden volt a Kongresszusban. A kormányzat az iparral kialakítandó társas viszonyban látta a nagyipar vezetői ellenállásának leküzdési lehetőségét. E viszony keretében felfüggesztette a trösztellenes törvényeket, s az ipari önkormányzat elvét és gyakorlatát beépítette az ipari helyreállítási törvénybe (National Industrial Recovery Act, NIRA). A nagyipar vezetői a trösztellenes törvényektől való szabadulás ellenében elismerték a munkások szervezkedési jogait és a kollektív béralkut. Az iparágak jogot kaptak áruik árainak, mennyiségének, minőségének, forgalmazásának stb. megállapítására, az idevágó szabályokat-módszereket tartalmazó ún. iparági kódexek kidolgozására. Ezek a kormányzat jóváhagyásával törvényerőre emelkedtek, Amerika ipara lényegileg kartellizálttá vált.

A NIRA tető alá hozása voltaképpen a küzdelem kezdetét jelentette. Az iparpolitika azon koncepciója, hogy a nagyipar vezetői a kapott cselekvési szabadság ellenében megindítják és fejlesztik a termelést, gondoskodnak új munkahelyekről, megfelelő bérezésről, a munkások jogainak érvényesítéséről – a biztató kezdetek után zsákutcába jutott. A kódexek centrumában az ármegállapítás állt. A kormányzattal jóváhagyott kódexek a termelés visszafogásával és más restriktív intézkedésekkel mesterségesen előidézett áruhiányt teremtettek, a vásárlók magas árak fizetésére kényszerültek, holott a kormánykonceptió szerint megfizethető áron forgalmazott árubőség lett volna a válságból való kijutás egyik útja. A monopolista ármegállapítás a New Deal céljai ellen hatott.

A nagyipar egyidejűleg akadályokat gördített a munkajogi rendelkezések valóra váltása útjába. A kormányzat nem részesítette hatékony segítségben a jogaikért küzdő munkásokat. Az ipari törvény végrehajtására létrehozott állami szerv, a monopóliumok uralta NRA ellen felsorakozott a fogyasztó, a gúzsba kötött kisipar, legfőként a régi vágású liberálisok erős kongresszusi csoportja, amely nehezményezte a trösztellenes törvények felfüggesztését. Végül maga a törvény fő haszonélvezője, a nagyipar is szembefordult a túlméretezett NRA-val, amelynek bürokratikus ellenőrzési mechanizmusát feleslegesnek és a talpra állást gátlónak nyilvánította. A nagyipar célja a szövetségi – lényegében formális – ellenőrzés megszüntetése volt. A két évre elfogadott NIRA sorsa megkérdőjeleződött.

A Roosevelt-kormány a törvény korrigálásáért és meghosszabbításáért szállt síkra, de nem voltak meggyőző érvei. A törvény sorsa nem a törvényhozásban dőlt el. A Legfelső Bíróság 1935 májusában alkotmányellenesnek nyilvánította. A nagyipar urai győztek, érveik meggyőzően hatottak. A törvény hatálytalanítása időben egybeesett a válságból való kilábalás megindulásával, ez a folyamat egyezni látszott az ipar urai azon állításával, hogy az állami ellenőrzés gátolta a gazdaság talpra állását. A kormány azon állítása, hogy a megélénkülés az ipari törvény eredményének tudandó be, aligha volt bizonyítható. A NIRA egyedüli túlélője a munkajogi törvény volt, a szakszervezeti mozgalom végérvényesen legálisnak minősült, a társadalmi haladás e téren visszafordíthatatlanná vált.

Az ipari törvény kudracával vereséget szenvedett a new dealerek azon törekvése, hogy érjen véget a késhegyig menő verseny korszaka, amelynek során elkerülhetetlen a gyengék bukása, a fogyasztók kiszolgáltatottsága, a monopóliumok által kikényszerített piaci feltételek uralma. Elgondolásaikban valamiféle szabályozott ipar kontúrjai vázolódtak fel. Konceptiójuk kódexekben rögzített, központilag jóváhagyott előírások alapján kialakult országos munkamegosztást feltételezett, melynek keretében az egyes nagyüzemek megállapodnak a termelendő iparcikkek mennyiségében, áraiban és forgalmazási feltételeiben; az ipar gépezete fogaskerékszerűen összekapcsolódó nagy egységek kooperációja alapján funkcionál, a kisebb egységek a termelési hierarchia rendjéhez igazodnak, az össztermelés összhangban van az országos kereslettel, amelyre ösztönzőleg hat a szabályozott kínálat. E koncepció arra a feltevésre épült, hogy a nagyipar urait kielégíti a szövetségi kormány által felügyelt ipari rend, mivel az kiküszöböli a ciklikus válságokat. E koncepcióban a „nagyág” (a monopólium epitheton ornansa a new dealerek szótárában) megtalálja a helyét a társadalomban, már nem pusztán gazdasági funkciót lát el, hanem társadalmi intézménnyé fejlődik, amely a társadalom nélkülözhetetlen alkotóeleme.

A 30-as évek elején-dereán uralkodó állapotok paradoxonja volt, hogy a végső dőfést a monopóliumok adták meg az NRA-nak, holott az központi szerepet biztosított a „nagyágnak”. A kudarccal vereséget szenvedett az érdekek összhangjának roosevelti jelszava is, amely a korai New Deal gondolati konstrukciójának egyik fő tétele volt, s értelemszerűen az amerikai társadalmi-gazdasági rend konszolidálódásának perspektíváját ígerte. A kudarc diszkreditálta a Roosevelt által hirdetett társadalmi tervezés tisztázatlan tartalmú célját is. De a roosevelti megnyilatkozásokban megmutatkozni látszottak az új elgondolások kontúrjai, következésképpen a szabályozottság – a megújított alapon megteremtett rend – perspektívája szinte mágnesként hatott az elnök gondolkodására. E viharos idők nem voltak alkalmasak a fogalmak tisztázására. Mint azt John Galbraith megállapította, a korai New Deal a ködös szemantika jellemezte. A szellemes megállapításba beletartozott a társadalmi tervezés, az irányított kapitalizmus, ipari ön-

kormányzat kármentes terminushalmaza. Mégis, a roosevelti gondolatfoslányokból kikövetkeztethető volt, hogy az elnök nem akart megállni az iparnál; a társadalom és gazdaság egészének konszolidálódását, sőt megrendszabályozását is várta egyfajta tervezéstől, melynek magvalósítója a szövetségi kormány. Az NRA csupán egyik láncszeme lett volna az országot átfogó szervező reformtevékenységnek. A megbukott NRA torzója egy gigantikus szuper-bürokrácia papírtömegéről árulkodott. A megdőbbsent Amerika azt látta, hogy a borbélyműhelyektől felfelé minden gazdasági egység mintegy 800 kódex előírás-tömege szerint funkcionálna. Nem kellett nagy erőfeszítés a roosevelti gondolatalmaz e kreaturájának lejáratásához. Az NRA nem kapott időt a Fehér Ház által jelzett reform létjogosultságának bizonygatására.

1935 tavasza-nyara nemcsak az iparpolitika kudarcát hozta meg, hanem a roosevelti gondolkodás váltását is. Az elnök félretette a fontolgatott NRA-mentés gondolatát. A nagyiparral való társas viszony zsákutába jutása időben csaknem egybeesett a New Deal társadalmi reformjainak törvényerőre emelkedésével. A társadalombiztosítási, adópolitikai, munkaügyi, társasági (holding company) törvények monopóliumellenes irányzatúak voltak, s a New Deal másik – korábban háttérbe szoruló – progresszív vonulatának produktumaiként jöttek létre. A kisember védelmét szolgáló törvények azt bizonyították, hogy a New Deal a társadalom és a gazdaság strukturális problematikáját ezúttal nem gigantikus intézményrendszer kiépítésével közelíti meg, hanem a mindennapok szorító gondjainak enyhítését tűzi napirendre. Roosevelti gondolkodását továbbra is foglalkoztatta a társadalmi tervezés, melynek feladatát a gazdaság helyreállításában, egyszersmind a társadalmi-gazdasági struktúra hibáinak korrigálásában, a struktúra továbbfejlesztésében látta. Az új utak keresése tanulságos leckével szolgált arról, hogy a nagyipar uraival való együttműködés nem vezethet el a New Deal céljainak eléréséhez. Más szervezett erő viszont nem létezett az Egyesült Államokban. Az útkeresés visszajutott a központilag megvalósítandó tervezéshez. E tervezésnek a liberális gondolkodás amerikai variánsával összhangban, a közérdeket képviselő kormányzat kezdeményező-közreműködő-ellenőrző tevékenységével, a Fehér Ház által megtámogatott reformok következetes végrehajtását ösztönözve kellett megvalósulnia. Roosevelti gondolkodásában egységként jelentkezett a megoldásra váró feladathalmaz, melynek interdependenciája parancsoló módon vetette fel az egyetlen kézben való, összpontosított irányítás szükségességét. Ám a követelmény és a lehetőségek között szakadék tátongott. Az elnök egymással felszínes kapcsolatban levő, rivalizáló, koordinálatlan kormányhivatalokat örökölt elődjétől; az izolált várakként funkcionáló szervek féltékenyen őrizték függetlenségüket. Roosevelti ismételt kísérletezett koordinálásukkal, egységes kormánykonceptiókat megvalósító szervek létrehozásával, de alig jutott tovább a nemzeti tervezés globális feladatainak felvázolásán, résztanulmányok kidolgoztatásán. Azonnal jelentkeztek az etatizmust emlegető ellenfelek, amelyek csoportosulásai azt állították, hogy a „tervezési kultusz” tönkreteszi az országot. Az elnök által elkészített tervezet „A Plan for Planning” címmel látott napvilágot. A figyelmes olvasó aligha juthatott erre a destruktív konklúzióra. „A tervezés nem jelenti az emberi tevékenység mindent átfogó tervének kidolgozását, amelyet az amerikai kormány vasabroncsként kényszerít a közösségre... A tervezés nem cél, hanem eszköz, hogy jobban éljünk azzal, amink van... Teljesebb szabadságért tervezünk...” Az 1934 decemberében közreadott dolgozat rossz időpontban látott napvilágot. Bontakozott az NRA elleni támadás. Köztudott volt, hogy a több irányból támadott kormány szerv vezetője, a hisztérikus kirohanásairól ismert Hugh Johnson tábornok, akit Roosevelti leváltott, nagy tisztelettel szolt Mussoliniról és korpo-

rációiról. Az iparpolitika ellenfelei rokon vonásokat fedeztek fel a NIRA-kartellizálás és a fasiszta iparszervezés között. A náci gazdaságpolitikáról és a szovjet tervgazdaságról érkező hírek fokozták az európai totalitarizmus amerikai megfigyelői eszmei konfúzióját. A New Deal-ellenesség heterogén táborá képtelen volt különbséget tenni az európai totális gazdasági diktatúrák és a roosevelti kísérletek között, holott az utóbbiak deklarált célja a liberális eszmevilággal és a demokratikus államrenddel való összhang biztosítása volt. Az eszmei konfúzióknak újabb lökést adtak a törvényhozási fejlemények. A progresszív adózás felé tett lépések, s legkirívóbb monopolista praktikákat megvalósító holdingtársaságok kiküszöbölését előíró törvényes rendelkezések, a régóta esedékes társadalombiztosítás megalapozása, a bérminimumról és a munkaidő-maximumról intézkedő törvény a roosevelti fordulat lényegét adta Amerika tudtára. Azt, hogy az amerikai társadalom megérett a vagyoni- és jövedelemmegoszlás korrigálására, hogy az ipari munkás egyenrangú partnere a munkaadónak, hogy a társadalombiztosítás bevezetése az amerikai gazdaság anakronizmusát számolta fel. Az 1934-es tervezési dokumentum újraolvasásakor más megvilágítást kapott a kurtán fogalmazott mondat, miszerint jobban kell élni azzal, ami már megvan. Az új értelmezés azt sugallta, hogy Amerika gazdasági potenciálja ésszerűbben használandó fel, ez azonban nem valósítható meg a régi módon. Az ellenzék elutasította ezt az értelmezést. A kormánykoncepció és az ellenzék közötti antagonizmus nem oldódott fel. Az 1935 és 1939 közötti pár év a roosevelti tervezés demokratikus voltát bizonyította, rációvalva a szocializmust kiáltó New Deal-ellenesség próféciáira. Az elnök a második világháború kitöréséig a demokrácia amerikai változatának talaján próbált érvényt szerezni a társadalom megújítását célzó elképzeléseinek. Legmerészebb kísérlete, a Legfelső Bíróság megfiatalítása is törvényes keretek között zajlott – és vallott kudarcot.

Amerika a háború kitöréséig a New Deal egyre szűkebb keretei között maradt. Nem oldódott meg a fő probléma, a tömeges munkanélküliség és a gazdaság konszolidálása. Az elnök és munkatársai által megvalósítani kívánt tervezés gépezete nem épült ki, a tervezés szűk elnöki tanácsadó szerv keretében, a Kongresszus által negligáltan történt. Rooseveltnagy történelmi lehetőséget mulasztott el 1933-ban. Hivatalba lépésekor szinte korlátlan felhatalmazást kapott a Kongresszustól a kormányhivatalok átszervezésére. Kellő tapasztalatok és koncepció hiányában kihasználatlan maradt a felhatalmazás. A nagy válság által megriasztott Kongresszus minden bizonnyal jóváhagyott volna valamennyi javasolt átszervezést. Az elnök a felhatalmazás érvényének lejártá után, 1937 januárjában nyújtott be átszervezési javaslatot, amelyben a tervezés kormányhivatali rangot kaphatott volna. A megváltozott erőviszonyok között nem realizálódhatott az átszervezés. Az Alkotmányos Kormány Megvédelmezésének Bizottsága néven létrejött, retrográd beállítottságú tömörülés felkorlátozta az indulatokat. Az 1939-ben törvényerőre emelkedett kongresszusi határozat az eredeti javaslat torzója volt csupán, érdeemileg nem változtatott a szétagolt, koordinálatlan kormányzati gépezet működésén.

Roosevelt eredetileg a kormánysszervek radikális összevonását, illetve funkcionális átszervezését és a New Deal-programok elnöki ellenőrzését lehetővé tevő apparátust irányzott elő. A tervezéssel kapcsolatos konfúzió elkerülése végett jónak látta „tervezés” terminus helyett „vezetés” alkalmazását. Az irányításával működő tervezési szerv az előterjesztés kudarcá után elnöki rendelettel jött létre. Eredetileg az ország erőforrásaira és az ezekkel kapcsolatos valamennyi funkcióra vonatkozó elnöki előterjesztéseket készítette volna elő. Az elnöki hatáskörbe utalt szerv – túlélve a kongresszusi csatározásokat – háromszori névváltozással végül National Resources Planning Board néven

1943-ig folytatta kutató, elemző és fejlesztést ösztönző tevékenységét. Az elnök gondolatébresztő dolgozatokat kapott a társadalom és gazdaság távlati problémáiról és fejlődési tendenciáiról. A széles körű adatgyűjtésen alapuló elemzések a természeti erőforrások, a demográfiai fejlődés, a vásárlóerő, a közmunkák, a lakásügy, a táplálkozás, az egészségügy, az urbanizáció, a közlekedés, a társadalombiztosítás problematikájának feltérképezése révén iránytűvel szolgáltak a cselekvés számára – de a cselekvés feltételei nem voltak adottak. Az elnök által gondolatilag felvázolt koherens kormánypolitika nem létezett. A távlatilag megvalósítandó feladatok összekapcsolása a kormányzati rutintevékenységgel lehetetlen volt. A kormányzati munka továbbra is szétforgácsoltan folyt, az átszervezés elmaradása folytán koordinátlanság, pazarlás érvényesült, ugyanakkor fokozódtak a fejlődés által napirendre tűzött funkciók ellátatlansága miatti feszültségek. Rooseveltnak megkésve és rossz időpontban fogott hozzá néhány témakomplexum megoldásához. A társadalmi tervezés valamennyi ellenfele megtalálta az opponálás indokát. Az ellenfeleket szinte egy táborba sodorta az elnöki hatalom szélesítésének minden tervezett mozzanata. A demagógiát felerősítette az 1937/38-as rövid, de súlyos recesszió, amit a roosevelti gazdaságpolitika rovására írt az ellenzék.

A távlatok kívül estek a kormányzat rutintevékenységén, s a törvényhozók érdeklődési körén. A törvényhozók zöme elsősorban a választói érdekeit képviselte, s ezek az érdekek csak ritkán kapcsolódtak össze nemzeti feladattá. A 30-as évek egyik legjellegzetesebb vonása az volt, hogy az évtized kezdeti, átmenetinek bizonyult érdekösszhangja mindinkább megbomlott, s a nemzet tartós érdekeit szolgáló reformokat befolyásos érdekcsoportokkal való összecsapások során juttatta érvényre a kormány és a liberális törvényhozók csoportja. A New Deal kísérletsorozatának érdemét éppen abban kell látni, amit a korabeli szakirodalom zöme a fő gyengéjének minősített. Egyik kritikus akként fogalmazott, hogy a New Deal Don Quijoteként felült lovára, és minden irányba egyidejűleg lovagolt. Történelmi távlatból szemlélve anakronizmusnak minősítendő az a követelmény, amely világosan meghatározott, logikailag kifogástalan központi irányítást és tervezést kért számon a Rooseveltnak kormánytól. A 30-as évek erjedése kizárta valamilyen laboratóriumi állapotok közepette, vegytiszta elvek alapján létrehozott központi tervezés lehetőségét. A kormányzat azt tette, amit a viszonyok lehetővé tettek. Koordinálatlan, részleges reformintézkedéseket fogantatosított a szövetségi beavatkozás éppen kínálózkodó eszközeivel, a célszerűség iránytűjét szem előtt tartva. A pejoratív módon emlegetett pragmatizmus egyetlen lehetséges utat kínált. Rooseveltnak és gárdájának volt bátorsága hozzányúlni sérthetetlennek tartott elvekhez, hagyományokhoz, érdekekhez. Sokat bíralt tervezése jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy az Egyesült Államok nagy lépésekkel hozott be elmaradást, korrigált állapotokat és vált modernné.

Anglia. A „három lépésre maradt” kormány

Amikor az 1945 nyarán bekövetkezett hatalmváltással munkáspárti kormány vette át az államvezetést, várható volt, hogy változik a társadalompolitika. Jelentős mértékben kibővült az állami szektor, államosították a pénzügyek fellegvárát, az Angol Bankot, a pénzügyminisztérium modern költségvetési módszerek bevezetésével szorosabb ellenőrzést valósított meg a gazdaság működése felett. A kormány munkabizottságokat küldött ki a kulcsfontosságú iparágak fejlesztésére, napirenden volt egy gazdasági költségvetés kialakítása, amely országos iparpolitikai prioritásokat állapít meg és a tervezés

eszköze lesz. A társadalombiztosítás terén – elsősorban az országos egészségügyi szolgáltatás megteremtésével – Anglia példát mutatott Nyugat-Európának és az Egyesült Államoknak.

Rövidesen beigazolódott, hogy a kormányzat egyelőre nem szándékszik lépéseket tenni a meghirdetett országos tervezési tevékenység megindítása érdekében. Nem vált valóra a kormány 1947. évi gazdasági jelentésében leszögezett alapelv, miszerint bizonyos problémák – mint például a fizetési mérleg ellenőrzése – békeidőben ugyanolyan módszerekkel kezelhetők, mint aminők a háborús munkaerő- és anyaggazdálkodás terén érvényben voltak. A kormánytevékenység középpontjában az azonnali megoldást követelő élelmiszer- és anyagihiány leküzdése állt. A hiányok szigorú elosztási rendszert tettek szükségessé, máskülönben nem lett volna biztosítható a háborút megszenvedett lakosság élelmezési minimuma, másrészt a társadalompolitikai célokkal egybevágó ipari termelés folytonossága. Az ellátási problémákból és az ország súlyos gazdasági-pénzügyi helyzetéből következően a kormány kizárólag a rövid távon megoldandó kérdésekkel foglalkozott. Az újonnan létrehozott államosított vállalatok irányító testületei lazán kapcsolódtak az illetékes minisztériumhoz; a parlament szűkre szabott ellenőrzési felhatalmazást kapott az állami szektor felett; a kormányzat csak évek múltán állapította meg az állami vállalatok által produkálendő pénzbevétel minimális mértékét, miután már jelentős veszteségek mutatkoztak tevékenységükben. A kormányzat gondjait növelték az amerikai segítségre való ráutaltság imminens problémái és a brit birodalom dezintegrálódásával kapcsolatos döntések.

A meghirdetett gazdasági tervezés megtorpanásában közrejátszott az ún. pozitív kormány kipróbálatlan szerepétől való tartózkodás is. A valóság előzmények nélkül való problémákat produkált. Valóra válni látszott a teljes foglalkoztatottságról szóló 1944-es Fehér Könyv fogalmazása, miszerint Angliának „tapasztalatból kell megtanulnia, felatalánia és javítania a cél felé haladást segítő új politika műszereit”. Az állami beavatkozás célja, indokoltsága, módszerei, a hosszabb távú tervezés eszközei tisztázatlanok voltak. Működött még a visszafogó erő: a megszokás és a közhivatalnoki apparátus óvatossága. Az utóbbi az angol mentalitással egyező tanáccsal szolgált a Labour-politikusoknak: lassan haladj! Az államosításokkal kapcsolatos viták időpontja kevésbé volt alkalmas az újjal való kísérletezésre. A beruházások gazdaságélénkítő, illetve hiányuk visszafogó hatásának érvényesítése kínálkozott alkalmas ciklusszabályozó eszköznek. A kormányzat beérte, hogy figyelemmel kísérte a beruházások ösztönző, illetve leállítáruk korlátozó hatását a gazdaságban. Néhány évig úgy tűnt, hogy Angliában csak a ciklusszabályozás rövid távú lépéseire korlátozódik a gazdasági tervezés. A közlekedésből átvett szakszargon érvényesült a beruházáspolitikában: stop – go.

Történt azonban más is, főként a munkáspárti baloldal szorgalmazására. A fő ösztönző személyiségek Aneurin Bevan és John Strachey voltak. 1945 és 1947 között egy sor iparágban munkacsoportokat hozott létre a kormány. Ezek fejlesztési tanácsok intézményesítését javasolták az iparágak hatékonyabb működését segítő közös kutatási és exportfejlesztési szolgáltatások nyújtására. Egy sor hiányosságra és fejlesztési tennivalóra derítettek fényt. Amikor azonban 1947-ben sor került a megalakításukat elrendelő törvény megalkotására, az iparágak csaknem egységesen elutasították. A kormány egyetlen fejlesztési tanácsot mentett meg, mintegy mementóként az új szemlélet meghonosítására az állami beavatkozás terén. A nagy reményekkel és ígéretekkel indult Labour-kormány 1951-ben átadta a hatalmat a konzervatívoknak. A munkáspárti kormány felfogását jellemzi, hogy a fejlesztési tanácsok létrehozatalát az adott iparág nagy többségének óhajá-

hoz kötötte, azaz: a kizárólag magánvállalkozási szempontok szerint hozott döntések de-terminálták a makrogazdasági célzatú lépéseket. A jellegzetes brit munkásmozgalmi reflexek működtek... Az állam és a magánvállalatok közti viszony új formáját az államosított iparok irányítására létrehozott, nagy szabadsággal rendelkező szervezetek is jelezték. A Vas és Acél Igazgatóság azt a feladatot kapta, hogy kísérje figyelemmel az acélipari beruházásokat, s állapítsa meg, összhangban vannak-e az ország szükségleteivel. A kormányzervként működő Igazgatóság a beruházások értékelésekor összemzeti fejlődést elemzett. Az acélipart 1951-ben, a munkáspárti kormány utolsó évében államosították, az ipar és irányító szerve elvileg azonos platformon működött, a modell helyesnek tűnt; a kormány azt szűrhetette le, hogy közérdek érvényesül a kulcsfontosságú ipar beruházásainál. Az a tanulság is leszűrhető volt, hogy az acélipari beruházások figyelmé-orientálása meghaladja a közvetlen célt, s országos távlati tervezés szükségességét bizonyítja. Amikor 1953-ban a konzervatív kormány reprivatizálta az acélipart, az Igazgatóság más feladatot is kapott. A tervezés szükségességével kapcsolatos felismerés a tory-párt gyakorlatában realizálódott.

Franciaország. A közvetlen kormánybeavatkozás

A francia kísérleteket célszerű az angol próbálkozásokkal mint ellenpólussal szembe-tenni. Ellentétben Londonnal, ahol a kormányzat tartózkodással kezelte a tervezés bonta-kozását, Párizs az etatizmus korai protekcionista hagyományaiból eredeztette ezt a folya-matot. Colbert következetes támogatásban részesítette a francia kereskedelmi hajó-építést, a flotta lehetővé tette a külkereskedelem fejlesztését; a kormányzat pénzügy-politikai intézkedései irányt szabtak a nemzetgazdaság fejlődésének, korlátozták a fejlő-dést gátló céhek működésének kereteit. Az állami beavatkozás közvetlen hatása az or-szág életének kritikus szakaszaiban volt a legnyilvánvalóbb; a forradalom 18. század végi katonai sikereinek jelentős tényezői voltak az állami vállalatok. A napóleoni háborúk utáni évtizedekben mindinkább lemaradt a francia gazdaság angol versenytársa mögött, a lemaradásban a gazdaságpolitikák különbözősége is fontos szerepet játszott. Az ipari forradalom közepette mind kevésbé érvényesülhetett a francia elv, hogy az eladandó áru-nál elsődleges a minőség. Az angol kereskedelem középpontjában az eladásra kínált áru ára állt, a franciák egyre kevésbé voltak képesek a hazai árutermelés választékának bőví-tésére, viszont egyre több állami feladat volt az angol árukkal szembeni védekezés kiépí-tésében. A francia kormányzat – eltekintve az 1860-as Cobden–Chevalier néven ismert kereskedelmi megállapodástól, amely mérsékelte a francia importkorlátokat – követke-zetesen kitartott a protekcionizmus és a dirigizmus mellett. Jelentős állomása volt a folyamatnak az 1920-as években az ún. Poincaré-frank megteremtése, amely valutáris oldalról, a frank alulértékelt szinten megvalósított devalvációja révén lökést adott az exportnak, egyszersmind gátolta a külföldi áruk francia importját. A külkereskedelem kedvezően alakult. 1929-ig megkétszereződött az ipari termelés, a francia acéltermelés elérte az angol szintet. Az acélipar ugrásszerű fejlődése a kormány beruházási politiká-jának eredménye volt. A dirigizmus jegyében vegyes vállalatok alakultak. Az állam részesedést vállalt a lemaradt iparágakban, segítette fejlesztésüket a nemzetközi verseny-ben való részvételük érdekében (pl. olajipar). Más iparágakat előjogok biztosításával létrehozott bank útján (Crédit National) fejlesztett. A hangsúly a centralizáltan megvaló-sított irányításon volt. Ugyanez a tendencia érvényesült a bányászatban, hajózásban és az áramtermelésben. Kísérletek történtek a nem mezőgazdasági szektor fejlesztésének

hosszú távú terv keretében való összefogására. A 20-as években megindult fejlődés elakadt a nagy válság idején. Az állami beavatkozás különféle formáinak próbái arról tanúskodtak, hogy sikerre csak gazdasági fellendülés esetén lehet számítani. A világgazdasági állapotok romlásával, különösen a font 1931-es és a dollár 1933-as devalvációjával egyre súlyosabb helyzetbe került az aranyhoz ragaszkodó frank, melynek túlértékeltége a francia gazdaság ballasztjává vált. Az ellenszereként alkalmazott deflációs politika végül – amerikai és brit nyomásra is – a frank devalvációjába torkolt. A francia dirigizmusnak nem jutott már idő a regenerálódásra a háború küszöbén.

A francia termelési gépezet súlyos veszteségeket szenvedett a háborúban. A talpra állás folyamatának nemcsak a háború okozta károk pótlása jutott feladatul, hanem a 30-as évek viszonylagos ipari lemaradásának következményeivel is meg kellett küzdeni. Az 1946-ban megindított első modernizációs terv – mely Jean Monnet nevéhez fűződött – 1950 elejéig tartott, s néhány alapvető fontosságú nehézipari ág termelési kapacitásának növelésére összpontosult abban a feltevésben, hogy e célok elérése a gazdaság egészének fejlődését hozza magával. A terv a kormányzati eszköztár változatos alkalmazásával elsősorban az állami és részben állami kézben lévő vállalatokra épült. Adókönyvitések, olcsó hitelek ellenében különböző üzletpolitikai tevékenységekre vállalkoztak az állammal kapcsolatban levő cégek, húzóerőt gyakorolva a gazdaság egészére. Egy szakíró megállapította, hogy a francia gazdaság egyfajta szintetikus kapitalizmus megvalósítására törekszik, értve ezen a merkantilista hagyomány 20. századi változatát, amely protekcionizmust és „felvilágosult” állami beavatkozást együttesen alkalmaz.

Németország. A szervezett magángazdaság kísérlete

A náci Németország veresége a német gazdaság számára is a nulla órát jelentette. A szövetségesek határozták meg, ki-ki a maga módján, a gazdaság újrakezdésének elveit. A nyugatnémet területeken – ide nem értve a katonai megszállás első időszakát – az Egyesült Államok által inaugurált gazdaságpolitika érvényesült. Párizs is rövidesen kénytelen volt tudomásul venni az amerikai irányítást. Az amerikai katonai kormányzat kezdetben a potsdami határozatokkal összhangban tevékenykedett, a washingtoni katonai szerveknél egy ideig még hatott a korábban elhatározott kemény vonal, noha a Roosevelttől is dezavuált Morgenthau-terv drákói elvei hivatalosan nem érvényesültek. A State Departmentben érlelődő új irányvonal igen hamar szakított a kemény katonai instrukciókkal foglaltakkal, s Washington lényegében szabad kezett adott Lucius Clay tábornoknak, az amerikai megszállási zóna parancsnokának az övezetben megvalósítandó politikához.

Az amerikai megszállási politika elvei összhangban voltak a regenerálódó német gazdaságban szerepet vállaló személyiségek nézeteivel. A fő kérdés az volt, hogy miként kell a túlkonzentráltságot decentralizált működéssé átépíteni, a náci állam mindenhatóságra épülő beavatkozása helyett rekonstruálni a német gazdasági struktúra azon pilléreit, amelyekre a császári, majd köztársasági Németország támaszkodott. Erhard gazdasági miniszter, később kancellár, azt fejtette ki 1954-ben megjelent könyve angol fordítása előszavában, hogy Németország megtanulta a leckét, gazdasági liberalizmusért küzd. Ez a gyakorlatban a gyökeresen megváltozott körülmények között, alapvetően amerikai intenciók szerint történt.

A német gazdaság újjáépítése a kisvállalkozók egymással versenyben álló tömegének liberális eszményével ellentétesen alakult. Az amerikai–angol megszállók által támoga-

tott folyamat a német ipar egyre nyilvánvalóbb szervezethez épült. A helyreállítás a nagy termelő egységek potenciálját, a jelentős anyagi forrásokat mobilizáló bankok aktivitását igényelte. Az óriásvállalatok szétagolásának Potsdamban elfogadott elvi követelménye a valóságban e döntéssel ellentétesen formálódó intézkedésekbe ütközött, a gyárleszerelések lassultak, rövid időn belül átadták helyüket a német ipari potenciál minél gyorsabb helyreállítását célzó politikai direktíváknak. A szétagolt egységek megtalálták az együttműködés új, legalizált útjait-módjait. A három legnagyobb bank a háború utáni szétagoltság idején is módot talált informális kapcsolatok fenntartására az utódbankokkal, mígnem 1950-re, illetve 1958-ra mindhárom visszanyerte vezető szerepét. Az irányváltást mi sem jellemzi jobban, mint az ipari társulások továbbélése. Az 1949-ben alakított német gyáripari szövetség (Bundesverband der Deutschen Industrie) a náci években működő 39 társulás csúciszerveként jött létre. Az ipari koncentráció hierarchiájának folyamatossága alkalmas eszközt biztosított a háború utáni iparszervezés számára, melynek célja a tervszerű beruházáspolitikai és a műszaki fejlesztés országos szintű gyorsítása volt. A tömörülés vezetői az újonnan értelmezett iparszervezés és -fejlesztés híveiként leszögezték, hogy hallani sem akarnak monopóliumjellegű árrögzítő és kényszerintézkedésekről, kartellmegállapodásokról.

A stabil alapokon nyugvó ipari szerveződés gépezete alkalmasnak bizonyult a német iparfejlesztés kormányzati tevékenységének támogatására. Az ipari tömörülések feladatuknak tekintették a konzultatív közreműködést a német ipar távlati érdekeinek képviseletében; e funkciót a német alkotmány is rögzítette. Az ipari önszerveződés egyezett a nyugati megszálló hatalmak amerikai vezetéssel kialakított Németország-politikájával. A tartományok (Länder) nagyfokú önállósága és a központi kormány korlátozott hatásköre elvi és gyakorlati összhangban volt a német ipari csúciszerv részvállalásával az össznémet gazdaságpolitika alakításában.

Hollandia és Svédország. Középpontban a munkabérlőpolitika

A két ország sorsa gyökeresen ellentétes volt a második világháborúban, mégis mindkető a munkabérlőpolitikát tekintette központi kérdésnek a háború után. A megfontolások azonban eltérőek voltak. A holland gazdaság fő problémája az ország ipari potenciáljához képest a túlnépesedés volt, a hazai ipar nem tudott elegendő munkahelyet biztosítani az exportra dolgozó üzemekben, amelyek versenyben álltak a szomszédok magasabb fejlettségi szintű termékeivel a külföldi piacokon. A versenyképesség megteremtésének egyetlen módja a bérszínvonal alacsonyan tartása volt. A problémát súlyosbította, hogy a háború utáni külföldi kötött devizagazdálkodás akadályrendszere is gátolta a holland exportfejlesztést. A szakszervezetek egyetértettek a holland bérlőpolitikával, a végrehajtást kormányrendelet szabályozta. A bérek alacsonyan tartásának forrása a termelékenység növekedése volt, azaz a bérek elmaradtak a termelékenység fokozása mögött.

Svédországban a háború előtti fejlődés során elért eredményként megszűnt a kormány közvetlen beavatkozása a bérügyekbe. 1938-ban – elhúzódo tárgyalások után – a szakszervezetek és a munkaadói szervezetek keretmegállapodást kötöttek, amely véget vetett a sztrájkoknak és a további munkaügyi egyezkedések alapjává vált. A keretmegállapodás létrejöttében még jelentős szerep jutott a hatóságoknak, de a továbbiakban megszűnt a beavatkozás korábbi formája. A kormány továbbra is figyelemmel kísérte a munkaügyet, szükség esetén módot talált álláspontja közvetett úton való közlésére. Az informatív közlésmód a döntés előtti konszenzust célozta a felek között. A szakszervezetek konstruktív

szerepet játszottak, aktív partnerként foglaltak állást a kormányzat által javasolt fejlesztési irányok megvalósításában, nagy súlyt fektetve a műszaki fejlődést segítő iparpolitika megalapozására. A munkaerő vált a svéd gazdaságpolitika egyik fő pillérévé; a teljes foglalkoztatottság megteremtésének célja a munkaerő létszámbeli és műveltségi fejlesztése volt a nemzet előtt álló gazdaságfejlesztési feladatok megoldása érdekében. A svéd gazdaságpolitika – ellentétben a holland gyakorlattal – elvetette a bérek emelkedésének visszafogását. A nemzetgazdaság fejlődését nem a munkavállalók bérezésének rovasára igyekezett elősegíteni, más utakat keresett a költségtényezők és árak visszafogására.

II. A kísérletek

Az Egyesült Államok

A második világháború kitörése azonnali állásfoglalásokat követelő feladatok elé állította a kormányzatot. A távlati célok felé haladó társadalmi tervezés háttérbe szorult. A hadviselés amerikai perspektívája tökéletesítendő háborús gépezetet igényelt. A feltáru-
ló ellentétek jelezték, hogy központi tervezési törekvések valójában csak háború idején érvényesíthetők. Roosevelttel halála megválaszolhatatlanná tette a kérdést, hogy milyen sorsot szánt az elnök a New Dealnek békeviszonyok bekövetkeztére, oly módon, hogy az megfeleljen a demokrácia amerikai variánsának s az elnöki kézivezérítés roosevelti elgondolásainak is. Truman nem volt beavatva ezekbe a roosevelti gondolatfoslányokba. A maga módján leegyszerűsítve értelmezte feladatát. Hitet tett az elnök vonalvezetése iránti hűség mellett, de a New Deal megújítását célzó programja középpontjában levő teljes foglalkoztatottsági törvényjavaslat kapcsán tett lépései nem voltak összhangban meghirdetett elveivel. Hasonló konklúzióra jutottak a kortársak a háborúról a békére való átmenet, a rekonverzió során tett trumani intézkedésekről.

A teljes foglalkoztatottságról szóló törvényjavaslat a nagy válságba való visszazuhanástól való aggodalom produktuma volt. Az üzleti körök, közgazdászok, szakszervezetek, a new dealerek, a New Deal ellenfelei – ki-ki a maga módján – latolgatták a jövő esélyeit. Az első világháborút követő évek emléke, mindenekelőtt azonban a befejezetlen New Deal öröksége: az 1940-ben még mindig közel 10 millió munkanélküli tehertétele borúlátó nézeteket erősített. Amerikának intézményes biztosítékra volt szüksége, hogy nem térnek vissza a nagy válság állapotai, s a háborús évek hatalmas gazdasági lendülete nem lesz múló jelenség. Még Roosevelttel életében a Kongresszus elé került a new dealerek egy javaslata, amely végső soron a szövetségi kormány köteleességévé tette a teljes foglalkoztatottság megteremtését. Az 1946 februárjában törvényerőre emelkedett Employment Act alapkonceptiója gyökeres változáson ment át a kongresszusi viták során. E változások a rekonverzió hónapjai alatt tapasztalt állapotok okozta gyökeres szemléletváltozást tükrözték. A háború befejezése után nem következett be tömeges munkanélküliség, nem jelentkeztek a nagy válság rettegett tünetei: a kihasználatlan termelési kapacitások, a fizetőképes kereslet visszaesése, árufeleslegek, árzuhanások, gazdasági stagnálás. Az ipar nem várt gyorsasággal állt át a békecélu termelésre, a háborús korlátozások miatt elhalasztott lakossági szükségletek kielégítésére. A nagyipar és kongresszusi szószólói szembeszegültek a foglalkoztatottság szövetségi beruházásokkal való kiegészítésével; az ipar – úgymond – képes állami gyámkodás nélkül is biztosítani a foglalkoztatási szintet. A viták pergőtüzében koncentrált támadás zúdult a „nagy kor-

mány”-konceptióra, etatizmusnak bélyegezve a teljes foglalkoztatottság szövetségi költekezéssel történő biztosítását. A Kongresszusban többségbe került New Deal-ellenes erők kormánybeavatkozástól mentes foglalkoztatási törvényt fogadtak el, a piaci erőkre bízva a gazdaság működését. A teljes foglalkoztatottságról szóló törvényjavaslat kudarca a konzervativizmus előretöréséről tanúskodott. A gyors ütemű rekonverzió a gazdaság önszabályozó képességét valló konvervatív nézeteket látszott bizonyítani; a szövetségi kormány gazdaságserkentő funkciója idejétmúlt, nemkívánatos ideának minősült. Az új törvény mindössze tényfeltáró és -elemző tevékenységet írt elő a kormánynak; az elnöki jelentések tanulmányozását és a szükségesnek ítélt törvényhozási lépéseket a Kongresszusra bízta. A törvényszöveg a teljes foglalkoztatottság koncepciójának elfektetésével jelentett egyet, a „maximális” foglalkoztatottság kívánalmát kodifikálta. Truman nem aggasztotta a kudarc, sőt eredménynek tekintette a „maximális” cél leszögezését, holott az pusztá deklaráció volt. A kormány aktív foglalkoztatás-serkentő funkciójának figyelmen kívül hagyását főként azért nem kifogásolta Truman, mert a liberális koncepció a keynesi deficit spending alkalmazását követelte volna meg, az elnök pedig nem volt híve a sok vitát kiváltó panaceának. A kormány mentesült a teljes foglalkoztatottság kormányzati garatálásától, s ez egybevágott Truman azon intenciójával, hogy legyen vége az időszerűtlennek vélt vitáknak. A „maximális” jelző kielégítette a Fehér Házat.

E vitákkal párhuzamosan sorra-rendre megszűntek a háborús korlátozások. Idejétmúlt intézkedéshalmaznak minősült a hadigazdaság bürokratikus gépezete. Az üzleti világ nemzeti érdekek nyilvánította az országot gúzsba kötő szabályozó-korlátozó mechanizmus felszámolását. Fő célja az árszabályozás kiküszöbölése volt. A kormánynak nem volt átgondolt rekonverziós politikája. Alapelve az egyes ágazatok megegyezésen alapuló fokozatos deregulációja volt. Az alapelv kívánságok halmaza volt, amely mögött nem állt kellő presztízzsel rendelkező központi akarat. A kormánysszervek felfogása eltérő, olykor ellentétes volt. Az elnök nem részesítette kellő támogatásban a rekonverzió egyik alapkérdésében illetékes árhivalt, döntései általában improvizáltak voltak, az erősebb nyomás hatását tükrözték. A gyors deregulációt sürgető üzleti világ érzekelte Truman következetlenségeit. Az elnöki kijelentésekből, lépésekből megértést vélt tapasztalni az iparvezetés céljai iránt. Igazolva látta ezt a rekonverziós sztrájkhullám kapcsán fogatosított elnöki intézkedésekben és a big businessnek kedvező néhány döntésben. A rekonverzió viharos állapotai az árpolitika terén az üzleti világ követelésével összhangban értek véget. Az árhivatal funkcióinak csorbítása, majd az árkontroll eltörlése lökést adott az állandósult inflációnak.

A rekonverzió bonyolult folyamata egy jobb államférfiúi képességekkel és alaposabb felkészültséggel rendelkező politikust is súlyos próbára tett volna. Truman érdeme, hogy nagy energiával vetette bele magát a befejezetlen roosevelti életmű feladataiba, szembeszállt a New Deal teljesítményeit tagadó, általános támadásra készülő ellenzéki erőkkel, miközben tudatában volt a rátermettségét megkérdőjelező kortársi véleményeknek. A New Deal megújítására tett ígéretének teljesítéséhez a nagy válság állapotaitól gyökeresen eltérő körülmények között fogott hozzá. Nem támaszkodhatott a nagy válságtól megriadt társadalom egészének közös óhaja – a válságból való kijutás – átmenetileg érvényesült kohéziós erejére. A talpra állás megindulása történelmileg igen hamar felszínre hozta a társadalmat polarizáló érdekellentéteket, s e folyamattal párhuzamosan gyakorlattá érlelődött a New Deal. Truman a New Deal megszilárdult ellenzékét kapta örököül. A New Deal-ellenes erők szimplifikált érvelése szerint az 1933-ban indított kísérletsorozat létjogosultságát stabil gazdaság megteremtése bizonyíthatta volna. Ennek

hiányában a 30-as évek amerikai fejleményei pusztán felesleges és költséges kísérleteket mutathattak fel, történelmi tévútnak minősítendő, jövőjük nincs. E nyílt szembeszegülés kiegészült a Truman képességeiben kételkedő liberálisok tanakodásával, akik Roosevelt karizmatikus személyiségének utódát keresték. A körképet a törvényhozás és a kormányzat állandósult csatározásai tették teljessé. A foglalkoztatottsági koncepció kapcsán fellángolt viták a nyitányt jelezték.

A tömeges munkanélküliség feltételezett veszélyének elhárulása jelentősen módosította a megújítandó New Deal-feladatokat. Előtérbe kerültek a társadalom életének javítását megalapozó reformok, melyek zöme a 30-as évek kezdeményezéseit fejlesztette tovább. Sürgős feladat volt a lakásépítés gyorsítása, a nyomornegyedek felszámolása, a társadalombiztosítás körének bővítése, a juttatások növelése; a munkabérminimum emelése, a munkaügyi kapcsolatok nyitva maradt problémáinak rendezése; az agrártámogatások korszerűsítése; a közegészségügyi ellátás kiterjesztése; a betegbiztosítás megalapozása; a közoktatás fejlesztése; a feketék sorsának intézményes jobbítása; egyes régiók áramellátási, vízsabályozási, talajjavítási problémáinak megoldása. A Truman-kormány érdeme, hogy a kedvezőtlen kongresszusi erőviszonyok ellenére napirenden tartotta a megújítandó New Deal – az ún. Fair Deal – kérdéseit; kitartóan küzdött a reformok kisiklása ellen. Nehézségeit érzékelteti, hogy a nem várt 1948-as elnökválasztási győzelme sem vitte előre érdemlegesen a reformok ügyét a törvényhozásban. A Fair Deal nem annyira a mennyiségileg mérhető teljesítmények minősítik, mint inkább az a tény, hogy számos elutasított vagy agyonhallgatott javaslata a későbbi években a társadalom és gazdaság fejlődésének kiindulópontjául szolgált, a megvalósítás útját egyengette. Teljesítményei közé sorolandó a New Deal elleni tervezgetések és akciók akadályozása is. Truman elnöksége idején nem bontakozhatott ki általános támadás a New Deal-építmény lebontása érdekében, nem utolsósorban azért, mert az elnöki vétók és a Fair Deal-javaslatok szüntelen mozgásban tartották a törvényhozást, lekötve a liberális rezsim ellen készülődő konzervatív erőket. A Fair Dealért folytatott küzdelmet félbeszakította a koreai háború, és ugyanarra a sorsra jutott, mint a világháború kitörése által hátérbe szorított New Deal.

A Truman-kormányzatot felváltó Eisenhower-adminisztráció a liberális korszak eszmevilágának és kormányzati gyakorlatának ellenpólusa mellett tett hitet. George Humphrey pénzügyminiszter az ún. modern republikánus felfogás talán egyik legjellemzőbb tételét hangoztatta, leszögezvén, hogy inkább lemond, semmint jóváhagyná egy költségvetési deficit gazdaságserkentésre való felhasználását. Az Eisenhower-kormányzat elsősorban a liberális korszak leginkább elmarasztalt intézkedéseit tűzte napirendre: a deficit spendinget, a túlzott centralizálást, az adópolitikát, a koreai háború idején bevezetett gazdasági kontrollokat. Ezek megsemmisítésével, illetve a központi feladatok részleges decentralizálásával gazdasági, egyben politikai célt vélt szolgálni. Az eredmények aligha feleltek meg a meghirdetett intencióknak. A civil államhivatalnokok létszáma némi korlátozás után ismét stabilizálódott. A szövetségi feladatok „közelebb vitele a néphez” irreálisnak bizonyult; kitűnt, hogy a decentralizálandó feladatokat aligha vállalná el valamelyik állam. Herbert Hoover egykori elnök 1955-ben terjedelmes jelentést nyújtott be a kormánynál megállapított bürokráciáról, pazarlásról, konfúzióról – lényegében eredménytelenül. Eisenhower a megváltozott kongresszusi erőviszonyok mérlegelésével csak kisebb változtatásokat foganasított. Kiábrándító tapasztalatokban volt része a költségvetési kiadások lefáradási kísérleteinél. 1953 tavaszán 10 százalékos csökkentést hajtott végre, de a tervbe vett további csökkentések

elakadtak, főként a rivalizáló fegyvernemek tiltakozása miatt, sőt a kiadási előirányzatok évről évre nőttek. Mindez homlokegyenest ellenkezett a republikánus rezsim krédójával. Taft szenátor, a republikánus jobbszárny vezető alakja az 1954-es költségvetési előirányzat kapcsán az elnök szemére hányta, hogy a trumani úton jár.

Taft – Eisenhower 1952-es elnökjelöltségi riválisa – nem alaptalanul jövendölt. Az elnök sorra-rendre kénytelen volt az általa elvileg elítélt lépéseket megtenni. Az 1954-es, majd az 1957-es recessziókor nem funkcionált a piacgazdaság önszabályozó képessége – az elnök beletörődött a kormányzati költekezés fokozásába. Közmunka-programjának finanszírozása szintén a helytelenített keynesi deficit spendinggel történt. A társadalombiztosítási juttatások növelése, a közoktatás némi szövetségi támogatása, az állami lakásfejlesztés a New Deal és a Fair Deal intézkedésein alapult. Ezek az elnöki döntések nem Eisenhower valamiféle átlényegülését jelezték, ahogyan Taft látni vélte. Azt bizonyították, hogy a roosevelti vonalvezetés és intézményrendszer a modern Amerika fundamentumává vált, többé nem lehetett visszatérni az ultrakonzervatívok által óhajtott állapotokhoz. Eisenhower azt tette meg, amit a társadalom fejlődése éppen napirendre tűzött. Érdeme az volt, hogy nem riadt vissza a New Dealben gyökerező megoldásoktól. A közhelyként emlegetett pragmatikus látásmódot tette magáévá. Intézkedései egymástól függetlenül, nem valamiféle koherens program részeként születtek. Kormányzati gyakorlata kizárta a társadalom és gazdaság interdependenciáit felismerő programok kidolgozását. Gátolta ezt mindenekelőtt a kormányzati struktúra. Az átszervezési próbálkozások nem törték át a különálló kormány szervi birodalmak falait. Eisenhower igen hamar rájött, hogy nincs nemzeti szinten gondolkodó-cselekvő kabinetje. Nyolc-éves elnöksége mindvégig megmaradt a rutintevékenységek szintjén a belpolitikában, de a Fehér Házat olykor gondolkodóba ejtette a távlati célok megfogalmazatlansága.

A kormányzati váltógazdasággal a 60-as években hatalomra került demokrata rezsimet szinte robbanásszerűen figyelmeztette a társadalom a realitások felismerésére, a problémák kezelési kísérleteinek hibáira, vagy éppen arra, hogy a kormányzat nem tulajdonít jelentőséget a belpolitika alapkérdéseinek. Kennedy tragikusan rövid időt kapott a sorstól belpolitikai elképzelései kikristályosodásához, másrészt szűkre szabott éveinek zömét a külpolitika foglalta le. Vizsgálódásai félreismerhetetlenül jelezték a belpolitikai kérdések összefüggésekben való megragadásának, az akadályok gyökerekig ható feltárásának, a továbbhaladás irányai kijelölésének igényét. E kvalitások bizonyították, hogy Kennedy nem egyszerűen egyik vagy másik befejezetlen New Deal-cél új módon való megközelítésére törekedett, hanem a társadalmi struktúra neuralgikus pontjai mielőbbi javításának útjait kereste, a jelenségeket a maguk komplexitásában szinte egyidejűleg akarta napirendre tűzni, kiküszöbölni a kormányzati anakronizmusokat, megoldani az elvi és módszerbeli teendőket. Olyannyira egységes egészként vette szemügyre az állami beavatkozás feladatcsoportjait, hogy jóformán csak a kezdeti lépések felvázolásáig és – észelve az ellenállást – a megtorpanásig juthatott el. Látásmódja jellegzetes példaként említhető, hogy csaknem egyidejűleg adott utasítást három, egymással összekapcsoltnak feltételezett jelenség-halmaz – a szegénység, a polgárjogi problematika, az adóreform – vizsgálatára. Az utóbbi munkálatai messziről indultak. Többéves tapasztalatok szerint a piaci erők nem funkcionáltak a feltételezett módon a gazdaság fontos szektoraiban, az ár- és bérszínvonal az indokoltnál magasabban rögzítődött, s inflációgerjesztő tényezővé vált. Az elnök gazdasági tanácsadói kizárólag a termelékenység változásaiban jelölték meg az ár- és bérpolitikai döntések elfogadható indokát. Az elvi állásfoglalás érvényesítését nemzeti érdeknek tekintette az elnök, de – kong-

resszusi felhatalmazás hiányában – nem rendelkezett el árszabályozást. Az elvi állásfoglalás hűvös fogadtatása a business részéről és a jogi tilalomfa megállította a tervbe vett árkontrollt, illetve annak kidolgoztatását. Az elnök feladta az adóreform ügyét is, s kétélyei támadtak a többi kezdeményezés kapcsán. A megtorpanás időpontjában már voltak értesülései az új típusú társadalmi tervezést célzó elgondolásai kedvezőtlen visszhangjáról. A yale-i egyetemen 1962-ben tartott előadásában nagy elismeréssel szólt az európai – főként francia – gazdaságpolitikáról, amely – úgymond – ideológiai előítéletek nélkül koordinálja a nemzetgazdaság elemeit, a kormány ún. indikatív tervezés keretében közli az iparral az ország fő céljait. A yale-i előadás hallgatói, elemzői a szabad vállalkozás kormányzati korlátozását, az etatizmus és dirigizmus amerikai változatának meghonosítását vélték kihallani a tervezés dicséretéből és az ideológiai előítéletek pejoratív emlegetéséből.

Az üzleti világot különösen az állami tervezési tevékenység irritálta. Kennedy a Kongresszustól sem számíthatott támogatásra. A jórészt idős, provinciális gondolkodású törvényhozók gyanakodva opponálták az elnöki kezdeményezéseket. A soron következő 1964-es választás, amely meghozza a liberális földcsuszamlást és megnyitja Amerika előtt a fejlődés új útjait, messze volt még. Az elnököt minduntalan gátolta a kormányzat örökölt szervezeti és működésbeli ballasztja. Arthur Schlesinger plasztikusan ábrázolja „A Thousand Days” című munkájában a folytonosságot jelképező hivatali bürokrácia: az ún. állandó kormány, másrészt az újat hozó, magát tévedhetetlennek tekintő ún. elnöki kormány szembenállását. Kennedy Rooseveltnyomdokaiba lépve létrehozta a Fehér Házban a tudománnyal és a műszaki haladással foglalkozó hivatalt, s bővítette a Fehér Ház apparátusát a kormány „feudális bárói” konzervativizmusának ellensúlyozására. Szükség volt az egyetemi és intézményi szakemberek friss ideáinak kísérleti anyagára, mert a tapasztalat azt mutatta, hogy a kabinet tagjai és az állandó kormány nem képes felülemelkedni a szűk szakterületek érdekein, közreműködni össznemzeti, koordinált politika kialakításában. Kennedy felismerte, hogy nem értek meg a feltételek a kormányzati struktúra funkcionális átszervezésére, tehát átkaroló hadműveletekre van szükség. Alkalmas eszköznek ígérkezett a kormánysszervek közötti koordináció előmozdítására létrehozott bizottság, amely a várostervezés időszerű témájával bizonyítékot szolgáltatott a helyi, állami és szövetségi szervek egymást keresztező vagy kiegészítő akcióinak mederbe tereléséről. Kennedy kongresszusi üzenetben mutatott rá a közösségeken belüli kölcsönös függőségekre, s valamennyi helyi tevékenységet átfogó tervezésre hívott fel. A szövetségi kormánysszervek kidolgozták a helyi, illetve regionális közlekedésfejlesztési programok feltételrendszerét, központi támogatást helyeztek kilátásba. Ez ösztönzőleg hatott a közös tervezésre. Amikor azonban Kennedy 1962-ben városfejlesztési minisztérium létrehozására tett javaslatot, a Kongresszus elvetette. A minisztérium a ház- és útéptetés közvetlen ellenőrzésén kívül felügyelte volna a városfejlesztés más területein folyó munkát is. Az elnök utóda, Lyndon Johnson hivatalviselése idején megvalósult a terv, 1965-ben létrejött a lakásügyi és városfejlesztési minisztérium. A vázolt folyamat arról tanúskodott, hogy a demokrata adminisztráció éveiben elsősorban a társadalmi problémákból fakadó igények tettek szükségessé bizonyos tervezési tevékenységeket, s ezek látható eredményei fogadtatták el az amerikai polgárral a kormányzat idevágó intézkedéseit. Az úthálózat fejlődése, a tömegközlekedés és szállítás javulása meggyőzően bizonyította a szövetségi támogatással végzett helyi tervezés hasznát.

Az Eisenhower-kormányzat éveiben megújuló recessziók a gazdaságpolitika újragondolására figyelmeztettek. Kennedy és Johnson pénzpolitikai fordulatot hajtottak végre a

gazdasági növekedés serkentése érdekében. Az 1961-ben megkezdett expanziós pénzpolitika az 1964-ben végrehajtott adócsökkentéssel és a deficit spending gyakorlattá avatásával rutinjellegű tevékenységet indított el. Johnson 1965-ben két pénzügyi reformot fogadtatott el a Kongresszussal: a kormány felhatalmazást kapott munkaalkalom-teremtő célú pénzalap igénybevételére recessziós veszély esetén, valamint gyors adócsökkentésre a gazdasági növekedés felpörgetésére. Kennedytől korábban megtagadta a törvényhozás ezeket a felhatalmazásokat. A kongresszusi fordulat az 1964-es demokratikus földcsuszamlásban gyökerezett, de szerepet játszottak a fizetőképes kereslet lökészerű élénkítését eredményező kormányintézkedések hatásai is. A kormányzat azt vallotta, hogy országos szinten nincs szükség tervező tevékenységre munkahelyteremtés céljából, mert az adócsökkentések és más keresletélénkítő intézkedések megoldást jelentenek a munkanélküliség problémáira, de gondoskodni kell a regionális szegénység és a gazdaságfejlesztés más távlati problematikájáról.

Ez az álláspont túlhangsúlyozta a pénzügyi aspektust, s túlzottan magabiztos volt. A valóság éppen a távlati problematika súlyosságát jelezte, egyszersmind a tervezés fokozódó szükségességét érzékeltette. A munkaügyi minisztérium távlati munkaerőtervezést sürgetett. A munkanélküliség az 50-es években fokozatosan nőtt, 1961 telén elérte az országos 8,1 százalékos arányt, egyes területeket, illetve foglalkoztatási csoportokat különösen sújtott. A pályakezdők, az ifjúkori bűnözés és a feketék helyzete súlyosbító tényező volt. Az automatizálás, műszaki újítás struktúraváltó követelmények elé állította a munkaerőt. Képzettségbeli, faji, életkori sajátosságok az emberi erőforrások és az ipari fejlődés követelményei közti ellentétet jelezték, s az ellentétet növelte a munkaadói előítélet is. Más szóval: a munkaerőpiac kínálata a kereslet könyörtelen szelekciójának volt alávetve, kiszolgáltatva. Leontief és Galbraith professzorok nagyon időszerű missziót teljesítettek, amikor az Eisenhower-kormányzat által 1953-ban leállított munkaerőtervezés felélesztését javasolták a demokrata kormánynak. A megoldást a munkaerőkínálat távlati tervezésének az egyes gazdasági szektorok ugyancsak távlati tervezésével való kombinálása, másrészt rövid távú makroökonómiai intézkedések foganatosítása jelenthette.

A demokrata rezsim több lépést tett a strukturális munkanélküliség enyhítésére. 1961-ben törvényerőre emelkedett az Area Redevelopment Act, amely lehetőséget teremtett a fejlődésben elmaradt területek infrastrukturális építkezései számára. Az örökség súlyos volt: az 50-es években 10 millióan vándoroltak el ezekről a területekről, Eisenhower két ízben vétózta meg a törvényjavaslatokat. Az új törvény a szakképzés felé terelte Washington figyelmét. A szegénység leküzdésére indított program keretében különféle szakképzési lehetőségeket biztosított a kormány a munkanélküliek részére. A folyamat decentralizáltan gyűrűzött tovább; számítások szerint minden tíz szövetségi dollárból kilencet a helyi kormánysszervek és magánvállalatok költöttek el. A program kritikussai a pénzék felhasználásának ellenőrizhetetlenségét, szakképzés helyett jótékonykodást emlegettek. Szakértők szerint 2 milliót meghaladó személyt tartottak nyilván, de csak 18 százaléuk vett részt szakmai átképzésben, a fennmaradó összeg kifizetése azért történt, hogy a dologtalanok ne legyenek a szaporodó zavargások színhelyén, az utcán. A mintegy 9 milliárd dollárnyi ráfordítás, amelynek eredeti célja a strukturális munkanélküliség enyhítése volt, a segélyezés szempontjából csak töredékesen produkált eredményt: egy felmérés szerint a vizsgált nyomornegyed lakosainak kétharmada soha nem hallott munkaerőprogramról vagy a szegénység elleni küzdelemről.

A 60-as évek elején indított városfejlesztés súlyos negatívumok forrása volt. A tapasztalatlan helyi hatóságok átgondolatlanul adtak megbízást a konjunktúrát észlelő tervezői

tömegnek. A szövetségi városfejlesztési programok és a helyi elképzelések nem kapcsolódtak szerves egészszé. Adatok szerint a vidéki Amerika lakosságának zöme a városok felé áramlott, a migráció csökkentette a farmervilág vonzerejét, a zsúfolt városokban nőtt a bűnözés, a zavargások napirenden voltak. 1967 januárjában az a súlyos megállapítás hangzott el, hogy a tervszerűtlen modernizációs politika következtében a vidék a városba exportálja problémáit, nincs jóváhagyott egyensúly város és vidék között. Egy hivatalos konferencián leszögezték, hogy a hivatalos Amerika soha nem foglalkozott érdemben a népességnövekedés és -megoszlás kérdéseivel. 1968-ban mindkét párt programjába iktatta a növekedés problematikáját (Growth Policy).

A kérdés elválaszthatatlan volt a születésszabályozástól, amely tíz évig tabunak számított. Eisenhower 1958-ban elhatárolta a kormányt a témától, a választási kampány idején egyik elnökjelölt sem említette. Ám a népességrobbanás tényét nem lehetett agyonhallgatni. Kennedy 1963-ban komoly gondként jelölte meg a külföldi népességnövekedést, s hasznos kutatói feladatnak mondta. Johnson 1965. januári kongresszusi beszédében a népességrobbanással összefüggő ismeretek kutatásának támogatását ígérte. Ismert személyiségek egyengették a talajt. Az első konkrét lépéseket 1963 és 1965 között Fulbright és Gruening szenátor tette meg. A Kongresszus 1967-ben hitelt szavazott meg családtervezési kutatásokra. Johnson 1968-ban elnöki családtervezési bizottságot hozott létre, melynek kifejező címe a megtett utat jelezte: „Népesedés és családtervezés; a gondoktól a cselekvésig”. A „cselekvés” nagyon mérsékelt volt: 1968-ban az összes magán- és közpénzekből támogatott születésszabályozó intézmény mindössze 773 000 pácienszt látott el. Amerika körzeteinek 60 százaléka nem rendelkezett ilyen intézménnyel. Ám az aktivisták eredménynek könyvelhették el, hogy az agyonhallgatott téma társadalmilag szalonképpé vált megnevezéssel (kontroll helyett tervezés) megoldandó feladattá lépett elő, összekapcsolódva a nemzeti növekedéspolitika más komponenseivel.

Johnson sem kerülhette el az elődöket foglalkoztató problémát: a szaporodó, differenciálódó államvezetési funkciók és a meglevő elnöki szervezet közti növekvő ellentmondást. 1966-ban megalakította a kormány szervezet kérdéseire specializált hivatali egységet. Az 1967-ben elkészült jelentés Roosevelttől ismert tényeket, megállapításokat tartalmazott (a szociális programok koordinálatlanok, az elnöknek nincs ellenőrző-tervező-összehangoló funkciói ellátásához szükséges intézményi gépezete, a kabinet ritkán irányítja szerveit; a közhivatalnokok és a Kongresszus, az érdekcsoportok az elnöki célok gátlói, az elnöknek lojális agyakra van szüksége stb.). A javaslat vázlat volt: jöjjön létre egy elnöki programalkító és egy programkoordináló hivatal, s tíz regionális hivatal intézze a fővároson kívüli teendőket, a programok végrehajtását. A vázlat nem tartalmazott tervet a tárcák és kormányzervek funkcionális átszervezésére. Johnson 1968. márciusi döntésével aktualitását veszítette a hevenyészett dokumentum. Az átszervezés ügyét az új republikánus elnök, Richard Nixon vette kézbe.

Nixon hivatalba lépésével véget ért a demokrata kormányzás. Johnson ígérete – a Nagy Társadalom – megvalósításához még legalább egy négyéves ciklus lett volna szükséges. Vietnam és a hazai kísérlethalmaz felőrölte Johnsont. Bejelentett döntése – hogy ti. nem jelölteti magát a második négyéves ciklusra – kizárt bárminő, személyéhez kötődő megoldást. Nixon múltja nem jogosította fel kontinuitási reményekre a reformereket. A demokrata rezsim néhány zsúfolt éve nem volt alkalmas mérleg készítésére. Kiábrándultság uralta a közhangulatot. A történeti látásmód másként értékeli ezt a kiábrándulást. Kétirányú mozgás érvényesült a korabeli Amerikában. A Nagy Társadalom

johnsoni ígérete a felgyorsult társadalmi fejlődés felismeréséről tanúskodott. A kormányzat igyekezett nyomon követni a feltárt objektív folyamatokat. Az új megoldásokat kereső tervezetek, a gyors egymásutánban foganatosított intézkedések és a létrehozott intézményi keretek e törekvés termékei voltak. A másik irányú mozgás: a társadalom már nem érte be a kormányzati intézkedésekkel, nemcsak többet, de mást is akart. A kiábrándultság a gyors növekedésből fakadt, további fejlődésre serkentett, s mint ilyen, pozitív előjelű volt. A 60-as évek ellentmondásos, szétforgácsolt, nem egyszer krízisintézkedései jelezték, hogy Amerika már jó ideje elérte azt a stádiumot, amely a kijelölt távlati stratégiai célokból és fejlesztési irányzatokból derivált cselekvést követelt volna meg. Népeségsszám és születésszabályozás; véletlenszerű ipartelepítés és regionális fejlesztés; strukturális munkanélküliség és munkaerőpolitika; urbanizáció, elnéptelenedés és fokozódó bűnözés; közterületek eltulajdonítása és környezetpusztítás; fenyegető erőforráshiány – megannyi kormányzati intézkedést sürgető probléma volt. Kezelésük kormányzati tervezési feladatnak, a nemzeti növekedéspolitika részének minősült. Mind gyakrabban esett szó kiegyensúlyozott növekedéspolitika követelményéről; értelmezése vitatott maradt a 60-as években, de mint potenciális produktum, óhatatlanul asszociálódott a roosevelti társadalmi tervezéssel.

Anglia

A konzervatív kormányzat 1951-es hatalomátvétele néhány évig nem eredményezett lényegbevágó változást a gazdaságpolitikai intézményrendszerben. A munkáspárti gyakorlat – a rövid távú intézkedésekkel megvalósított ciklusszabályozás – megfelelt a tory felfogásnak, amely a piaci erőkre bízta a gazdasági folyamatokat. A tervezésellenesség a szükségtelenné vált kontrollok lebontásán kívül abban is megnyilvánult, hogy a kormányzat a túlzottnak ítélt államosítások helyén magánérdekek versenyeztetését vezette be. A tory rezsim annak a bizonyítására törekedett, hogy az elődtől átvett jóléti szolgáltatások és a teljes foglalkoztatottság kisebb mérvű állami beavatkozással is biztosítható. Az eszményített múlt jegyében fogalmazódott meg az Operation Robot nevű terv a pénzügyminisztériumban; nagy szabadságot irányzott elő a hazai gazdasági tevékenységben és a font sterling külföldi használatára; csak két szabályozás állt volna a hatóságok rendelkezésére: a központi bankkamatláb és a fontárfolyam módosítása. Az erősen támogatott tervet végül elutasította a kabinet. A kizárólag monetáris eszközökkel operáló terv, amely viszonylagos egyszerűséggel ígérte a súlyos nehézségekkel küzdő angol gazdaság egyensúlyban tartását, s ezt hosszú távon lehetségesnek ítélte, nem realizálódott.

Andrew Shonfield közgazdász, a korszak kiváló ismerője a 60-as évek elejére teszi az angol gazdaságpolitika gyökeres fordulatát: a távlati tervezés rangra emelését. A szemléletváltozás nagymérvű kormányátalakítással járt (a tárcák csaknem egyharmada gázdát cserélt), fiatal, technokrata beállítottságú személyiségek kerültek vezető posztokra, jelentős intézményi változtatásokat hajtottak végre. Az átszervezés előtt különbizottság vizsgálta a kulcsminisztérium, a pénzügyek állami letéteményese működését. A jelentés alapvető változásokat indokoló megállapításokat tartalmazott: ad hoc döntések alapján intézkedtek közpénzek hovafordításáról, nem kísérelve meg hosszú távú keretek közé elhelyezni a felmerülő szükségleteket és a rendelkezésre álló forrásokat, nem volt gépezet prioritások kijelölésére. A tervbe vett átszervezés a gazdaságpolitika feladatainak és a távlati fejlődés trendjeinek szembesítését irányozta elő. A létrehozott hivatali egység azt vizsgálta: milyen hatást gyakorolnak a kormányzat műveletei a nemzet reális erőforrá-

saira. Más szóval: ötéves időszakra fel kellett becsülni a kormányzati lépések hatásait a gazdaság tényezőire (árak, költségek, szakképzett munkaerő, termelékenység stb.). Az új hivatali egység kísérleti jellegű volt; tevékenységének eredményessége attól függött, miként tudja befolyásolni a pénzügyminisztérium többi részlegeit, amelyek szemlélete még nem tette magáévá az új irányzatot.

Az angol gazdaságpolitikai kísérlet időben egybeesett az Európai Közös Piachoz való brit csatlakozást vitató brüsszeli tárgyalásokkal. Az időpont – távlatból vizsgálva – nem szolgálta az európai gazdasági integráció ügyét. A londoni Whitehall szobáiban a brit gazdaságpolitika alapkérdéseinek fejlesztési irányzatait távlati hipotetikus körülményekből levezetve kellett meghatározni. Egyidejűleg a brüsszeli tárgyalóasztal másik oldalán ülő felekkel meg kellett értetni a brit elgondolások mögött meghúzódó hagyományokat, megvédve ezeket a nyugat-európai alternatívákkal szemben. A feladat meghaladta a lehetőségeket. A politikai türelmi idő rövidnek bizonyult. De Gaulle ösztönzésére 1963 elején megszakadtak a tárgyalások.

A brüsszeli tárgyalások serkentőleg hatottak a tory gazdaságpolitikai tervezés koncepcionális továbbfejlesztésére. A távlati tervezés – mint a gazdaságfejlesztés eszközrendszere – elfogadott tevékenységgé lépett elő. Jelentős volt annak a tudomásulvétele, hogy a gazdaságfejlesztés nemzeti célok kitűzésén keresztül valósulhat meg, feltéve, hogy a különböző gazdasági érdekcsoportok magukévá teszik ezeket és kötelezettségeket vállalnak a realizálásukra. A gazdaságfejlesztés tehát konszenzus kialakítását feltételezte. A tory kormányzat a tervezés problematikáját is magában foglaló gazdaságfejlesztési tanácsot hozott létre. A National Economic Development Council a munkaadók, a szervezett munkásság és az állam egyenrangú képviselőinek testületként funkcionált. A „három lépésre maradó” kormány elve oly módon érvényesült, hogy az államérdeket nem közhivatalnokok képviselték a Tanácsban, hanem szakértők, akik nem juthattak hozzá hivatalos dokumentumokhoz, állásfoglalásokhoz. Az ötéves periódust átfogó tervdokumentum, amely a fejlesztés orientálására volt hivatott, egyfajta – Shonfield szavaival élve – bűjőcska terméke volt. Ezen az állapoton az informális tájékozódás segített valamelyest.

A politikai fejlődés nem könnyítette a feladataival küszködő tervezési apparátus dolgát. Közeledett az 1964-es általános választás. A tervezők a távlati tervezés módszerbeli problémáinak tisztázása helyett aktuálpolitikai célra összpontosított erőfeszítésekre kényszerültek. A gazdaság a megélénkülés stádiumában volt. Sürgős feladat volt annak a bizonyítása, hogy az árak és a bérek emelkedése ellenére biztosított lesz a gazdasági növekedés az elkövetkező egy-két évben, tory érában. Az ár- és béremelkedések visszafogását célzó komplex módszer vizsgálata eltérítette a tervezőket eredeti feladataiktól.

A választásokon a munkáspárt győzött. A politikai fordulat a tervezést más irányba terelte. A munkáspárti kormány 1964 vége felé megvizsgálta a tervezés állapotát. Vontatott fejlődést konstataált. Az ipari szintű gazdaságfejlesztési tanácsok, amelyek zsákutcájáról már említést tettünk, évekig tartó megtorpanás után 1964 elején kezdtek megalakulni, laza kapcsolatban az iparágakkal, holott deklarált céljuk az iparági fejlesztés közös erőfeszítéssel való kikísérletezése volt. A központi fejlesztési és tervezési apparátussal sem volt szerves kontaktusuk. Voltak olyan munkáspárti nézetek, hogy fel kell számolni a gazdaságfejlesztési apparátust, s új alapokon átszervezni tevékenységét. Végül az az álláspont érvényesült, hogy a gazdaságfejlesztés, beleértve a távlati tervezést, kormányzati feladatot képez, le kell vonni a szervezeti konzekvenciákat.

A tory kormány által korábban létrehozott tervezési apparátusban, ahol a szervezett munkásság képviselőivel a szervezett magángazdaság reprezentánsai alkudoztak, a főszerep a konzervatív intenció szerint az utóbbiaknak jutott. A kormány képviselői egyfajta „junior partner” szerepet vittek, kevés konkrétummal járultak hozzá a megegyezéshez. Legfeljebb valaminő koncessziót helyezhettek kilátásba a költségvetés kapcsán, az érdemi alktól távol tartották magukat. Ez a struktúra megfelelt a „pozitív kormány” működésétől való hagyományos brit tartózkodás elvének és gyakorlatának. Mivel járt ez a tory kormányzat éveiben? A brit demokráciában egy-egy gazdasági kormánydöntést az egyének szabad társulásai között létrejött egyezkedések termékeként veszi tudomásul a közvélemény. Az idők során azonban már nem egyének, hanem szervezett nagyobb testületek alkuját jelzik az egyezkedések, a közérdek nem biztosított. A korporatív megoldásoktól hagyományosan elzárkózó Anglia átengedte a döntést a korporációknak, hiszen ezek – úgymond – konszenzus alapján egyeztek meg.

A munkáspárt változtatott ezen a látszatállapoton. Harold Wilson, mielőtt munkáspárti miniszterelnökként elfoglalta posztját, kijelentette, hogy a kormány megkülönböztetett elbánásban fogja részesíteni a nemzeti gazdaságpolitikai célokat elérni segítő vállalatokat. Ez világos beszéd volt a „pozitív” kormány elve mellett. Az állásfoglalást tettek követték. Megalakult a gazdasági ügyek minisztériuma, s a távlati tervezés a minisztérium funkciórendszerében kapott helyet. Az intézkedés a kormányzati „junior partner”² szerep felszámolásával jelentett egyet, egyszersmind szembefordulást a hagyományos közhivatalnoki attitűddel. A munkáspárti kormányzat a gazdaságfejlesztés szolgálatába állította a közhivatalnokot, aki a kormány fejlesztési céljai képviselőjeként vállalt szerepet a tervezésben; a konszenzus kialakításánál az állami szektor felé mozdította el az egyezkedés súlypontját, erősítve a kormányzati pozíciót az iparági fejlesztési tanácsokban, amelyek a gazdasági minisztérium vonzáskörébe kerültek. A munkáspárti kormány széles látókörű üzletembereket hívott meg és állított minisztériumi posztokra. Az iparági fejlesztési tanácsokban modern gondolkodású ipari szakemberek is helyet foglaltak, elutasítva a tory „államsemlegesség” felfogást, s a munkáspárt hatalomra kerülésében az iparfejlesztés lehetőségét üdvözltek. Az új nézetek egyébként nem képeztek munkáspárti privilégiumot. Megoldatlan maradt a kérdés: meddig mehet el a kormány a nemzeti érdek elismertetésében a magánszektorral? A tory államvezetés még a 60-as évek elején mint termelő és vevő lépett fel az építőiparban, az építésügyben érintett miniszterek termelékenységét fokozó módszerek és új gyártási technológiák bevezetésére törekedtek, s az új megrendelések zömét az új technológia bevezetésére hajlandó és képes legnagyobb vállalatokhoz koncentrálták. Lényegében struktúraváltást hajtottak végre az építőiparban. A nagyszámú, hagyományosan dolgozó kisvállalat nem volt képes erre. A versenyben lemaradtak, a struktúraváltás a rovásukra ment végbe. Mindez még a munkáspárti hatalomváltás előtt történt, „pozitív kormány”²akció jelleggel.

Franciaország

A francia állami tervezés II. világháború utáni szakaszát „részleges” jelzővel jellemzi a szakirodalom, értve ezen azt az állapotot, amidőn még nem történt kísérlet „koherens makroökonómiai célok” kijelölésére. A tervezés e kezdeti szakaszában mindenekelőtt a gazdasági tevékenységek kölcsönös összefüggéseinek kimutatására törekedtek. A nemzeti jövedelmi statisztikai adatok még csak illusztratív értékeket jeleztek, a terv pusztán a gazdaságpolitikai törekvések kalauzának minősült.

Az 50-es évek tervezését egyfajta önként vállalt szakmai „összeesküvés” eredményeként emlegeti a szakirodalom. A paktáló főszereplők a vezető közhivatalnokok és az üzleti világ irányítói voltak. A paktum a munkásság, a kispolgárság és a politikusok megkerülésével jött létre, a francia gyakorlat tehát a hatóságok és a nagyipar együttműködését tükrözte. A brit és a francia gyakorlat ellentéte a két ország fejlődésének különbözőségeiben gyökerezett. A Csatornán túl a brit kormány csak „junior partner”, ideát viszont a francia kormány – az etatizmusból következően – az alkudozás aktív résztvevője volt. A francia kormány a nemzetgazdaság jelentős részét közvetlenül ellenőrizte, miközben a gazdaság még nagyobb hányada felett közvetett befolyást gyakorolt; így, pozíciójából adódóan, képes volt meggyőzni az üzleti világot, hogy központi elgondolásai elfogadásával a magáncégek is megtalálják számításait. A gazdaságirányítás két főszereplőjének kooperációja az érdekek szembesítésével, összecsiszolásával, végső soron konszenzus kialakításával jött létre. A folyamat hivatalosan csak 1962-ben kezdődött; pénzügyminiszeri rendelet írta elő, hogy a kormány a közpénzek iránti kérelmeket a tervben meghatározott ismérvek szerint bírálja el. Az államosított vállalatok beruházási céljaira szánt összegek és a magánszektorba irányuló állami pénzek áramlását egy gazdaság- és társadalomfejlesztési alap ellenőrizte. A távlati tervezésért felelős tervbizottság és az alap szoros együttműködésben tevékenykedett. A tervezési folyamat zökkenésmentes működése érdekében Mendès-France miniszterelnök még 1954-ben törvényjavaslatot fogadott el, melynek értelmében bizonyos tervezési célokra az évi költségvetéstől függetlenül költségelőirányzat folyósítható, s ez az ún. szuperköltségvetés a kormány illetékességébe tartozik. Az ún. közérdeket szolgáló tervezésről az 50-es évek végéig egy létszámban csekély, magas rangú közhivatalnokból és a big business reprezentánsaiból álló hatalmi elit gondoskodott.

A francia gazdaság folyamatai olykor ellentétbe kerültek a távlati tervezéssel. Az 50-es évek beruházási hulláma nagymértékben felerősítette az inflációt, a kormányzat szigorú deflációs intézkedéseket foganatosított. Ennek következtében egy sor iparág termelési eredménye messze elmaradt a tervezettől. 1960-ban tervmódosítási javaslatokat fontolgatott a kormány, de a tervezési hatóság egy közbeiktatott tervvel kivédte a javaslatokat. A tárcaközi kapcsolatok kiéleződtek. Jacques Rueff neves közgazdász, a tervezést ellenző pénzügyi kormányerők irányítója korainak nevezte a tervezők optimizmusát („kakaskukorékolás pitymallatkor még nem hajnal”), ám a reálfolyamatok az optimizmust igazolták. Az 1958-as frankdevaluáció és a külföldi vámcsökkentések előnyös helyzetet teremtettek a megélénkülő francia export számára. De Gaulle hatalomra kerülésével ismét defláció és a reálbérek leszorításának politikája érvényesült. A gazdaságpolitika sűrű változásai összhatásukban megszilárdították a francia külkereskedelem nemzetközi pozícióit. Az állami szektorban nőttek a beruházások ebben az időszakban, s ezt a folyamatot a tervezés hívei saját erőfeszítéseik eredményeként könyvelték el. Bárhogy is volt, 1960-tól kezdődően a francia állam a tervgazdaság következetes hívének vallotta magát, amely a jövő céljait tartja szem előtt, s a rövid távú gazdasági fluktuációk okozta nehézségeket sikeresen küzdi le. A tervezés tekintélye növekvőben volt, amit a hagyományos nemzeti büszkeség is táplált.

A formálódóban levő Európai Gazdasági Közösség rövidesen fékezte a biztonságtudatot. A Római Szerződés egy sor bizonytalansági tényezőt jelentett Párizs számára. Kétséggé vált a protekcionizmus francia értelmezése szerinti alkalmazás eredményessége. A támogatást igénylő hazai gazdasági ágazatok szubvencionálása növekvő gondot jelentett, csakúgy, mint a Közös Piacon belül érvényesítendő valutaszilárdság követelménye is.

Párizs mindenkor előszeretettel folyamodott a paritásváltoztatás eszközéhez (kivéve 1936-ot!), a rövid távú nehézségek áthidalása érdekében. Ez a lehetőség most megkérdőjeleződött. A külső hatásoknak kitett francia gazdaság irányítóinak mindinkább a rövid távú valutáris és kereskedelempolitikai kihívásokkal kellett számolniuk. A távlati tervezés stratégiái most már a hatok gazdaságpolitikái közösségébe ékelődött francia gazdaság jövőjének alternatíváit fontolgatták. Feladatukat nehezítette, hogy a nemzetközi hatásokra való gyors reagálásoknak nem lehetett akként teret engedni, hogy holtvágányra juttassák a távlati fejlődést célzó terveket. E követelmény elgondolkoztathatja a napjaink problematikáját vizsgáló tervezőket, gazdaságpolitikusokat is.

A francia tervezők invenciózusan próbáltak hozzájárulni a mind bonyolultabbá váló feladatokhoz. Az üzleti világ, érzékelve a gyorsuló változásokat, fokozott biztonságot, egyszersmind új lehetőségeket kívánt a tervezőktől. Beruházási programjait, üzletkötései jövőjét fontolgatta. Egyes iparágak nyomást gyakoroltak a tervezőkre az indokoltnak ítélt beruházások érdekében, ellenszolgáltatást várva a nemzeti érdeknek hirdetett tranzakcióik sikere érdekében. Az acélipar 1963-ban kapacitásnövelést sürgetett, a kormányzat ellenállt. A követelés végül teljesült, a beruházás indokoltnak bizonyult, az acélipar is megtalálta számításait. Az autóipar sajátos mozzanatot produkált. A tervezők túlzottnak tartották az autóipari beruházásokat, csökkentést sürgettek; az ipar vezetői saját anyagi erőforrásaikból valószínűsítették meg a beruházásokat, nem tartva igényt kormánytámogatásra.

A tervezési folyamat bonyolultságának fokozódásával lényegbevágó intézkedések történtek. A tervezők a 60-as évek derekán az iparágankénti termelési célok helyett „strukturális célok” kitűzése mellett döntöttek. A tervezési cél új definíciója a tervezés lényegi módosulását jelezte, azt, hogy a továbbiakban egy-egy iparágban a nemzetgazdaság egésze funkciórendszerében betöltött szerepét fogják elemezni. A gaullista rendszer kibővítette a tervezői eredmények tanulmányozóinak körét: a nemzetgyűlés tagjai is aktív szereplőkké váltak. A honatyák már az ülésszak elején véleményt nyilváníthattak a soron következő tervidőszak alapkérdéseiről („les grandes options”), s a viták lezárultával kidolgozandó részletes tervjavaslatról ismét tárgyalhattak. A korábbi gyakorlathoz képest azt jelentette a változás, hogy nem csupán a tervezési végtermékről mondott véleményt a honatyá. A parlamenti demokrácia bővítésére hivatott lépés aligha jelentett többet, mint nemzetgyűlési áldást az ötéves időszakra előre jelezhető, feltételezett fejlelményekre.

A nyugati tervezők kezdettől fogva hangsúlyozták, hogy a távlati fejlődés irányzatainak felderítése alapvetően dialógussal kialakított konszenzussal történik. Céljuk annak bizonyítása volt, hogy a tervezés nem szélsőséges dirigizmus produktuma, a terv nem imperatív, hanem indikatív, azaz: jelzésértékű, az üzletember tehát előre tudhatja, milyen irányt kíván követni a kormányzat, mire célszerű felkészülnie. Elsősorban a franciák hangsúlyozták ezt, de – mint láttuk – Kennedy is felfigyelt erre, követendőnek tartotta. E tervezési variánssal a kormányzat is könnyebben csoportosíthatta erőforrásait, juthatott egyetértésre a vállalatokkal, összeegyeztetve nemzeti érdeket az egyéni (csoport-) érdekekkel. Franciaország a 60-as évek elején sajátos önelégültséggel azt javasolta, hogy a Római Szerződés tagállamai hozzanak létre egységes, francia típusú tervezési rendszert Belgiumban. Az „Európai Terv” nevet kapott előterjesztés azt állította, hogy a Közös Piac tagországai, egységes elvekre épült gazdaságpolitikájukkal prioritásokat jelölne ki, a megvalósítást közösen finanszírozott alap biztosítsa. Az 1962-ben kelt terv nélkülözte a realitás elemeit. A Közösség tagjai a kezdet nehézségeivel küszködtek, másrészt a javaslat hangsúlyozta, hogy a tagállamok vállalatainak beruházási

szabadságát nem korlátozná a hatóságok kollektív döntése. 1966-ban új változat született. Ez azonban csak a tagállamok terveinek egybevetését javasolta, nem irányozta elő a tagországok iparaival való intern egyeztetési dialógusokat, ellentétben a francia gyakorlattal. A javaslat tanulmányozása arról győz meg, hogy az ötletdús franciák olyasmit ajánlottak megfontolásra, amivel a Közös Piac tagállamai hazai viszonylatban sem tettek még próbát.

Németország

A német gazdaságpolitika központi irányításának kezdeti gyengesége néhány alapvető fontosságú tényezőtől fakadt. Két tényező emelhető ki. Elsősorban a központi kormányzat pénzügyi alapjainak és funkcióinak korlátozott volta fékezte az irányítási aktivitást. A Länder kormányai az érvényben levő rendelkezésekre támaszkodva igyekeztek megszerezni a befolyt közvetlen adók minél nagyobb hányadát; csak az 1955-ös adótörvény biztosított a központi kormány részére rendszeres és jelentős adóarányt. A kormányzat hatásköri korlátait jelzi, hogy a Bundesbank jelentős cselekvési szabadsággal irányította a pénzpoltikát. A gazdasági miniszter legfeljebb kétheti haladékot követelhetett egy kifogásolt bankintézkedés végrehajtására. A központi kormány erősen korlátozott keretek között kérhetett rövid lejáratú hiteleket, de a Bundesbank ezeket is megtagadhatta.

A kormányzati gazdaságpolitika nem tűzött ki ambiciózus célokat a háborút követő években; hagyományos és szerény elgondolások megvalósítására törekedett. A háború utáni legjelentősebb követelmény, a teljes foglalkoztatottság állandó jellegű biztosítása a kezdeti években még a Beveridge-terv megfogalmazásában (a munkaerő legfeljebb 3 százalékos munkanélküliségi rátája) sem szerepelt komoly kötelezettségként a kormány terveiben. A gazdaságpolitikai szemléletre jellemző volt, hogy 1951-ben jelentősen emelte a kormány az adókat, holott a munkanélküliségi ráta 6 százalékos volt. A koreai háború okozta infláció indokolta ugyan a deflációs hatású intézkedéseket, de a munkanélküliségi ráta több figyelmet érdemelt volna a munkahelyteremtés szempontjából. Adenauer határozottan támogatta az adóemelést. A pénzügyminisztérium finansziális ortodoxiája domonált; az Erhard vezette gazdasági minisztériumban is csak lassan tört utat a keynesi teória. A Keynes nevéhez fűződő elmélet elsőként a központi bankban vert gyökeret. Erhard dinamikus egyénisége erős támasz volt a pénzügyi ortodoxia leküzdésében. Az 50-es évek közepéig azonban a klasszikus szemlélet dominált, az adópolitika nem szolgált anticiklikus gazdaságpolitikai célokat, sőt olykor ellenkező hatás érvényesült; pl. az 1950-es adócsökkentés súlyosbította a koreai boomot. A gazdasági minisztérium, ahol erre mód volt, pozitív irányba igyekezte terelni a reálfolyamatokat. A pragmatikus szemléletet illusztrálta, hogy a gazdasági liberalizmus hívei, élükön Erharddal, buzgón támogatták az intervencionista gazdaságpolitikát (szubvenciókkal, termelésösztönző eszközökkel). A német ipar vezetői voltaképpen ugyanarra törekedtek, mint a franciák: rekonstrukcióra. Ehhez azonban nem volt szükség Monnet-típusú tervezésre, mert a német helyreállítás céljai kellő ösztönzéssel szolgáltak. A rekonstrukciót egyébként a szövetségi kormány erőteljesen serkentette: kényszerkölcsönt jegyeztetett a német iparral 1952-ben a szűk keresztmetszetű iparágak fejlesztésének céljára (elsősorban a vas- és acélipar, az elektromos áramellátás és a szénbányászat fejlesztésére).

A szövetségi kormányzat szerepét nem homályosította el a magánvállalkozások koordinált közreműködése. Fontos szerepet játszott a finanszírozandó projektek kijelölé-

sében. Ez a kormánytevékenység a Marshall-terv időszakában megszabta a német ipar fejlesztésének irányát. A Marshall-program nemcsak árusegélyt biztosított, hanem az ún. „Counterpart Funds”-konstrukció keretében speciális hitelezést is. Ez utóbbi a dollárcikk-szállítmányok márkaellenértékének külön számlákon való kezelését jelentette: a márkaösszegek felhasználását amerikai engedélyhez kötötték, a márkát a német kormány bocsátotta a belföldi vásárló rendelkezésére. A bonyolult elszámolási konstrukció lényegileg további segély bepumpálását jelentette a német gazdaságba. A lebonyolítás céljára külön szerv létesült: a Kreditanstalt für Wiederaufbau. Működése német közhivatalok és bankok kooperációján alapult; a német újjáépítés amerikai finanszírozását valósítva meg. A beruházási prioritásokat a német szerv jelölte ki. A német szerv fennmaradt a Marshall-terv lebonyolítása után is, beilleszkedett a hazai hitelintézmények hálózatába. Az 50-es évek végére valósággal második központi bankká nőtte ki magát a hosszú távú beruházások finanszírozásában. E funkciója révén össznemzeti érdekű beruházáspolitikai szerepet töltött be.

Az 50-es évek derekára kialakult a német gazdaság rekonstrukciójának prioritásokat rögzítő beruházási programja. Az anyagi alapokat a pénzpólitika biztosította. Ezzel párhuzamosan a szövetségi kormány súlyos adók révén kialakította a felállítandó Bundeswehr pénzügyi bázisát. A fegyverkezés kiadásait 5 év alatt akkumulálódó 45 milliárd márkára becsülték. A pénzügyminiszter 1954-től évi 9 milliárd márkát vont el a gazdaságból erre a célra, visszafogva a lakosság árukeresletét. 1956-tól fordulat állt be: a fegyverkezés költségeire felhalmozott összegekből létrehozták a zöld tervnek nevezett agrár-szubvenciós programot és 1957-ben megjavították az öregségi nyugdíjrendszert. A hagyományos pénzpólitika keynesi irányba terelődött, fiatalítás kezdődött a Bundesbanknál és a pénzügyminisztériumban. A nemzetközi gazdasági fejlemények is változásra ösztönöztek. Az általános recesszió lassította a német gazdasági növekedést, a korábban felhalmozott márkamilliárdok a deficit finanszírozását szolgálták.

A német kormány szemléletváltozással reagált. A gazdasági fejlemények a ciklus fokozott ellenőrzésére figyelmeztettek. 1959-ben Németország elérte a teljes foglalkoztatottságot. A kormány programot készített egy esetleges recesszióban fogantatandó lépésekre. 1961-ben felhatalmazást kapott a parlamenttől rendeleti úton való adócsökkentésekre új beruházások létesítésének céljára. Az illetékes tárcák vizsgálatot indítottak annak megállapítására, hogy elegendő hatáskörrel rendelkeznek-e a hatóságok a ciklusváltozások negatív konzekvenciáinak kivédésére. A jelentést 1964-ben publikálták. Időközben Adenauer nyugdíjba vonult, a kormányt fiatalították. A jelentésben keynesi szemlélet domonált, a deficitfinanszírozás kormányfeladattá vált, döntés született beruházási projektumok előkészítésére; fedezetüket a szövetségi kormány kezén levő, valamint közpénzekből támogatott állóalapok képezték a projektum-koncepció szerint. A kormány 1963-ban publikálta az 1962-es országos teljesítményeket és az 1963-ra kilátásba helyezett teendőket tartalmazó dokumentumot, részletes tájékoztatást adva a nemzeti jövedelemlről, profitokról, bérekről, megtakarításokról, beruházásokról. Az adatok azt a felismerést tanúsították, hogy az előrejelzések távlati vizsgálódás eredményei, tervezést elősegítő célra készültek. Erhard már 1957-ben javasolta Adenauernek az előrejelzések és gazdaságpolitikai elemzések gyakorlatát, de elutasításba ütközött. Most megszűntek az idős kancellár habitusából következő akadályok. Erhard ellentmondásos karakteréből sok félreértés származott. Retorikájában – mint említettük – a klasszikus gazdasági liberalizmus hívének mutatkozott, a „láthatatlan kéz” propagátora volt. Mindamellet miniszteriuma élén erőteljesen intervencionista módon cselekedett, vala-

hányszor úgy látta, hogy a piac nem reagál a neki tulajdonított módon valamely helyzetben. Nem volt francia értelemben vett tervező, de tervezékenysége jól tükrözte a szabályozott kapitalizmus német változatának törekvéseit, tetteit.

Svédország

A társadalompolitikai kísérletek két pillére a tárgyalt időszakban is a munkabér- és beruházási problematika volt. A terméknövekedés előmozdítását kalkulált előrebecsléssel, valamint a növekedést lehetővé tevő aktív munkaerőpolitikával igyekeztek megvalósítani. Az utóbbin új technológiát alkalmazó munkaerő leggyorsabb előteremtésének stratégiáját, módozatait értették. Az ún. munkaerőtanács a teljes foglalkoztatás folyamatos biztosítása érdekében a munkaerőellátás ingadozásainak kiküszöbölésére törekedett, abból kiindulva, hogy minél kisebb az ingadozás, annál biztosítottabb a nemzeti terméknövekedés. A tanács részben az építkezések mennyiségi ellenőrzésével, részben a beruházások pénzügyi kontrolljával oldotta meg feladatát. Az utóbbi egy különszámlának vezetését jelentette; a vállalatok jó konjunktúra idején elért profitjaikat ezen halmozták fel, ezekre adómentességet élveztek, ha a hatóságok által jóváhagyott beruházásokat finanszírozták az adómentes profitokból. A decentralizáltság szintjein működő munkaerőtanács tevékenysége hatékonyan befolyásolta a ciklust. A gyakorlat fokozatosan fejlődött: specifikálták a beruházások céljára szükséges munkaerő összetételét, szakértelmi kívánalmait stb. A megvalósítandó beruházások együttese nem volt kötelező; indikatív megjelölésük részben ösztönözte az érdekelt vállalatokat, másrészt jelezte a nemzetgazdaság fejlesztésének kívánatos irányát. Lényegében a parlament tájékoztatását szolgálta. A rövid távú fluktuációk kiküszöbölésének célja a távlati tervezés intézményesítése felé irányította a svéd nemzeti tervezést. Voltaképpen ellentéte volt a francia gyakorlatnak, ahol az elsődleges cél a távlatok jelzése volt, s ezekből deriválódott – ha erre mód volt – a rövid távú fluktuációk kiküszöbölése. A hatékonyságra jellemző, hogy a 60-as évek elején az évi összes építkezések 10 százalékát a felhalmozott tartalékokból fedezték. A tervezést a háború utáni években külső szakemberek végezték, 1962-ben létrehozták az állami gazdaságtervezési tanácsot, a tervezés ily módon kormánytevékenységgé vált.

Figyelmet érdemel, hogy a szakszervezetek nem kedvelték a vállalatok szelekcióját, tehát azt, hogy a kiválasztottak kormányjuttatásokban részesültek bizonyos beruházási feladatok elvégzése ellenében. A szakszervezeti felfogás a szabad verseny mellett volt, a piac által elvégzendő szelekció korlátlan érvényesítését hirdette. A tervezők elvetették ezt a klasszikus, de elavult felfogást; a nemzetközi versenynek kitett svéd piac alkalmazkodásának szükségességét vallották, ami a nemzetközi versenyképesség állami eszközökből való előmozdítását jelentette. Ez a nézet is bizonyítja, hogy a kormányzat államérdekből erőteljesen beavatkozott a gazdasági folyamatokba. Például a fogyasztói nézetek kutatása a minőség, szabványok stb. betartása területein állami feladat volt Svédországban.

A realitás által produkált fejlemények folyamatos dilemmák elé állították a munkavállalói és a munkaadói szervezeteket. Mivel az elfogadott elv a konszenzuson alapuló megoldás biztosítása volt, az ehhez vezető út állandóan változó intézkedéseket követelt. A munkabér- és más diszkriminációt ellenző szakszervezetek kénytelenek voltak tudomásul venni, hogy az alacsony termelékenységgel, hatékonysággal működő iparok, vállalatok kiestek a verseny során. A Közös Piac és az EFTA működése a hazai iparágak állandósult veszélyeztetőjévé vált; a vámok és más kereskedelmi korlátok mérséklésé-

nek kötelezettsége nemzeti érdek volt. A műszaki fejlődés az iparon belüli munkaerő-vándorlás felé terelte a folyamatokat. Ugyanezt követelte a nemzetközi versennyel való lépéstartás. Az ortodox nézetek ideje lejárt, bárminő forrásból fakadtak is. A hosszas, gyötrelmes alkalmazkodás a piachoz – anakronizmus, egyben járhatatlan út volt. A svéd példa a múlttal való leszámolás iskolapéldájává vált.

Hollandia

Szólni kell végül Hollandia tapasztalatairól. A hollandok is felismerték a tervezés hosszabb távú variánsának szükségességét. A már említett gyakorlat – a munkabérek rendeleti úton való leszorítása a nyugat-európai bérszint alá – 1963-ban kudarcot vallott. Az előjelek évek óta gyülekeztek. A holland munkások magasabb bért kaptak a határokon túli német iparban, mint a hazaiban, melyet megköttött az állami bérkontroll. A hazai munkaadók kénytelenek voltak versenyre kelni a munkásokért a németekkel, s egy sor államilag jóváhagyott megállapodásban emelték munkásaik bérét; az emelések meghadták a termelékenység növekedését. A kormány fenntartotta az árkontrollt, figyelmeztette a munkaadókat, hogy az engedélyezett béremelések túllépése esetén profitjaikból kell fedezni a differenciát. A válságba került munkabérlétszabályozás magával rántotta az árelenőrzés mechanizmusát. A hatóságok képtelenek voltak a bér- és ármozgások országos összhangjának biztosítására, s juktimot teremteni a termelékenység alakulásával. 1963-ban áttértek a középtávú, 5 évre tervezett munkabértervezésre. Az új gyakorlat elvezetett egy általános „jövedelmi politika” szükségességének felismeréséhez. A kontrollok fellazulásának jele volt, hogy – svéd mintára – nagyobb alkudozási lehetőségeket kaptak a munkaadói és munkavállalói szervezetek, de az állam fenntartotta a jogot a kötött megállapodások megsemmisítésére, ha nem értett egyet azokkal. Az utóvédharc a kontrollpolitika irrealitását bizonyította. A 60-as évek elején, a nyugat-európai gazdasági integráció kezdeti éveiben, a Közös Piac, majd az EFTA növekvő potenciálja idején a holland gyakorlat mindinkább összeütközött az integrálódás követelményével. Az integráció szerve, az OECD óvatosan megkérdőjelezte a bérnövekedés országos koordinálását. Az udvairas figyelmeztetés a piaci állapotok figyelésére a holland felfogást hibáztatta. A figyelmeztetés lényege az volt, hogy az idők a regionális összefogást sürgetik, a nemzeti érdeket összhangba kell hozni az integrációval, azaz: szükség esetén alárendelni az integrációnak. A 60-as évek derekán elhangzott figyelmeztetés akár napjainkban is megfontolást igényel. Elgondolkodtató, hogy a nyugat-európai integráció már harminc évvel ezelőtt figyelmeztetett a komplex, nemzetközi összehasonlításokon alapuló vizsgálódások elengedhetetlen voltára.

*

Az OECD egyik munkabizottsága által készített jelentés ekként jellemezte a nyugati törekvések egyezéseit és különbözőségeit: „A tanulmányozott országok gyakorlata nagy eltéréseket mutat. Ez azonban sok közös vonást takar... Ha megpróbáljuk elkerülni a szövitákat, megfigyelhetők, hogy az országok nem különböztethetők meg oly módon, hogy van-e kimondott növekedési politikájuk, használnak-e hosszú távú tervezési technikákat... A tanulmányozott hat ország egy folyamatos spektrum mentén helyezhető el, nagyobb vagy kisebb hangsúlyt téve a növekedést előmozdító intézkedésekre.” Vizsgálódásaink szempontjából az érdemel különös figyelmet e megállapításból, hogy a hangsúlybeli különbségek nem mondtak ellent az új típusú állami beavatkozás tényének és a tervezés fejlődő gyakorlatának.

IRODALOM

- Dale, Edwin, Jr.*: Conservatives in Power. 1960.
- Galbraith, John*: The New Industrial State. 1967.
- Graham, Otis, Jr.*: Toward a Planned Society. 1976.
- Heineman, Ben*: President's Task Force on Government Organization. 1967.
- Hughes, Emmet*: Ordeal of Power. 1963.
- Johnson, Lyndon*: The Vantage Point. 1971.
- Láng Imre*: Az Egyesült Államok gazdaságpolitikája és külpolitikája 1933–1939. 1988.
- Láng Imre*: A roosevelti irányzat utóélete, 1945–1953. Kézirat. 1992.
- Láng Imre*: A gazdaság- és társadalompolitika alapkérdései az Egyesült Államokban, 1945–1946. In: Világtörténet, 1988. 1. sz.
- Láng Imre*: A Rooseveltt utáni gazdaság- és társadalompolitikai kísérlet: a Fair Deal. In: Világtörténet, 1990. ősz-tél.
- Levin, Melvin*: Community and Regional Planning. 1972.
- Magnum, Garth*: The Emergence of Manpower Policy. 1969.
- Schlesinger, Arthur, Jr.*: A Thousand Days. 1965.
- Shonfield, Andrew*: Modern Capitalism. 1969.
- Tugwell, Rexford*: The Emerging Constitution. 1974.

SZEMLE

MOSES GASTER CHRESTOMATIÁJA * (1891, 1991)

Bár a reprintkiadások korát is éljük, mégis rendkívüli eseményszámba megy, ha száz év múltán is, 1991-ben, újra kiadásra kerül egy régi, 1891-es román szöveggyűjtemény. Nagy esemény ez azért is, mert évtizedek óta páratlan műgonddal adják ki a román filológusok különböző nyelvelmékeiket. Ki volt tehát Moses Gaster, és hol a helye az ő szöveggyűjteményének, Chrestomatiájának?

Johannes Kramer előszavában pontos és szakszerű választ ad erre. Egyetlen kifogásunk lehet ezzel kapcsolatban, éspedig az, hogy túl rövid. Talán hiányzik belőle az a szenvedély is, amit Gaster szenvedélyes egyénisége miatt elvárhatnánk. Ennek oka pedig az, hogy Moses Gaster levelezéséből, bár sokat közöltek, éppen a legszemélyesebbek maradtak kiadatlanul. És bár talán nem illik a recenszensnek saját munkáját előtérbe állítania, mégis fenti kérdésünkre részben saját – a *Judaica & Hungarica* című munkába foglalt – kutatásaink eredményei alapján is válaszolunk,¹ és óhatatlanul nem egy vonatkozásban bővebben, mint Kramer, aki lexikon-szerű rövidséggel és pontossággal fogalmaz.

Kezdjük hát szemlénként szenvedélyes vallomással. Moses Gaster univerzális, századunk legtudósabb embere – írta Mircea Eliade 1939-ben. És ami talán mindennél fontosabb: „mélyen becsületes és őszinte volt mindabban, amit tett.” És Eliade akkor is őszinte volt, amikor 1936-ban Gaster érdemeit abból az alkalomból mérlegelte, hogy régi román kéziratait kedvezményes áron átengedte a Román Tudományos Akadémia-nak, amely 1929-ben tiszteletbeli tagjának választotta: „Azokban az években, amikor mi mindenféle galíciai kereskedőt befogadtunk, három nagy európai formátumú tehetséget kiüldöztünk”. A három tudós: Moses Gaster (1856–1939), Hariton Tiktin és Lazar Saineanu. A kiüldözés oka abban rejlett, hogy izraeliták voltak, pontosabban csak az első, mert a másik kettő már áttért. Saineanu filológus és a román mesevilág monográfusa, aki távozása után többet nem volt hajlandó román témákkal foglalkozni. Tiktin nyelvész, a legjobb történeti szótár szerzője. Gaster viszont egyszerűen polihisztor: filológus, folklorista, vallástörténész.

Moses Gaster karrierjének titka abban rejlik, hogy nem ismert megalkuvást. Ha kellett, fellázadt. És lázadása sok mély tanulságot rejt magában, még ha azóta több mint száz esztendő telt is el. Mert mi ellen is lázadt Gaster? Elsősorban azellen, ahogy a zsidókkal bántak. Kramer említi a romániai zsidósággal szembeni mostoha állami politikát, de nem fejtette ki bővebben, hogy miről volt szó.

A zsidók sajátos közeposztályt alkottak a román fejedelemségekben, majd Romániában. Elsősorban kereskedelemmel és iparral foglalkoztak. Miután földtulajdonra nem tehettek szert, földbérliként vezettek bojár uradalmakat. Ha a 19. századi Románia emelkedésének alapja a Nyugat felé irányuló gabonakereskedelem, akkor elmondható, hogy a zsidók ennek működtetésében kulcsszerepet játszottak. A politikai elit így gazdaságilag olyan elitől függött, amelynek nem jutottak politikai jogok. Ez a politikai ipar szempontjából „hasznos” munkamegosztásnak bizonyult. Az antiszemitizmus átszötte a napi politikát. A havasalföldi forradalom 1848-ban még programként tűzte ki az emancipációt, de amikor 1866-ban a parlament elé a zsidók számára kedvezőbb alkotmányt terjesztettek, antiszemita utcai lázongások törtek ki. És egy-két konzervatívot leszámítva, nem akadt politikus, aki ne úszott volna az árral. Annál is inkább, mert a moldvai szeparatista vágyakat és majd a társadalmi elégedetlenséget is mérsékelni lehetett egy-egy jól időzített antiszemita kampánnyal. Periodikusan rendeleteket adtak ki az idegen, kóbor elemek ellen, ami üldözéssel és kitelepítéssel járt.

Moses Gaster mégsem került a gyűlölet és öngyűlölet Szküllája és Kharüdisze közé. Talán azért sem, mert gyermekora boldog volt. Miután szombaton nem járt iskolába, Szombat úrnak hívták társai, de nem sértő szándékkal. Nem is felejtette el soha a bukaresti interetnikus tolerancia és harmónia légkörét. Ugyanakkor a bukaresti zsidó közösségeket sem jellemezte az egymásra leselkedő gettószellem, a vallásos bigottság. Mindenki élhette a maga világát egy ideig, addig, ameddig a történelem nem tűzte napirendre a zsidókérdést. Moses Gaster számára a hazai és a németországi antiszemitizmus jelentette azt a kihívást, ami arra ösztönözte, hogy tisztába jöjjön saját judaizmusával. Miután Lipcsében romanisztikát tanult, beiratkozott a boroszlói rab-biképzőbe, amely a korabeli zsidó szellemi megújulás egyik műhelye volt. A zsidó szellemi örökség feltárása identitása vállalására készítette fel az önmegvetést szügeráló antiszemitizmussal szemben. Ugyanakkor sok

*M. Gaster: Chrestomathie Roumaine. Textes imprimés et manuscrits du XIXe siècle; spécimens dialectales et de littérature populaire accompagnés d'une introduction, d'une grammaire et d'un glossaire roumain-français. I–II. Chrestomatie română. Texte tipărite și manuscrise (sec. XVI–XIX), dialectale și populare cu o introducere, gramatică și un glosar română-francez. Hamburg, Helmut Buske Verlag, 1991. I (p. 14. + p. CXLIV. + p. 368.) – II. (p. 562.)

kollégája megrökönyödésére Gaster nem hebraisztikából doktorált, hanem a román fonetika történetéből, és a román népi kultúra összehasonlító vizsgálatára összpontosította erejét. És talán azért is, mert a maga bőrére érezte, mit jelent a kizáró nacionalizmus, a nemzeti demagógia egyik fő megnyilvánulása: az eredetkultuszt támadva a dáko-román kontinuitás tézise ellen foglalt állást több tanulmányban.

Johannes Kramer „diplomatikusan” megkerüli Gaster romanisztikai munkásságának tartalmi ismertetését és azt is, hogy ennek ideológiai és érzelmi hátterét ismeresse. Azt hiszem célszerű lett volna legalább Gaster román vonatkozású cikkeinek bibliográfiáját összeállítani, miután a Bruno Schindler által 1958-ban kiadott centenáriumi füzetben szereplő publikációs lista hiányos. (A jelen kötetben viszont szinte teljes a Gasterrel foglalkozó szakirodalom bibliográfiája.) Közben azonban megjelentek Gaster emlékiratai, és ebben eléggé ironikusan és anekdotikus modorban emlegeti a román etnogenezis körüli vitákat. A hallgatás diplomáciája így aztán nem tudni, mit erősít. De ha igen, akkor sem használ a tudománynak. Célszerűbbnek látszik a higgadt dialógus. Hogy ennek ma megvannak-e a feltételei, nem tudni. Akkor nem voltak meg. És ezt talán maga Gaster is tudta. De nem a tűzzel akart játszani, hanem az igazság érdekelte. Bár érzelmileg nyilván fűtötte, hogy elítélje az autochtonizmus politikai velejáróját, azt, hogy történelmi jogon, az őslakó ősökre apellálva másokat idegennek minősítsenek és kirekesszenek. Hiszen maga is az ilyen kirekesztő politika áldozata lett.

Moses Gaster elsősorban 1878–79 során tudatosíthatta, hogy mit jelent zsidónak lenni Romániában. Az említett esztendő sorsfordulókat jelentenek Románia történetében. 1877-ben Románia belépett az orosz–török háborúba, és kinyilatkoztatta saját függetlenségét. De hiába a törökök fölött aratott katonai győzelem, a végső szót a nyugati hatalmak akarták kimondani. A balkáni helyzet szabályozására Berlinben kongresszust hívtak össze. Eleinte csak akkor akarták elismerni Románia függetlenségét, ha az alkotmányba iktatja a zsidók politikai és vallási egyenjogúságát. A román fél mesterien kijátszotta a nyugati igényeket. A kollektív emancipáció helyett az egyéni emancipációt ismerte el. Igaz, áldozattal járt ez a manőver. Bismarck támogatása fejében a román állam kisegítette a csődbe jutott – német többségű – vasútépítő társaságot. Mindezt Moses Gaster nem tudta, amikor lázasan figyelte a fejleményeket. Találgatta, hogy dráma vagy tragédia lesz a végkifejlet. Közben a román parlamenti viták és a sajtókampányok éppen úgy hányingerral töltötték el, mint a zsidó közösségek meghasonlása, ami Gaster számára csak forróbbá tette – ahogy ő mondta – a poklot. A bukaresti szefárdok egy része ugyanis elfogadta az egyéni emancipációt, ami annak a szelektív antiszemitizmusnak az elfogadását is jelentette, miszerint van jó zsidó és rossz zsidó. Gaster kb. 800 zsidó emancipálására számított. Ezzel szemben 1900-ig összesen csak nyolcvannak ismerték el polgárjogát. A zsidók alkotmányjogi helyzetét pedig örögi módon szabályozták. „Idegen védelem nélküli idegeneknek minősültek” – azaz érdekeiket senki nem védte és védhette, hiszen ha kívülről, külföldön emelt valaki szót érdekükben, az az ország életébe való beavatkozó összeesküvésnek minősült. Igaz, ezzel szemben állt maga az élet. Hiszen szükség volt rájuk, és mint maguk a román politikusok is megvallották, korrupcióval sok mindent el lehetett érni. Az antiszemitizmus súlyát az értelmiségiek érezhették a leginkább. A berlini kongresszusig azt kellett hallaniuk, hogy a zsidók nem asszimilálhatók. Utána látniuk kellett, hogy az asszimilációt a politikai rendszer akadályozza szándékosan.

Gaster gyakran hivatkozott Isten akarására, amikor többfrontos harcba szállt. A zsidó újjászületés számára azt jelentette, hogy hitsorsosai az ősi kulturális örökségre támaszkodva – mint a fiával büszkélkedő apja írta – „a haladás örök szellemével összhangban” bontakozzanak ki „a babonák és rossz szokások fantasztikus életéből”. A jiddis és a német nyelv helyett bevezetni a román nyelvet a hitéletbe – ez lett Moses Gaster célja, aki Bukarestben, szülei zsinagógájában először prédikált románul a hívek nem kis megrökönyödésére. Ugyanakkor minden zsidóhoz szólt, kicsihez és nagyhoz. Imígyen üzent hadat a gettóhierarchiának. A zsidó nép küldetését pedig abban határozta meg, hogy fel kell építenie „a morál és az intelligencia templomát”. Amit tett korigény volt. Egyre népszerűbb is lett a zsidóság körében. Ő állította össze az első román zsidó imádságos könyvet is.

Gaster munkássága az egyetemes zsidó és a nemzeti román kultúra szintézisét jelentette volna, alapvetően ez utóbbit gazdagítva. 1883-ban kiadta „A román populáris kultúra” című könyvét, amely a kérdéskör első szintetikus áttekintése. Ez a mű mélyen nemzeti és egyetemes. Hiszen célként jelölte ki a román népről kialakított kép módosítását annak bemutatásával, hogy „a román nép ugyanazon a kulturális magaslaton áll, mint Nyugat más népei”. Ugyanakkor a népi kultúra motívumai az egyetemes kultúra közkincsét alkotják. A nemzeti eredetiség abban áll, hogy az egyes népek a különböző elemeket miként veszik át. Ez a felfogás sokaknak nem tetszett. Akadt, aki azt állította, hogy a bibliai motívumok hangsúlyozásával el akarja zsidósítani a román kultúrát. És bár akadémiai díjra is szóba jött a mű, mondva csinált okokra hivatkozva, például a fogalmazás nyelvtani helytelensége, elutasították. (Egyébként a román akadémikusok és írók egymásról nemegyszer terjesztették, általában ideológiai vagy politikai-társadalmi okokból, hogy nem tudnak románul.) Ami Gastert illeti, maga az élet válaszolt a vádra. Száz év múlva a román populáris kultúráról szóló könyvének második kiadása napok alatt elfogyott...

Moses Gaster büszkén hangoztatta, hogy ő az első zsidó, aki a legnagyobb román írókkal baráti viszonyban áll, és a román lapokban publikál. Ugyanakkor a politikusokkal való konfliktust szinte kereste. D. A. Sturdzát, a liberális pártvezért egyenesen leégette. Egyik felolvasóülésen, amelyen a király elnökölt, kimutatta, hogy két helynévnek (Caracal és Severin) semmi köze nincs a római császárokhoz, Severushoz és Caracalhoz, mint Sturdza vélte, hanem szláv eredetűek. A helyzetet még kínosabbá tette az, hogy a király a mérges miniszterrel szemben a tudósnaak adott igazat. Sokan a sértett politikus személyes bosszújának tulajdonítják Gaster kiutasítását. Pedig nem arról van szó.

Csak egyet lehet érteni azzal, ahogy Johannes Kramer megítélte a fejleményeket: a nacionalista körök által szított antiszemita elégedetlenséget a kormány arra használta ki, hogy megszabaduljon a kellemetlen értelmiségiektől. Viszont talán több magyarázatot érdemelt volna az állami fellépés, még akkor is, ha nem ismerjük levéltári anyagát.

Gaster ugyan nem politizált, politikai szervezkedésben nem vett részt, viszont egyszerűen jelenléte, minden sora és minden szava politikai jelentést kapott. És ezt csak kiemelten fokozta az, hogy közben ő is, kénytelen-kelletlen, beadta az emancipációt kérő kérvényt, ami eltűnt a bürokrácia útvesztőiben. Így csak még abszurdabbnak tűnt, hogy egy olyan alakja a román kultúrának, mint ő, másodrangú állampolgár vagy még az se. Az asszimiláció igényének és megtagadásának a konfliktusa elkerülhetetlen volt. Annál is inkább, mert a zsidók közül sokan szervezkedni kezdtek. Megindult a „Sion szeretete” mozgalom azzal a céllal, hogy minél többen telepedjenek meg Palesztinában. Gaster is belépett abba a bizottságba, amely az egyik moldvai kisváros zsidóságát egyik napról a másikra ki akarta volna költöztetni, hogy a világ közvéleményének figyelmét így hívják fel a romániai zsidóság gazdasági jelentőségére, hiszen a település gyorsan elhalt volna. Az akció nem így sikerült. Csak mintegy kétszáz embert lehetett Haifa mellé költöztetni. 1885-ben az egyik moldvai faluban még zsidóellenes „felkelés” tört ki, amiről Gaster éppen az ellenzéki sajtóban számolt be. Ugyanakkor a zsidók helyzetéről információkat juttattak Londonba, ahol a parlamentben is napirendre került a román zsidók sorsa. A bukaresti brit követnek jelentéseket is kellett írnia. Mindez jól jött a román kormánynak, hogy egy tucatnyi zsidó értelmiségit – összeesküvés címén – kiutasítsa az országból anélkül, hogy a részleteket megsejlezhették volna. És nemcsak az antiszemita hangulatot elégíthette ki ez a lépés. Csillapította a szenvedélyeket, amelyeket az hozott lázba, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiával való jó viszony érdekében éppen akortájt néhány erdélyi irredenta agitátort is kiutasítottak. Így meglelt az egysülly.

Bár az ember ritkán lehet önmaga igazságos bírója, Moses Gaster alighanem az volt, amikor a *Neue Freie Presse* szerkesztőjének azt írta, hogy „ami kiutasításunk végső célját illeti, lélektanilag számomra egyszerűen magyarázható: egyrészt a zsidókat teljességgel el akarták némtani, amennyiben lefejezték őket, elvették tollforgatóikat és tudósait”. Másrészt a külföldet akarják majd kijátszani, úgy állítva be az egészet, hogy a zsidók úgy élnek Romániában, mint „Ábrahám kebelén”, és csak néhány bajkeverő terjeszt hazugságokat.

A kiutasítás felszabadította Moses Gastert. A londoni szefárdközösség hahamja lett. Mint tudós nemzetközi hírnévre tett szert. Egy év múlva, 1886-ban meg is írta az egyik miniszternek, A. Stolojannak, hogy a Romániában töltött időt purgatóriumnak tekinti, a kormánynak soha sem felejtí el, amit vele tettek, de a román nép javát továbbra is szolgálni fogja. És a miniszter figyelmét nemcsak az új sáskairtási módszerekre hívta fel, hanem – miközben régi héber és samaritanus szövegeket adott ki – élete végéig foglalkozott a román népi kultúrával. Úgy vélte, az összehasonlító folklorisztika a legjobb orvosság a nacionalizmus ellen. Egyébként ő maga is nacionalista volt, amennyiben elfogadta a nemzetet mint realitást. Csak hogy humanizmusa és toleranciája révén különbözött mai nacionalistáinktól. Mint fia, Theodor Herzl Gaster mondta: apja Grimm, zsidó mezben.

Johannes Kramer cionista mozgalomként minősíti azt, hogy Romániából Palesztinába telepítettek zsidókat. Ugyanakkor azt is bemutatja, hogy a századfordulón miként csatlakozott Gaster a cionista mozgalomhoz, hogy aztán tevékeny részt vállaljon a Balfour-nyilatkozat születésében, amely „nemzeti hazát” (national home) ígért a zsidóknak Palesztinában. Ami az 1880-as évek mozgolódásait illeti, inkább „cionizmus előtti cionizmusról” van szó, még akkor is, ha maga Gaster olykor a Herzl nevével fémjelzett, immár valóban cionista mozgalom szerves előzményének vélte. A kontinuitást az Izraelbe vágódás és település, valamint a modern cionizmus között, úgy tűnik, az antiszemitizmus erősödése biztosította, ami természetesen együtt járt a zsidó öntudat erősödésével. Gaster magatartása a zsidóság sorskérdéseiben egész életében két pólus között mozgott. Az egyik a kultúr-nemzet programja, a másik a nemzeti állam iránti igény. A boroszlói teológián mélyült el zsidó identitásának élménye és annak szándéka, hogy felmutassa a zsidó kulturális értékeket – az univerzalizmus jegyében. Román vonatkozásban azt akarta, hogy a zsidók jó románok lehessenek kulturális örökségüket ápolva és virágoztatva az ország javára. A nemzeti államot szükségmegoldásnak tartotta. Ugyanakkor, míg sokan az ugandai honalapítás gondolatával játszottak, ő ragaszkodott a Szent Földhöz, bízva a zsidók és az arabok békés együttműködésében, éppen a népeket összekötő kulturális közösségben látva ennek zálogát.

A kultúrába vetett hite vezérelte a román szellemi örökség feltárásában is. Chrestomatiáját tíz éven keresztül készítette. Az 1920-as évekből visszatekintve úgy érezte, szeme világát a cirill betűs kéziratok másolása közben vesztette el. Ugyanakkor ezeket a kéziratokat útítársainak tartotta a száműzésben, és még vakon is lelki elégtétellel tapogatta őket. Az otthoni megaláztatások ellenére. De lássuk először a külföldi diadalutát.

Johannes Kramer filológusi pontossággal és némi szenvedéllyel jelzi a munka horderejét: a sok addig és részben ma is kiadatlan forrás felvonultatását. Gaster ugyanis szorgalmasan gyűjtötte a kéziratokat, még távozás után is vásároltatott Romániában. És ez a szenvedély meghozta gyümölcsét. Akkor dolgozott kéziratokból, amikor a könyvtárakban még alig-alig tartottak kéziratokat. Eminescutól is kapott kölcsön régi kéziratot, és hazugság az, amit egy nemes hagyományú folyóirat nemtelen hagyományokat meglevenítő cikke állít, hogy örökre eltulajdonította volna azokat.² Azt viszont megemlíthette volna Kramer, hogy Gaster előtt krónikákat adott ki Mihail Kogălniceanu, Timotei Cipariu, az egyházi nyomtatványokból közölt és sok kéziratot ún. népkönyvet tett közzé Bogdan Petriceicu Hasdeu. Viszont kétségtelen, hogy senki sem vállalkozott arra, hogy a kezdetektől 1830-ig tegyen közzé forrásokat, szemelvényeket. Kramer a közlés erényét annak betűhív jellegeiben látja. Gaster ugyanis nem írta át a cirill betűs szövegeket latin betűsre. Műve előszavának és bevezetésének kéziratában sok kis apró módosítást találunk. De csak egyetlen lényeges olyan mondatot törölt, amelynek alap gondolatát nem fejtette ki. Holott arra hívta fel a figyelmet, hogy „míg a nyomdai ortográfia már valamennyire megszilárdult, az író minél kevésbé tanult, egyéni ortográfiája annál inkább reprodukálja a kor élő nyelvét, amit csodálatosan tükröz a cirill fonetikus ortográfia.”³ Ennek megfelelően az átírás mai általános román gyakorlatát „szomorújátéknak” tartja Kramer, arra figyelmeztetve, hogy képzeljük el, ha Thuküidész latin betűvel kellene átírunk, és Shakespeare-t a Nemzetközi Fonetikai Egyesület standardjainak megfelelően. És valóban, Wilhelm Meyer-Lübke, mihielyt megjelent a *Chrestomatia*, éppen a szövegközlő hűségben látta a mű értékét, hiszen így lehetőséget ad annak tanulmányozására, hogy lássuk a különböző nyelvek keveredési folyamatát a románban (Mischungsprozesse verschiedener Sprachen). Richard Otto pedig azt emelte ki ismertetésében, hogy „mi, németek büszkéek lehetünk arra, hogy a mi könyvkereskedelmünk szolgáltatja a románoknak ezt a nemzeti művet”. És Kramer is idézi D. Macreát, egyik legértőbb román nyelvész kortársunkat: „ennek a munkának mindig ott kell lennie a román nyelv és a régi román irodalom minden egyes kutatójának az íróasztalán.” (Talán nem illik szóvátenni, mégis úgy érzem, célszerű lett volna – kegyelemből is – közölni facsimilében a mű hajdani belső címlapját, a Brockhaus Kiadóval, amely megjelenési helyként Lipcsét és Bukarestet tüntette fel, és ez utóbbi mozzanatot jelzi is a mű negyedik címnyelveddala.)

A hazai fogadtatást a szakszerűtlenség és az antiszemitizmus összefonódásából eredő elutasítás határozta meg, bár a bukaresti megjelenési hely jelzi a román támogatást. A mű kitüntetését annak hangsúlyozásával vette el egy ma már névtelenségbe hullott akadémikus, Nicolae Ionescu, hogy csak ötven oldalt írt a szerző, a többi szöveg és szótár, tehát az egész inkább kompiláció.

Gaster egyszerre volt optimista és pesszimista. Amikor hozzáfogott a műhöz, azt jelezte a kiadónak, hogy be fogják vezetni az iskolákba, ezért akár ezer példányt is ki lehet adni. Ugyanakkor számított a mostoha fogadtatásra, és mégis keserűen fogadta azt. Drámáját megrázó erővel tárja fel Titu Maiorescuval, a román konzervatív ideológiussal és az irodalmi élet irányadójával való levelezése, amelynek egy részét ma Romániában is kiadták. E levelezés a kultúra összekötő és a politika elválasztó erejét példázza.

Kramer is utal arra, hogy Maiorescu csodálta Gastert, amikor pedig kormányra került, hazahívta. Ma természetesen és helyesen hangsúlyozzák Maiorescu toleranciáját, azt, ahogy mérsékelni próbálta a romániai antiszemitizmust.⁴ Viszont arra is okkal figyelmeztetnek, hogy a politikai antiszemitizmustól nem szakadhatott el mint politikus. Igaz, a konzervatívok általában nem játszottak olyan mesteri hévvel a középosztály és a közvélemény antiszemita szenvedélyeire, mint a liberálisok. És a konzervatív pártvezér, Petre Carp, igaz egyedül, tüntetően állást is foglalt az antiszemitizmus ellen. Mindez nem von le semmit annak a gesztusnak az értékéből, hogy Maiorescu állítólag tüntetően kiment az egyébként tüntetően távozó Gasterhez a pályaudvarra, és azzal intett búcsút neki, hogy „viszontlátásra! ... nemsokára!” Meg is írta neki Gaster: „Higgye el, soha sem fogom elfelejteni, hogy Ön mindenki mástól eltérően nem a zsidót, hanem az embert látta bennem. Minden hibánk mellett nekünk, zsidóknak van egy erényünk, ami sok mindent kiegyenlít: a hála, és szomorú, hogy a románok nem kerülnek gyakrabban abba a helyzetbe, hogy ezt az erényt megmutassuk.” Talán ennek is tulajdonítható, hogy Gaster végül Maiorescu kérésére nem írta rá *Chrestomatiájára* saját neve mellé, hogy „expulsa”, azaz kiüldözött. „Gondoljon Spinozára és helyezze magát a visszatérítő dörögés elé” – figyelmeztette Maiorescu, a hazai politikai élet durva mozzanataira utalva. Gaster azonban nem követhette Spinoza példáját. Azt várta, hogy a konzervatívok, ha hatalomra kerülnek, érdemi lépéseket tesznek a zsidók emancipálása érdekében. Így aztán tisztelettel, de nem különösebb örömmel küldte meg Maiorescunak évtdíszes munkája gyümölcsét, a *Chrestomatiét*, felidézve hajdani szaváltásukat. Maiorescu ugyanis még a munka indulásakor megkérdezte Gastert, hogy mit remél, mit ér el szöveggyűjteményével. A válasz: „gyűlöletet és üldöztetést”. És ez be is teljesedett. Maiorescu ugyan jelezte, hogy ha Gaster akadémiai díjra terjesztné fel munkáját,

akkor elutasítanak, miután Sturdza az ellensége, és „nem tudományos alapon”. A „tudományos” elutasító választ már ismerjük...

A *Chrestomatia* mégsem maradt csupán keserű emlék Gaster számára. Azt lehet mondani, hogy egy szélesebb program része volt. Önértékén túlmenően, emberileg és tudományosan is megalapozta azt, hogy a századfordulón megírja – németül – a román irodalom történetét, 1915-ben nagyszabású bevezető tanulmánnyal vaskos kötetet tegyen közzé román állatmesékből. 1936-ban a népi és népies versek költőjéről, a múlt század eleji bukaresti folklór kiválóságáról, Anton Pannról írt, vagy inkább diktált nagyszabású tanulmányt egy Pann-antológia bevezetjeként. A nyolcvanéves tudós így ajánlotta művét az olvasónak: „kelj át a tengeren, amelyet gyakran felkorbácsolnak a részrehajló kritika szelei, kelj át az emberi szenvedélyek hullámain, érvébe sértetlenül, kerülj azok kezébe, akik, hozzám hasonlóan, szerették és szeretik mindazt, ami a nép szívéből és lelkéből jő.” Ez a hit és meggyőződés vezette Moses Gastert akkor is, amikor megírta *Chrestomatiáját*, miközben az ideológiai kavalkád még nem ért véget.

Miskolczy Ambrus

Jegyzetek

- 1 *Gaster, Moses: Judaica & Hungarica. Válogatta és bevezette Miskolczy Ambrus. Bp., 1993.*
- 2 *Rezus, Petru: Mihai Eminescu și Aron Pumnul. In: Vieata Noua, 1992. 4. sz. 20.*
- 3 *Biblioteca Academiei Romane, București, Ms. r. 3672. II. 14.*
- 4 *Bucur, Marin: Toleranta și spirit democratic la Titu Maiorescu. In: Viata Romaneasca, 1992. 6-7. sz.*

SIC ITUR AD ASTRA

1992. 1-3. szám, 224 p.

Történeiszportrék

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara történeiszhallgatóinak és a Magyar Történeiszhallgatók Egyesületének kiadványa. A szám anyagát válogatta, az előszót írta, a jegyzeteket és a bibliográfiákat kiegészítette *Vörös Boldizsár*.

A 19. századi európai historiográfia kiemelkedő jelentőségű történeiszei a történeisírást többnyire Leopold von Ranke német történeisíró által megfogalmazott tétel („wie es eigentlich gewesen”) szellemében művelték, azaz a történeis feladata úgy visszaadni az elmúlt korok eseményeit, történeiseit, ahogy azok a valóságban léteztek. A múlt század történeisfilozófiája (Hegel és Marx), a svájci Bachofen merész újításai, J. Burckhardt szkepticizmusa, az angol H. Th. Buckle összehasonlító metódusai a társadalomkutatásban igen csekély mértékben tudtak hatást gyakorolni az ez időben formálódó európai szaktörténeisíráásra. A pozitív kutatási módszerek (pozitivizmus) kora volt ez, valamint a történeis segédtudományok (elsősorban a diplomatika) önálló szaktudománnyá válásának időszaka.

Ranke és a francia Michelet („résurrection intégrale”) elmélete nyomán a történeisírók nagyobbreszt a levéltárak óriási, kiaknázásra váró anyagára támaszkodva a múltat a még feltárandó és feltárható ok-okozati összefüggések keretei között kutatták, elmerülve, néha pedig elveszve a részletekben. Ranke azon álláspontját követve, miszerint az „általános csupán a legnagyobb az egyáltalában véve észlelhető történeismi individualitások hierarchiájában, mely magába zárja a többi”, faggatták a történeiszek régmúlt korok archivális dokumentumait, hűen eleget téve a mesterük által képviselt történeis irányzatnak, a „historizmus”-nak. A levéltári források feltárására vállalkozó, az objektivitás elvét hirdető rankeista történeisíráás az elfogulatlanság jegyében próbálta meg a múlt történeiseit vizsgálni. Ezt az objektivitást s egyúttal a történeis felfogását, illetve gondolkodásmódját azonban erősen befolyásolták az adott kor társadalmi, politikai harcai, az adott állam, melynek a történeisíró polgára volt, politikai vezérelvei. Így vált maga Ranke is a porosz-német konzervatív

állam egyik támogatójává. Német kortársai, illetve utódai, mint pl. Th. Droysen, Th. Mommsen stb. a maguk történetírói életművével közvetve szintén a felemelkedő német birodalom céljait szolgálták. Nem maradtak el mögöttük e tekintetben a 19. század jelentős angol és francia historikusai sem; pl. Macaulay az angol polgári forradalomról írott monumentális művével az angol világbirodalmat és az angol polgári életformát volt hivatva népszerűsíteni; a francia Michelet pedig korának francia polgárait szerette volna felruházni a francia forradalom hőskorának és nagyszerűségének felidézésével. Ekképpen ezt a történetírást, melyet tudományos keretek közé próbálták szorítani, inkább az elfogult objektivitás, mintsem az elfogulatlanság jellemezte, melyet majd a 20. század új európai történész-nemzedéke kérdőjelezett meg, új alternatívát kínálva a történelem művelésére.

Természetesen ez a rankeista történetnézet nem volt öncélú, és jelentékeny hatást gyakorolt a 19. század végén, a 20. század elején kialakult tudományos történetírássra. Többek között megteremtette, kidolgozta azokat a módszereket, melyek elengedhetetlenül szükségesek voltak a történetírás egy magasabb szintű műveléséhez, továbbfejlesztéséhez. Nem utolsósorban hozzájárult a levéltári és egyéb történeti források szigorú kritikai vizsgálatához és kútfők sorozatokban történő publikálásához. A történetírás ezeknek köszönhetően olyan rangot vívott ki magának, mely végleg biztosította számára az önálló tudományválasztás lehetőségeit és más humán tudományokkal való megmértetését. Ez az ún. „tanszéki történetírás” (Lucien Febvre meghatározása) elsősorban Németországban és Franciaországban élte virágkorát, sőt ez utóbbi államban a történetírás művelése érdekében az egyes egyetemi történeti tanszékek felállítása mellett létrehozták a híres nevezetes École des Chartes intézményt is. A rankei módszerek ennél fogva érdekes módon leginkább a francia tudományos életben leltek táptalajra, egyrészt elősegítve, másrészt viszont akadályozva a történelmi múlt „hiteles” feltárását és kritikai vizsgálatát.

Ezzel az ellentétes előjelű historiográfiai fejlődéssel, túlnyomórészt a politikatörténeti kutatásokra koncentrált történetírással szemben a két világháború közötti időszakban éppen a francia történészek körében volt tapasztalható egy olyan szintézisre törekvés, melyben a társadalmi, gazdasági és kulturális szempontok kerültek előtérbe. Ez a kulturális szintézis jelszavát zászlajára tűző francia történeti iskola mintegy visszahatás volt a comte-i és a rankei pozitivistára, illetve historizáló történetnézetre. A Henry Berr által kezdeményezett, majd Lucien Febvre és Marc Bloch, később pedig tanítványai, G. Friedmann, F. Braudel és Ch. Morazé stb. nevével fémjelzett irányzat (Annales) elutasította az empirista történetelfogást, miközben elismerte a levéltári kutatások és források használatának jelentőségét. Nézeteik szerint nem elegendő egyszerűen a régimúlt történeti kútfők gondos elemzése, csoportosítása, a történésznek meg kell tanulnia továbblépni. Mindenekelőtt helyesen kell értelmeznie a jelenkort, és meg kell válaszolnia azokat a kérdéseket, melyek napjaink emberét foglalkoztathatják. Ennek az iskolának egyik jellemzője az objektív történeti igazság keresése. Ez azonban csak korlátozott, részgazság. A történész maga alkotja meg a tárgyát, s ebbe beleviszi saját szubjektív énjét is. A múlthoz kétkedésekkel, hipotézisekkel kell közelíteni, és e feltevések igazolását vagy cáfolatát kell kikövetkeztetni az illető levéltári vagy más egyéb forrásokból.

Az 1929-ben alapított „Annales d'histoire économique et sociale” című folyóirat hasábjain kibontakozott vitázó szellem, mely széles körű szakmai tájékozottsággal, alapos forráskritikával párosult, nagy népszerűséget szerzett az iskola képviselőinek. Együttműködésük eredményeképpen közreadott egyetemes civilizáció-történetük a 20. századi európai történetírás egyik meghatározó eseménye volt. M. Bloch és H. Pirenne műveikben többek között az összefüggések, a kölcsönhatások feltárására helyezték a hangsúlyt, továbbá az emberek egymáshoz, elődeikhez, saját tudásukhoz, ismereteikhez stb. való viszonyának vizsgálatát tartották fontosnak. Ez a módszer Bloch szavaival a „múlt szociológiája” volt, melyet a német Max Weber e téren kifejtett, máig ható szociológiai munkássága fémjeléz. Az Annales elsődleges érdeme abban állt, hogy megteremtette az alapjait egy napjainkban már általánossá vált gazdaság- és társadalomtörténet-írásnak. Az 1950-es évek második felétől az Annales Braudel által vezetett fiatalabb generációjának műveiben a gazdaság- és demográfia-történeti statisztikák egyfajta modellekké váltak, egyszersmind munkásságukban nyitottabbak lettek az új módszerek iránt; előtérbe kerültek a kvantitatív elemzési szempontok. A régi témák pedig, mint pl. polgári és ipari forradalom, a helytörténetírás, parasztságtörténet, az antropológia és paleoantropológia stb. ismét fontos helyet kaptak történeti műveikben.

Az Annales szociológiai szemlélete, kultúrtörténeti, gazdaságtörténeti módszerei nem maradtak hatástalannak a nyugat-európai, de a kelet-európai történetírásban sem. A holland Johan Huizinga kiemelkedő munkássága jelzi többek között a kisugárzás eredményeit. Érdekes módon az angol történészek alkotásaiban az Annales kevésbé hatott, aminek oka A. Toynbee óriási történelmi tekintélye és történetfilozófiája volt. Toynbee történetfilozófiai módszerében fontos helyet juttat az antropológiának, mely az Annales új történész-nemzedékének tevékenységében is, igaz, más célzattal, szerepet játszik, hasonlóképpen a civilizációk összehasonlító kutatása és vizsgálata.

A Magyar Történészhalgatók Egyesülete, ha nem is tudatosan, de lényegében a fent vázolt historiográfiai irányzatokhoz, iskolákhoz vagy személyekhez kapcsolódó, a 19–20. századi európai történetírásban kimagasló

érdemeket szerzett történetírók megismertetésére vállalkozott folyóiratában, azt a célt tartva szem előtt, hogy a történešzhanglatók, de a folyóiratot olvasók szélesebb tábora számára is közelebb hozza ezeket a történetírókat, akikkel, ill. akiknek műveivel egyetemes történeti tanulmányaik során szembetalálkoznak. A H. Balázs Éva egyetemi professzor javaslatára és hathatós irányítása mellett készült kötet további célkitűzése lehetett, hogy a 19–20. századi európai historiográfia fejlődését, alakulását meghatározó történešzrekre, történetírókra és az általuk képviselt irányzatokra, akikről, illetve amelyekről a magyar történetírás berkeiben különösen az 1960–70-es években számos vita bontakozott ki (gondoljunk itt elsősorban az Annales körül a Századok hasábjain lefolytatott diszkusszióra), újra felhívja a figyelmet. Ez már csak annál fogva is fontos, mivel az utóbbi időben történetírásunk mintha megfeledkezett volna az európai historiográfia főbb áramlatainak eredményeiről, módszereiről, illetve ezen eredményeknek, metódusoknak a magyar történelem egy-egy kérdésének feldolgozása során történő „hasznosításáról”.

Ezért örömmel üdvözölhetjük ezt a méreteiben szerény, de mindenképpen jelentős vállalkozást, melynek keretében a következő történetírók életrajzaival, illetve életművük összefoglalásával ismerkedhetünk meg: Leopold von Ranke, Thomas Babington Macaulay, Jacob Burckhardt, Henri Pirenne, Max Weber, Johan Huizinga, George Macaulay Trevelyan, Marc Bloch, Arnold Toynbee, Fernand Braudel, Jaime Vicens i Vives, Albert Soboul, Robert Mandrou és Michel Foucault.

Mint minden válogatás, ez is szubjektív, benne, mint az a fentiekből kitűnik, elsősorban az angol és a francia orientáltság dominál. De ez csak az egyik szempont lehet. A másik, amint arra a kötet szerkesztője, az előszó írója, Vörös Boldizsár is utal, többnyire olyan történetírói személyiségeket válogattak be a kötetbe, „akiknek egy vagy több műve megjelent magyarul, s így nem egészen ismeretlenek a szélesebb olvasóközönség előtt sem”, vagy akiknek életműve az európai történetírásban „általános érvényű”. A válogatásnak ezen szempontjai mindenképpen méltánylandók, de talán nem lett volna éréktelen olyan történešzek portréit is bemutatni, akik a 19–20. századi magyar történetírás fejlődésében döntő szerepet játszottak (gondolunk itt pl. Heinrich Sybelre, Friedrich Meineckere vagy Heinrich von Srbikre). Még a válogatás szempontjainál maradva, két apróbb észrevételt szeretnénk tenni: a német történešzek bemutatására a kötet összeállítója a H. Heimpel által kiadott „Die großen Deutschen” című életrajzi gyűjteményt tartotta fontosnak. Talán nem lett volna haszontalan egy modernebb tanulmányt kiválasztani erre a célra, mint pl. a Göttingában megjelenő „Deutsche Historiker” című sorozatot, mely nem elsősorban biográfiai, mint analitikus jellegével tűnik ki. A másik észrevételünk a magyar szerzőktől származó tanulmányokra, illetve emlékbeszédekre vonatkozik. Véleményünk szerint ugyanis hasznosabb lett volna Marczali Henrik és Trefort Ágoston Rankéről, illetve Macaulay-ról írott megemlékezései helyett szintén egy modernebb feldolgozást választani és a jegyzetben összefoglalni a korabeli magyar történelem álláspontját az említett történetírókról.

Valószínűleg a terjedelmi korlátok miatt a kötetbe felvett történetírókat jobbra rövid nekrológukból vagy megemlékezésekből ismerhetjük meg, bár néhány esetben „terjedelmesebb” tanulmányportrékat is kapunk (pl. Max Weber, Jacob Burckhardt vagy Johan Huizinga). Ez utóbbiak felvételét minden valószínűség szerint a történetírók jelentőségének és „súlyának” mérlegelése is indokolhatta.

A kötet anyagának összeállítója (másokkal együtt) nagy gondot fordított egyrészt arra, hogy az elmélyültebb tájékozódás, illetve a bővebb tájékoztatás érdekében közölje az egyes történetírók magyarul megjelent műveinek (főleg monográfiáknak) bibliográfiáját, másrészt jegyzetekkel lássa el, illetve egészítse ki további magyarázatokkal az egyes tanulmányokat, nekrológokat. Ezeket a jegyzeteket olvasgatva, azon túl, hogy elismeréssel adózunk az összeállító és a fordító hatalmas munkájának, egy kisebb kritikai észrevétellel kell élnünk, nevezetesen: a jegyzetapparátus készítésekor mindent meg szerettek volna magyarázni és ezen törekvésük folytán abba a hibába estek, hogy a történešzhanglatók számára is evidens, tanulmányaikból már jól ismert fogalmakról, eseményekről vagy személyekről is magyarázó jegyzeteket készítettek, ugyanakkor több alkalommal is fontos történelmi alakokról nem tudjuk meg, kik is tulajdonképpen. Tehát az olvasónak többször is lexikonokhoz kell nyúlnia. Számos alkalommal nincsenek megadva az egyes történetírók munkáinak pontos címei, vagy csak rövidített formában olvashatók a fűszövegben. A magunk részéről fölöslegesnek tartjuk ugyanakkor a szövegekben szereplő történeti munkák címének magyar nyelvre való fordítását, hiszen ezek egyrészt, ha magyarul napvilágot láttak, úgyis megtalálhatók az egyes tanulmányok vagy nekrológok után közölt bibliográfiákban, másrészt az érdeklődő olvasó valószínűleg eredeti címük szerint fogja őket keresni. A jegyzetekben nagyon sok az ismétlés: inkább az utalás módszereivel kellett volna élni olyan esetekben, mikor a különböző tanulmányokban felbukkan ugyanazon személyekről vagy fogalmakról esik szó (pl. miért kell többször is megmagyarázni, mi volt a Monumenta Germaniae Historica, vagy miért fordul elő többször magyarázat formájában Ranke, Lucien Febvre stb.). Még egy apró megjegyzés: érdemes lett volna talán a fűszövegekben olvasható idézetek pontos helyére utalni.

Hasznos lett volna külön bibliográfiában vagy a cikkek végén azokat a recenziókat, méltatásokat vagy a vitákat is feltüntetni, amelyek az adott történetíró egy-egy művét mutatják be, vagy esetleg portréját villantják fel, és azt is, amikor nevük egy-egy, a magyar történetírásban lefolytatott vita kapcsán felmerült. Igaz, el kell ismernünk, hogy ezek az adatok néhány történésznél megtalálhatók (pl. Toynbee, Braudel vagy Foucault), de nagyjából hiányoznak.

Ezek az észrevételek természetesen nem vonnak le a kötet értékes voltából. Az olvasó mindenképpen hiánypótló munkát tart a kezében, melyet haszonnal forgathatnak mind a történészhallgatók, mind pedig a történetírás iránt érdeklődők is.

Soós István

E számunk szerzői

Adriányi Gábor, egyetemi tanár, Institut für Kirchengeschichte, Universität Bonn

Czövek István, a történettudomány kandidátusa, főiskolai tanár,

Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza

Egyed Ákos, egyetemi tanár, Kolozsvár, az MTA külső tagja

Fogarassy László, a történettudomány kandidátusa, Pozsony

Gergely András, a történettudomány kandidátusa, Eötvös Loránd Tudományegyetem

Láng Imre, a történettudomány doktora, ny. egyetemi docens

Magyari András, egyetemi tanár, Kolozsvár

Miskolczi Ambrus, a történettudomány kandidátusa, tanszékvezető egyetemi docens,

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Soós István, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézet

Niederhauser Emil, az MTA rendes tagja, tudományos tanácsadó,

MTA Történettudományi Intézet

Spria György, a történettudomány doktora, tudományos tanácsadó,

MTA Történettudományi Intézet

Varga J. János, a történettudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs,

MTA Történettudományi Intézet

Zombori István, a történettudomány kandidátusa, igazgatóhelyettes,

Móra Ferenc Múzeum, Szeged

100,- Ft

